

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КІНАШ НАТАЛІЯ БОГДАНІВНА

УДК 342.71 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА
В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. Б. Кінаш**

Науковий керівник: **Солоненко Олег Миколайович**,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Кінаш Н. Б. Реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні: конституційно-порівняльне дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

У дисертації у порівняльному аспекті з національними принципами громадянства здійснено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми концептуальних питань реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні.

Дескриптивно-логічно подано наукові напрацювання, які відповідним чином сформулювали уявлення про сучасний стан обраної проблеми в юридичній науці. З'ясовано, що наукові дослідження, які присвячені питанням аналізу інституту громадянства, зокрема його принципам, досі залишаються недостатніми в межах конституційного права. Певні науково-теоретичні досягнення, питання аналізу реалізації міжнародних принципів громадянства, зокрема загальноєвропейських в Україні, мають переважно фрагментарний та безсистемний характер.

Акомодація національного законодавства до нових міжнародно-правових реалій і тенденцій, у тому числі імплементація нових європейських концептів у сфері громадянства, є наближенням української правової системи до європейських стандартів правового регулювання відносин у цій сфері, зумовлює уведення в українську юридичну науку нових термінів, зокрема «загальноєвропейські принципи громадянства».

Здійснено порівняльно-правовий аналіз актів у сфері громадянства міжнародного характеру, нормативно-правових положень України та, певною мірою, враховуючи фактор тимчасово окупованої території України, проблему захисту на цій території українських громадян, у порівняльному вимірі також законодавства Російської Федерації. За результатами цього аналізу встановлено, що

українське законодавство більше зорієнтоване на системний захист національного громадянства, для цього Україна ухвалила ряд нормативно-правових актів щодо захисту власних громадян на тимчасово окупованій території.

Констатовано, що сучасна агресивна політика Російської Федерації щодо України, зокрема й у питаннях громадянства, вимагають від сучасної науки конституційного права комплексного обґрунтування інституту принципів громадянства, зокрема в аспекті реалізації захисту громадянства України на тимчасово окупованій національній території.

Здійснено теоретичний аналіз розуміння «принципи громадянства» за посередництвом доктринальних поглядів на «принципи права». Встановлено співвідношення «принципів права» та «принципів громадянства», їх схожі та відмінні ознаки. Розкрито процес змістовного філософського, теоретико-правового та конституційно-правового формулювання терміна «принципи громадянства». Проаналізовано їх місце і роль у процесі регулювання відносин у сфері громадянства. На цій основі репрезентовано удосконалений підхід до розуміння «принципи громадянства», за яким це зумовлені об'єктивними закономірностями становлення і розвитку правового зв'язку між фізичною особою та державою усвідомлені керівні ідеї, вихідні положення, які концентровано виражають сталі, істотні риси інституту громадянства та системно втілені в нормативно-правових приписах засадничого, імперативного характеру, офіційно закріплених у встановлених юридичних формах, й зумовлюють зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері громадянства.

Запропоновано загальне розуміння «загальноєвропейські принципи громадянства» – як визнані Радою Європи та офіційно текстуально відображені у Європейській конвенції про громадянство, уніфіковані й функціонально узагальнені принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, якими її держави-учасниці мають керуватися в питанні національного регулювання відносин у сфері громадянства.

Зосереджена увага на тому, що диференційовані загальноєвропейські принципи громадянства та принципи громадянства України тісно взаємопов'язані й

взаємозумовлені, утворюють інституціолізовану систему, яка, враховуючи законні інтереси фізичної особи та держави, конструктивно формулює політико-правові вимоги, сукупність яких забезпечує цілісність та стабільність національного інституту громадянства. У взаємодії ці принципи громадянства здатні виконати свої функції та призначення, адекватно відобразити закономірності правового зв'язку між фізичною особою та державою.

Контрастивна характеристика національних принципів громадянства зі змістом загальноєвропейських принципів, що стосуються громадянства фізичних осіб, а також певною мірою і Російської Федерації, висвітлила окремі теоретичні та правові проблеми кожного з принципів громадянства України. На цій основі визначено прогалини і недоліки, наведено можливі напрями законодавчого удосконалення національних принципів громадянства.

Доведено, що питання реалізації захисту громадянства України, а відтак і власних громадян, які постійно перебувають на тимчасово окупованій території України, потребує не лише внутрішньополітичного вирішення, а й міжнародного втручання, що зумовлює створення нових та удосконалення існуючих правових форм і засобів захисту прав і свобод наших громадян, виходячи, зокрема, з принципів громадянства як консолідуючої ідейної спрямованості правової оцінки порушення прав і свобод українських громадян з боку Російської Федерації, реінтеграції власного населення, та в цілому відновленню, в межах тимчасово окупованої державної території, конституційного ладу України.

Аргументовано, що проблема реалізації захисту громадянства України, зокрема на тимчасово окупованій території України, має довгострокову перспективу, а тому вимагає концентрованого дуалізму, зокрема, концептуально-національного та конструктивно-міжнародного підходу. Концептуально-національний підхід передбачає: 1) вироблення нової нормативно-законодавчої бази, яка має узгоджуватись із реалізацією загальноєвропейських принципів громадянства; 2) зміни та доповнення до ряду статей Закону України «Про громадянство України»; 3) розроблення та впровадження Концепції державної правової політики у сфері реалізації захисту громадянства України від зовнішніх загроз.

Підкреслено вагомість конструктивно-міжнародного підходу, який обумовлений участю України у міжнародних урядових організаціях і приєднанням до міжнародних угод та надає ряд можливостей використання міжнародної правозахисної мережі як додаткового дієвого інструментарію впливу на захист громадянства за обставин тимчасово окупованої території України. Відтак системно схематично сформульовані конкретні можливі напрями міжнародної діяльності України щодо захисту національного громадянства.

Орієнтуючись на міжнародні стандарти у сфері громадянства, викладені у Європейській конвенції про громадянство, що є одним із перспективних факторів регіональної стратегічної стабільності та напрямом сучасної правової модернізації, сформовано конкретні пропозиції та рекомендації з удосконалення національного інституту громадянства, що створює теоретико-методологічну основу здійснення гармонізації законодавства України із законодавством інших держав – учасниць Ради Європи у питаннях, які стосуються цього інституту.

Ключові слова: загальноєвропейські принципи громадянства, принципи громадянства, право на громадянство, примусове громадянство, захист громадянства.

SUMMARY

Kinash N. B. Realization of pan-European Principles of Citizenship in Ukraine: Constitutional and Comparative Research. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, in specialty 12.00.02 «Constitutional Law; Municipal Law». – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

In the dissertation in the comparative aspect with the national principles of citizenship, a theoretical generalization and a new solution to the scientific problem of conceptual issues of realization of pan-European principles of citizenship in Ukraine are made.

The scientific developments, which appropriately formulated an idea of the current

state of the selected problem in legal science are presented descriptively and logically. It has been found that scientific studies on the analysis of the citizenship institute, in particular its principles, remain insufficient within the framework of constitutional law. Certain scientific and theoretical achievements, questions of analysis of realization of international principles of citizenship, in particular pan-European ones in Ukraine, are mostly fragmentary and haphazard in nature.

The adaptation of national legislation to new international and legal realities and trends, including the implementation of new European concepts in the field of citizenship, is an approximation of the Ukrainian legal system to the European standards of legal regulation of relations in this field, which leads to the introduction of new terms in Ukrainian legal science, in particular – «pan-European principles of citizenship».

The comparative and legal analysis of acts in the field of citizenship of international character, normative and legal provisions of Ukraine and to a certain extent, taking into account the factor of temporarily occupied territory and the problem of protection in this territory of its own citizens, in the comparative dimension of the legislation of the Russian Federation is also carried out. The results of this analysis show that Ukrainian legislation is more focused on the systematic protection of national citizenship, for this purpose Ukraine has adopted a number of legal acts on the protection of its citizens in the temporarily occupied territory.

It is stated that the modern aggressive policy of the Russian Federation towards Ukraine, in particular in matters of citizenship, requires from the modern science of constitutional law a comprehensive justification of the institute of citizenship principles, in particular in the aspect of realization of protection of citizenship of Ukraine in the temporarily occupied national territory.

A theoretical analysis of the concept of «principles of citizenship» through the doctrinal views on «principles of law» is carried out. The correlation between «principles of law» and «principles of citizenship», their similar and distinctive features is determined. The process of meaningful philosophical, theoretical, legal and constitutional legal formulation of the term «principles of citizenship» is revealed. Their place and role in the process of regulating relations in the sphere of citizenship are analyzed. On this basis, an

improved approach to concept the «principles of citizenship» is represented, which is conditioned by the objective laws of formation and development of legal connection between an individual and the state and systematically incorporated into the normative and legal prescriptions of a fundamental, imperative nature, formally enshrined in the established legal forms and determining the content and focus of the legal regulations of relations in citizenship.

A common understanding of «pan-European citizenship principles» is offered – as recognized by the Council of Europe and formally reflected in the European Convention on Citizenship, unified and functionally generalized principles regarding the nationality of individuals whose national relations are governed by nationality.

The focus is on the fact that the differentiated pan-European principles of citizenship and Ukraine are closely interconnected and interdependent, forming an institutionalized system which, taking into account the legitimate interests of the individual and the state, constructively formulates the political and legal requirements, the totality of which ensures integrity and integrity. In interaction, these principles of citizenship are capable of fulfilling their functions and purposes, and adequately reflect the patterns of legal connection between an individual and the state.

The contrasting characterization of national principles of citizenship with the content of pan-European principles concerning citizenship of individuals, as well as to a certain extent the Russian Federation, highlighted the separate theoretical and legal problems of each of the principles of citizenship of Ukraine. On this basis, gaps and shortcomings are identified, and possible directions for legislative improvement of national principles of citizenship are outlined.

It is proved that the issue of the protection of the citizenship of Ukraine, and therefore of its own citizens, who are permanently occupied in the territory occupied temporarily, requires not only internal political solution, but also international intervention, which leads to the creation of new and improvement of the existing legal forms and means of protection of our rights and freedoms. citizens, based in particular on the principles of citizenship as a consolidating ideological orientation of the legal assessment of the violation of the rights and freedoms of Ukrainian citizens by the Russian Federation, the

reintegration of population and overall recovery within national territory temporarily occupied, the constitutional system of Ukraine.

It is argued that the problem of realizing the protection of Ukrainian citizenship, especially in the temporarily occupied territory, has a long-term perspective, and therefore requires a concentrated dualism, in particular, conceptual and national and constructive and international approach. The conceptual and national approach envisages: 1) development of a new regulatory framework, which should be consistent with the implementation of pan-European citizenship principles; 2) amendments to a number of articles of the Law of Ukraine «On Citizenship of Ukraine»; 3) development and implementation of the «Concept of State Legal Policy in the Field of the Protection of Citizenship of Ukraine against External Threats».

The importance of a constructive and international approach, which is conditioned by Ukraine's participation in international governmental organizations and adherence to international agreements, provides a number of opportunities to use the international human rights network as an additional effective tool for influencing the protection of citizenship under the circumstances of the temporarily occupied territory of Ukraine. Therefore, specific possible directions of Ukraine's international activity on protection of national citizenship are systematically formulated.

Based on the international standards in the field of citizenship, set out in the European Convention on Citizenship, which is one of the promising factors of regional strategic stability and the direction of modern legal modernization, specific proposals and recommendations for improving the national institute of citizenship which creates the theoretical and methodological basis for harmonizing the legislation of Ukraine with the legislation of other member states of the Council of Europe on citizenship are established.

Key words: pan-European principles of citizenship, principles of citizenship, right to citizenship, forced citizenship, protection of citizenship.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кінаш Н. Б. Сучасні наукові напрями дослідження принципів громадянства в умовах російської агресії. *Юридична Україна*. 2017. № 11–12. С. 14–21.
2. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства як фактор забезпечення національної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 63–66.
3. Кінаш Н. Б. Міжнародно-правові акти про принципи громадянства та їх дія на тимчасово окупованій території України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 393–404.
4. Кінаш Н. Б. Аналіз концептуальних підходів до методології принципів громадянства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 213–222.
5. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства: умова стабільного існування держави. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 4. С. 17–23.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства України в контексті європейської інтеграції. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи: матеріали круглого столу, присвяченого 17-й річниці прийняття Конституції України, спецвип. (м. Київ, 25 черв. 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 94–96.
7. Кінаш Н. Б. Правове значення принципів громадянства. *Наукові здобутки молодих науковців-правоохоронців: тези доп. підсумкової наук.-теорет. конф. (м. Київ, 28 берез. 2014 р.)*. Київ, 2014. С. 66–67.
8. Кінаш-Рібун Н. Б. Правові реалії подвійного громадянства для кримчан в Україні. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти: тези VI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. у рамках відзначення Всеукраїнського тижня права (м. Київ, 24 груд. 2015 р.)*. Київ, 2015. С. 96–97.

9. Кінаш Н. Б. Принцип можливості зміни громадянства. *Верховенство права як гарантія конституційного ладу*: матер. засідання наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 5 груд. 2019 р.). Київ, 2020. С. 85–87.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Кинаш Наталия. Принцип сохранения гражданства Украины. *Международный научно-практический правовой журнал «Legea și viața» («Закон и Жизнь»)*. 2018. № 9/2 (321). С. 79–82.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ.....	22
1.1. Стан сучасних науково-теоретичних розробок реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні.....	22
1.2. Нормативно-правові джерела конституційно-порівняльного дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні за обставин тимчасової окупації частини державної території: міжнародні стандарти та національні законодавчі положення.....	38
<i>Висновки до розділу 1</i>	56
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ ТА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ТЕРМІНА «ПРИНЦИПИ ГРОМАДЯНСТВА».....	59
2.1. Методологія проведення конституційно-порівняльного дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні.....	59
2.2. Поняття «принципи громадянства» в теоретико-правових доктринах: конституційно-порівняльний аспект.....	83
<i>Висновки до розділу 2</i>	114

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА ТА ЗАХИСТ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	117
3.1. Видова конституційно-порівняльна характеристика загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України.....	117
3.2. Стан і тенденції реалізації захисту громадянства України за обставин тимчасової окупації частини державної території.....	172
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>210</i>
ВИСНОВКИ.....	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	220
ДОДАТКИ.....	250

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Відображені у главі II Європейської конвенції про громадянство «загальні принципи, що стосуються громадянства» за міжнародним рівнем визнання та закріплення необхідно вважати «загальноєвропейськими принципами громадянства», оскільки вони є вихідними, уніфікованими засадами та стандартизованими основами громадянства для держав – учасниць Ради Європи, а отже, й для України.

Водночас від того, наскільки вони запроваджені у внутрішньодержавному праві, залежить прогресивний розвиток цих принципів. Тому законодавство однієї держави у сфері громадянства визнається іншими державами тільки за умови його відповідності міжнародному праву та принципам права, які є загальновизнаними стосовно громадянства.

Відтак Україні слід вживати заходів щодо реалізації своєї політики у сфері громадянства та вироблення єдиних підходів до регулювання питань громадянства на законодавчому рівні в контексті європейської інтеграції. А тому в порівняльному аспекті з національними принципами громадянства виникає потреба в науково-теоретичному осмисленні реалізації в Україні загальноєвропейських принципів громадянства, що дасть змогу значно поглибити й розширити наукове уявлення про це правове явище, усвідомити його тенденції, сутність і місце в системі конституційного права Української держави.

Актуальність теми пов'язана також із тим, що контраверсивна динаміка розвитку міжнародних відносин у сфері питань щодо громадянства в умовах військово-політичного конфлікту між Україною та Російською Федерацією з граничною гостротою також зумовлює потребу в нових підходах, концепціях та напрямках до конституційно-порівняльного дослідження принципів громадянства. Адже сучасні реалії міжнародних відносин між Україною та Російською Федерацією, зокрема в примусовому наданні російського громадянства тим громадянам України, які залишились проживати на тимчасово окупованій території України, свідчать про протиправне намагання ліквідувати українську національну

ідентичність, що вимагає в нинішніх умовах співіснування запровадження відповідних заходів у сфері захисту громадянства України як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Для вивчення порушеної проблеми у межах цього конституційно-порівняльного дослідження передбачається звернення до наукових праць, що присвячені не лише проблематиці «принципів громадянства», їх реалізації. Вагоме значення мають фахові наукові здобутки ряду галузевих юридичних наук, зокрема філософії права, теорії держави і права, конституційного права тощо.

Аналіз окремих проблем у сфері інституту громадянства, зокрема його принципів, зумовили системну появу ґрунтовних наукових праць українських та зарубіжних учених за авторством: Л. М. Альбертіні, В. Л. Бабуріна, Ю. Г. Барабаша, Р. Б. Бедрія, В. О. Боняк, Ю. Р. Боярса, М. В. Варлена, П. О. Великоречаніна, О. В. Виногорова, Л. Д. Воєводіна, Ю. Габермаса, С. Д. Гусарєва, І. І. Дахової, С. В. Дрьомова, О. В. Журавки, В. А. Завгороднього, Є. Н. Ізотової, М. І. Козюбри, В. П. Колісника, А. М. Колодія, В. В. Кравченка, В. В. Лазарєва, О. С. Лотюк, О. О. Майданник, В. Ф. Мелашенка, Ю. Мюррея, В. Ф. Нестеровича, А. Ю. Олійника, Я. В. Подими, Т. М. Слінько, О. В. Совгирі, І. Д. Софінської, В. П. Суботенко, М. І. Суржинського, Ю. М. Тодики, О. О. Уварової, В. Л. Федоренка, Я. В. Фенич, Т. Хаммара, Ю. С. Шемшученка, Н. Г. Шукліної, Е. С. Юсубова та ін.

Беручи за пізнавальний предмет проблеми інституту громадянства, необхідно виокремити дисертаційні праці, захищені останнім часом: «Адміністративно-правове забезпечення права на громадянство в Україні» (2019 р.) Я. В. Фенич та «Філософсько-правова доктрина громадянства» (2019 р.) І. Д. Софінської. Саме в останній праці фрагментарно розглядаються певні положення Європейської конвенції про громадянство. Це свідчить про появу в Україні нових підходів у напрямках наукового осмислення проблем інституту громадянства.

Водночас, враховуючи широкий спектр різних наукових праць, формально орієнтованих на висвітлення та вирішення проблем у сфері інституту громадянства, монографічних, науково аргументованих, конституційно-порівняльних досліджень

реалізації загальноєвропейських принципів громадянства як у вітчизняній, так і в зарубіжній доктринах, немає.

У той же час досягнуті у сфері інституту громадянства науково-теоретичні результати слугують підґрунтям для подальших усебічних теоретичних досліджень у цій сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось на кафедрі конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року, Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015, Плану законодавчого забезпечення реформи в Україні, схваленого Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 року № 509–VIII, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 березня 2015 року № 275, Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 роки, затверджених рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 грудня 2017 року (протокол № 28).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 25 червня 2013 року (протокол № 21) та уточнено від 28 січня 2020 року (протокол № 2).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні з позиції порівняльного аналізу з національними принципами громадянства, а також розробка та обґрунтування теоретичних та практичних висновків і пропозицій з удосконалення принципів громадянства України.

Для досягнення мети дослідження було постановлено такі *завдання*:

– окреслити стан сучасних науково-теоретичних розробок у реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні;

– систематизувати нормативно-правові джерела конституційно-порівняльного дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні за обставин тимчасової окупації частини державної території;

– охарактеризувати та узагальнити методологію проведення конституційно-порівняльного дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні;

– окреслити доктринальні підходи щодо визначення понять «загальноєвропейські принципи громадянства», «принципи громадянства»;

– сформулювати авторську дефініцію «загальноєвропейські принципи громадянства»;

– здійснити видову конституційно-порівняльну характеристику загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України і на цій підставі виокремити загальні ознаки й характерні особливості принципів громадянства, що найбільш об'єктивно відображають їх сутність на сучасному етапі розвитку України;

– системно охарактеризувати принципи громадянства України;

– встановити співвідношення та правові зв'язки національних та загальноєвропейських принципів громадянства;

– оцінити стан і з'ясувати основні тенденції реалізації захисту громадянства України за обставин тимчасової окупації частини державної території, а також з огляду на ці фактори розробити й обґрунтувати пропозиції щодо подальшого вдосконалення принципів громадянства України.

Об'єктом дослідження є конституційно-правові відносини, що виникають стосовно громадянства.

Предметом дослідження є реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність сучасних як філософських, загальнонаукових, так і спеціально-наукових методів, принципів і прийомів наукового осмислення. Вибір та формулювання

методологічного інструментарію був зумовлений загальною метою і поставленими задачами дисертаційного дослідження.

Загалом методика цього дослідження є унікальною, пристосованою до конституційно-порівняльного аналізу «загальноєвропейських принципів громадянства» та «принципів громадянства України», визначає способи здобуття наукових знань; спрямовує та формулює порівняльний дослідницький напрям; забезпечує всебічність отримання інформації щодо порівняльного дослідження; сприяє запровадженню новітньої інформації до понятійно-категоріального апарату теорії науки конституційного права.

Зокрема, під час конституційно-порівняльного дослідження предмета дисертації застосовувались такі наукові методи: *діалектичний метод* – як універсальний метод пізнання «загальноєвропейських принципів громадянства» та «принципів громадянства України» у процесі їх правового становлення й розвитку (підрозділи 1.2, 2.2).

Герменевтичний метод дав змогу змістовно проаналізувати різноманітні авторські здобутки у цьому дослідженні, вирішити не вирішені раніше проблеми (підрозділ 1.1).

Феноменологічний метод дав можливість уявити вказані принципи як певний правовий феномен (підрозділи 2.2, 3.1).

Формально-юридичний метод дав змогу описати, класифікувати й систематизувати «загальноєвропейські принципи громадянства» та «принципи громадянства України» під час порівняльного аналізу Європейської конвенції про громадянство та чинного законодавства України (підрозділ 3.1).

Порівняльно-правовий метод як найбільш застосований: у характеристиці відповідності чинного законодавства України міжнародно-правовим стандартам, зокрема європейським, у сфері принципів, що стосуються громадянства фізичних осіб (підрозділ 1.2); у порівнянні теоретико-правових доктрин розуміння «принципи громадянства» (підрозділ 2.2); у виявленні рис тотожності та схожості загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України (підрозділ 3.1).

Статистичний метод використано для вивчення стану і тенденцій, узагальнення та розробки пропозицій щодо захисту громадянства України на тимчасово окупованій території України (підрозділ 3.3).

Емпіричну базу дослідження становлять узагальнення вибіркової правозастосовної практики законодавства України; статистичні дані щодо громадянства України; окремі рішення Європейського суду з прав людини; аналітичні матеріали у сфері громадянства.

Наукова новизна отриманих результатів полягає насамперед у тому, що дисертаційна робота є першим комплексним науковим дослідженням, яке присвячене реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні в конституційно-порівняльному аспекті. У дослідженні викладено ряд нових концептуальних положень, висновків та рекомендацій, що мають важливе науково-теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

– на основі порівняльного аналізу обґрунтовано, що загальноєвропейські принципи громадянства та принципи громадянства України тісно взаємопов'язані й взаємозумовлені, утворюють інституціоналізовану систему, яка, враховуючи законні інтереси фізичної особи та держави, конструктивно формулює політико-правові вимоги, сукупність яких забезпечує цілісність та стабільність національного інституту громадянства;

– сформульовано авторське визначення «загальноєвропейські принципи громадянства» як визнані Радою Європи та офіційно текстуально відображені у Європейській конвенції про громадянство, уніфіковані й функціонально узагальнені принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, якими її держави-учасниці мають керуватися в питанні національного правового регулювання відносин у сфері громадянства;

– надано аргументацію про те, що проблема реалізації захисту громадянства України на тимчасово окупованій території України вимагає концентрованого дуалізму, зокрема, концептуально-національного та конструктивно-міжнародного підходів;

удосконалено:

– підхід до розуміння поняття «принципи громадянства», за яким це зумовлені об'єктивними закономірностями становлення й розвитку правового зв'язку між фізичною особою та державою усвідомлені керівні ідеї, вихідні положення, що в концентрованому вираженні визначають сталі, істотні риси інституту громадянства та системно втілені в нормативно-правових приписах засадничого, імперативного характеру, які офіційно закріплені у встановлених юридичних формах та обумовлюють зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері громадянства;

– окремі теоретичні та правові аспекти розуміння принципів громадянства України, зокрема, як єдиного громадянства; запобігання виникненню випадків безгромадянства; неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; визнання права громадянина України на зміну громадянства; неможливості автоматичного набуття громадянства України; рівності перед законом громадян України; збереження громадянства України, й на цій основі наведені можливі напрями їх законодавчого удосконалення;

– положення, за якими реалізація захисту громадянства України, а відтак і українських громадян, які постійно перебувають на тимчасово окупованій території України, потребує не лише внутрішньополітичного вирішення, а й міжнародного втручання, що обумовлює створення нових та удосконалення існуючих правових форм і засобів захисту прав і свобод громадян України з огляду, зокрема, на принципи громадянства;

дістало подальший розвиток:

– контекстне увиразнення сучасних науково-теоретичних напрацювань у сфері реалізації принципів громадянства, оскільки у кожному з них репрезентуються авторські позиції, які відповідним чином відіграють певну роль у становленні та формуванні нових теоретичних уявлень;

– пізнавальний потенціал питання «принципи громадянства», за яким він більшою мірою перебуває у площині таких наук, як теорія держави і права, філософія права, конституційне право;

– пропозиції щодо внесення змін і доповнень до статті 25 Конституції України та статей 2, 9 Закону України «Про громадянство України»;

– ідеї щодо тенденцій подальшого нормативно-правового вдосконалення національного інституту громадянства за посередництвом принципів громадянства.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що теоретично досягнуті та сформульовані результати дослідження є конкретним внеском у науку конституційного права та в правозастосовну практику державних органів. Наведені наукові положення, висновки, практичні пропозиції та рекомендації впроваджено, а також може бути використано в:

– *правотворчій діяльності* – під час підготовки нормативно-правових актів з питань засад правової політики у сфері національного громадянства, захисту громадян України на тимчасово окупованій території України (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правової політики від 30 березня 2020 р. № 04-26/18-758 (66019));

– *освітньому процесі та науково-дослідній сфері* – для підготовки навчальних дидактичних та методичних матеріалів, програм, лекцій, посібників, підручників, тестових завдань із конституційного права, забезпечення прав людини в професійній діяльності, у написанні наукових тез, статей, монографій (акт впровадження Івано-Франківської філії Університету «Україна» від 4 лютого 2020 р.);

– *правозастосовній та правороз'яснювальній діяльності* – для розробки та юридичного вдосконалення відомчих нормативно-правових актів і правозастосовних документів, методичних рекомендацій щодо впровадження тестового оцінювання рівня кваліфікаційної підготовки (акт впровадження Івано-Франківського міського відділу Державної міграційної служби України в Івано-Франківській області від 6 лютого 2020 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення і практичні результати дисертаційного дослідження оприлюднювались та обговорювались на засіданнях кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, на всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, зокрема: під час засідання круглого столу, присвяченого 17-й річниці прийняття

Конституції України «Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (м. Київ, 25 червня 2013 р.); на підсумковій науковій теоретичній конференції «Наукові здобутки молодих науковців-правоохоронців» (м. Київ, 28 березня 2014 р.); на VI Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції у рамках відзначення Всеукраїнського тижня права «Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти» (м. Київ, 24 грудня 2015 р.); під час засідання науково-практичного столу «Верховенство права як гарантія конституційного ладу» (м. Київ, 5 грудня 2019 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, відображено у 10 наукових публікаціях, серед яких чотири статті – у журналах, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у міжнародному журналі (Республіка Молдова), а також у чотирьох тезах, опублікованих у збірниках доповідей науково-практичних конференцій і круглих столів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація містить анотацію, вступ, три розділи, що мають шість підрозділів, висновки, список використаних джерел (288 найменувань на 30 сторінках) і додатки, які подано на 31 сторінці. Повний обсяг дисертації становить 281 сторінку, із них основний текст дисертації – 207 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ

1.1. Стан сучасних науково-теоретичних розробок реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні

Сучасні міжнародні публічно-правові відносини, зокрема на європейському континенті, як відображення еволюції політики держав багатосторонньої співпраці й партнерства, формування багатогранної й консенсусної інтеграційної моделі мирного співіснування характеризуються тенденціями постійного розширення сфер міждержавної взаємодії, а тому все нові відносини стають предметом міжнародно-правового регулювання для досягнення більшої єдності між державами – учасницями Ради Європи.

Необхідно зауважити, що Рада Європи (далі – РЄ) була заснована 5 травня 1949 року 10-ма державами – Королівством Бельгія, Королівством Данія, Ірландською Республікою, Італійською Республікою, Великим Герцогством Люксембург, Королівством Нідерланди, Королівством Норвегія, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії, Французькою Республікою та Королівством Швеція, які підписали Лондонську угоду, що відома нині як Статут РЄ. Метою РЄ є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу. Головним завданням РЄ є координація законодавства країн-учасниць для забезпечення норм ліберальної демократії, що викладені у Європейській конвенції з прав людини (1950 р.) та Конвенції із захисту прав людини та фундаментальних свобод (1953 р.). Штаб-квартира РЄ знаходиться в м. Страсбурзі, Французька Республіка [284; 36; 147].

Україна подала заявку на членство до РЄ 14 липня 1992 року та до набуття членства стала стороною кількох європейських конвенцій. 26 вересня 1995 року

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ до РЄ (висновок № 190 (1995)). Комітет Міністрів РЄ ухвалив резолюцію про запрошення України стати членом організації. Україна стала членом РЄ 9 листопада 1995 р. Набувши членство в РЄ у 1995 році, Україна взяла на себе ряд зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів РЄ [185; 146]. Отже, одним із головних аспектів у відносинах України з РЄ є імплементація у національне законодавство ряду міжнародних європейських стандартів.

Одними з таких міжнародних європейських стандартів є загальні принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, визначені у главі 2 Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року [42], яку підписано від імені України 1 липня 2003 року у м. Страсбурзі та ратифіковано із застереженням та заявою Законом від 20 вересня 2006 року № 163–V [148], що потребує виконання відповідних завдань з приведення законодавства України у відповідність до цих міжнародних стандартів, а отже, їх реалізації та порівняння з національними, що є зближенням з європейськими інституціями, а відтак, формуванням спільного європейського правового простору у сфері громадянства.

Отже, загальні принципи щодо громадянства фізичних осіб, визначені у главі 2 Європейської конвенції про громадянство, слід вважати загальноєвропейськими принципами громадянства, оскільки, як зазначається у положеннях цієї Конвенції, правила кожної держави – учасниці РЄ, які стосуються громадянства, повинні ґрунтуватися на цих загальних принципах. Водночас, на нашу думку, загальноєвропейські принципи громадянства є відповідними міжнародними стандартами у сфері громадянства.

Відтак важливість узгодження нинішньої державної політики України у сфері громадянства із цими міжнародними стандартами зумовлена насамперед тим, що відмінності в законодавстві про громадянство у двох або більше держав можуть призвести до виникнення проблем у цій сфері та у держав у цілому. Таким чином, Україні слід вживати заходів щодо узгодження своєї зовнішньої політики у сфері

громадянства та вироблення єдиних підходів до регулювання питань громадянства на законодавчому рівні в контексті європейської інтеграції [59, с. 94-95].

Спираючись на наведене вище, а також на декларативні положення Конституції України про європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, необхідно зауважити, що основними завданнями нашої держави має бути: формування шляхом імплементації положень договорів РЄ, учасником яких є Україна, сучасної європейської системи захисту прав і свобод людини, інтеграція національної системи права в європейську, розбудова та укріплення демократичних форм владарювання, сприяння у проведенні реформ, зокрема у сфері громадянства. А вагомим чинником останнього є саме реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні. Тому надзвичайно важливу роль у європейських міжнародних відносинах відіграє інститут громадянства. Відчутно посилюється його вплив на міждержавні контакти, який розглядається як один із чинників у модифікації міждержавних відносин держав –учасниць РЄ та у формуванні прогресивного нового європейського міжнародного правопорядку.

Необхідно також враховувати, що у сучасних умовах постання багатополярного світу в умовах глобалізації зникає ідеологічне протистояння, але натомість поширюються та загострюються зіткнення на основі національних, релігійних, територіальних, соціально-економічних, внутрішньополітичних чинників, що супроводжується сплеском цілого ряду збройних конфліктів, характерною ознакою яких є перехід їх із локального рівня на регіональний, а відтак, і на міжнародний [180, с. 16].

На сьогодні обрана нами проблема є в Україні доволі актуальною для комплексного її вивчення. Окремо варто підкреслити, що актуальною залишається не лише необхідність проведення порівняльного науково-теоретичного аналізу цієї проблеми, а й питань приведення законодавства України у відповідність до норм міжнародного публічного права та забезпечення захисту громадянства України на тимчасово окупованій території України.

У цьому сенсі слід відзначити точку зору Є. Нагорного. У своїй науковій праці «Особливості правового регулювання відносин громадянства на тимчасово окупованих територіях України», яка насамперед стосується питань громадянства під час Другої світової війни, автор вказує, що люди намагались поновити своє громадянство, незалежність, державність, свободу і демократію. Правовий стан громадянина – одна з конституційних основ. У демократичній державі він є ефективною гарантією життя, свободи, гідності особи. Питання особливостей правового регулювання відносин громадянства на тимчасово окупованих територіях України у період Великої Вітчизняної війни тривалий час у науці розглядалося неналежно. Вважаю, варто було б більш детально дослідити цю тему, оскільки українські громадяни стали жертвами фашистського геноциду і каторжної підневільної праці не лише поза межами України, а й на тимчасово окупованій території України [106, с. 149-153]. Вочевидь питання громадянства України, а отже, його принципів для українців, які розвивають національну правову державу в умовах сучасної тимчасової окупації державної території, є прецедентним.

Відтак конкретизовано звернемося до існуючих науково-теоретичних напрацювань думок стосовно принципів громадянства, зокрема в аспектах порівняльного аналізу.

Серед дисертаційних досліджень заслуговує на увагу наукова праця О. С. Лотюк «Теоретичні основи інституту громадянства України», в якій сформульовано розуміння поняття «принципи громадянства України» [94, с. 18]. Як доречно стверджує автор, принципи громадянства важливі не лише для висловлення наукової концепції, а й для практичної діяльності відповідних органів держави під час вирішення питань у сфері громадянства України.

У своєму науково-порівняльному доробку «Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз)» Л. М. Альбертіні здійснює комплексне дослідження правового регулювання питань громадянства в європейських державах. Досліджується правова природа громадянства, його еволюція. Аналізується поняття права кожної людини на громадянство. Детально обґрунтовується проблема множинного громадянства, а також проблеми

безгромадянства, громадянства біженців. Сформульовані конкретні рекомендації щодо вдосконалення законодавства України про громадянство [2]. Слід зауважити, що на момент проведення цього порівняльного дослідження Україна ще не ратифікувала Європейську конвенцію про громадянство від 7 листопада 1997 року [104].

Сучасні конституційно-правові основи громадянства України розглянуті у дисертаційній праці Р. Б. Бедрія. Автор комплексно дослідив теоретичні основи інституту громадянства України. Розглянув поняття і сутність громадянства, його правову природу. Дослідив еволюцію інституту громадянства незалежної України. Проаналізував порядок набуття та припинення громадянства України, а також проблеми гармонізації законодавства про громадянство України з міжнародно-правовими стандартами.

Відзначається, що новий підхід до визначення громадянства пов'язаний із визнанням пріоритету загальнолюдських цінностей. Держава і особистість повинні розглядатися як рівноправні суб'єкти правовідносин громадянства.

Вказується, що підхід до характеристики громадянства як конституційно-правового відношення є логічно обґрунтованим. Складно не помітити, що за видимими, рельєфно виступаючими ознаками «належність особи до держави» або «правового зв'язку особи і держави» приховуються реально існуючі суспільні відносини конкретної особи з певною державою. Сукупність цих суспільних відносин є предметом регулювання одного з інститутів конституційного права України – інституту громадянства.

Виділяються нововведення Закону України «Про громадянство України» в редакції від 18 січня 2001 року. По-перше, визначено терміни, що вживаються в Законі, що має справити позитивний вплив на подальшу законодавчу роботу і на практичне вирішення питань громадянства. По-друге, закріплені принципи законодавства України про громадянство, які відповідають положенням Конституції України і принципам міжнародного права у сфері громадянства. По-третє, більш чітко визначено підстави набуття і припинення громадянства України. По-четверте, зміст основних положень Закону про набуття та припинення громадянства України

ґрунтується на одному із загальноновизнаних принципів міжнародного права – принципі невизнання безгромадянства. По-п'яте, більш повно врегульовані питання повноважень державних органів у сфері громадянства та організації їх практичної діяльності. Сформульовано рекомендації щодо подальшого вдосконалення законодавчого регулювання громадянства в Україні [9, с. 3-5].

Також у монографічній праці Р. Б. Бедрій розкрив теоретичні засади громадянства, становлення та розвитку інституту громадянства у незалежній Україні. Висвітлив питання правового регулювання сучасного громадянства та практичного застосування норм про громадянство в Україні. Навів рекомендації щодо вдосконалення українського законодавства про громадянство. Виклав підстави та порядок набуття громадянства України. Запропонував правові способи усунення подвійного громадянства, навів шляхи уникнення безгромадянства у державі [8, с. 164].

У світлі сучасних національних подій актуальними слід визнати дослідження Я. В. Подими. Дисертація автора присвячена комплексному вивченню конституційно-правових принципів громадянства України. У праці досліджуються поняття громадянства, провідні підходи до його розуміння, поняття та сутність конституційно-правових принципів громадянства. Встановлено ознаки конституційно-правових принципів громадянства як принципів права, їх особливості. Здійснено систематизацію конституційно-правових принципів громадянства України, процесі під час якої виокремлено три групи конституційно-правових принципів громадянства України: загальні (конституційні), загальноінституційні принципи громадянства України як інституту основ правового статусу людини і громадянина, спеціальні принципи громадянства.

Досліджено комплекс питань історичного розвитку, змісту міжнародно-правових стандартів, практики та проблем реалізації конституційно-правових принципів громадянства України. Викладено ряд загальнотеоретичних висновків, розроблено науково обґрунтовані пропозиції з удосконалення механізму реалізації низки конституційно-правових принципів громадянства України, їх системи,

термінологічного апарату інституту громадянства України, розроблені в результаті дослідження [123, с. 20].

Науковець та автор численних публікацій у сфері громадянства М. І. Суржинський у своїй дисертаційній праці «Громадянство України як конституційно-правовий інститут» [191, с. 20], яка присвячена подальшому розвитку теоретичних та практичних проблем громадянства України, аналізує поняття громадянства, розкриває його характеристику за сутністю, змістом та формою. Також у його праці визначено особливості становлення та розвитку інституту громадянства в Україні. Проаналізовано теоретичні та практичні проблеми множинного громадянства та громадянства Європейського Союзу. Здійснено комплексний аналіз законодавства про громадянство України та визначено роль і суть міжнародних стандартів у галузі громадянства для національного законодавства. Досліджуються субінститути інституту громадянства України: належність до громадянства, набуття громадянства та припинення громадянства. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України про громадянство. Здійснено класифікацію принципів інституту громадянства України. Спираючись на міжнародно-правові акти, чинне законодавство України та узагальнюючи існуючі в юридичній літературі розробки класифікації принципів громадянства, в основу яких покладено різноманітні критерії, автор пропонує класифікувати принципи громадянства України як конституційно-правового інституту: за значенням та місцем у системі принципів громадянства – загальні та спеціальні принципи; за нормативно-правовими актами, в яких вони закріплені, – принципи, що визначені в Конституції України та Законі України «Про громадянство України».

До загальних принципів інституту громадянства України автор відносить: право кожної людини на громадянство; запобігання виникненню випадків безгромадянства; неприпустимість безпідставного позбавлення громадянства; визнання права громадянина на зміну громадянства; рівність громадян незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства; збереження

громадянства незалежно від місця проживання; неможливості автоматичного набуття та припинення громадянства [191, с. 20].

До спеціальних принципів – єдине громадянство; поєднання принципу «права ґрунту» і принципу «права крові»; правонаступництво та територіальність при визначенні належності до громадянства; врахування безперервного проживання на певній території при вирішенні питання набуття громадянства; дозвільний порядок виходу з громадянства [191, с. 20].

Водночас слід відмітити монографічну працю М. І. Суржинського «Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект», у якій висвітлено поняття громадянства, розкрито його характеристики за сутністю, змістом і формою. Наведено класифікацію принципів інституту громадянства України, визначено особливості його становлення та розвитку. Проаналізовано теоретичні та практичні проблеми множинного громадянства та громадянства Європейського Союзу. Проаналізовано законодавство про громадянство України та визначено роль і значення міжнародних стандартів у галузі громадянства та національного законодавства. Досліджено субінститути інституту громадянства України: належність до громадянства, набуття та припинення громадянства. Узагальнено пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства про громадянство України [189, с. 216].

Торкаючись принципів громадянства, М. І. Суржинський [198, с. 147-154] надає класифікацію принципів громадянства України як конституційно-правового інституту за такими критеріями: значення та місце, які вони посідають у системі принципів громадянства. Відповідно до цього можна умовно виділити загальні та спеціальні принципи. Відображені у законодавстві, принципи інституту громадянства України за нормативно-правовими актами, в яких вони закріплені, можна поділити на принципи, що визначені в Конституції України, та принципи, викладені в Законі України «Про громадянство України». Водночас слід відміти такі його праці, як «Принцип єдиного громадянства України: проблеми реалізації» [190, с. 67-70] та «Множинне (подвійне) громадянство та національна безпека України» [194, с. 82-84].

Також автор приділив увагу питанням порівняльного аналізу. Так, під час порівняльного аналізу поняття громадянства та конституційного регулювання його основних засад у пострадянських державах М. І. Суржинський стверджує, що однією з провідних тенденцій розвитку сучасного конституційного права є посилення інтеграційних процесів, що спонукає до порівняльно-правових досліджень взаємовідносин між державою і особою. Сюди належать і питання громадянства. Це зумовлено тим, що сфера взаємовідносин «особа – держава» завжди посідає центральне місце серед усіх інших правових питань, урегулювання яких значною мірою впливає на інші сфери державно-суспільного життя. В Україні конституційні норми, що безпосередньо закріплюють основні принципи положення в галузі громадянства, крім розділу I, що має назву «Загальні засади», містяться також у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Так, у «Загальних засадах» Конституції України (ст. 4) встановлено, що в Україні існує єдине громадянство. Стаття 4 Конституції України також передбачає, що підстави набуття та припинення громадянства України визначаються законом. Цим підкреслюється важливість регулювання законом суспільних відносин у галузі громадянства для кожної людини, суспільства і держави, оскільки закони мають вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів. Таким чином, основні положення в галузі громадянства, які закріплені в конституціях пострадянських держав, як і визначення поняття громадянства в їх національних законах, мають не лише спільні риси, а й певну специфіку. Це зумовлено тим, що громадянство є однією з істотних ознак державного суверенітету, багатоаспектним характером інституту громадянства, національними традиціями, політичними новаціями, особливостями законодавчої техніки тощо. Водночас конституційні норми, що визначають основні засади громадянства пострадянських держав, є правоутворюючою основою існування та розвитку їх чинного законодавства у цій сфері [196, с. 132-135].

В іншій праці М. І. Суржинський обстоює цю саму позицію, а саме: основні положення в галузі громадянства, які закріплені в конституціях пострадянських держав, як і визначення поняття громадянства в їх національних законах, мають не

лише спільні риси, а й певну специфіку. Це зумовлено тим, що громадянство є однією з істотних ознак державного суверенітету, багатоаспектним характером інституту громадянства, національними традиціями, політичними новаціями, особливостями законодавчої техніки тощо. Водночас конституційні норми, що визначають основні засади громадянства пострадянських держав, є правоутворюючою основою існування та розвитку їх чинного законодавства у цій сфері. У той же час акцентується увага на тому, що громадянство є багатоаспектною категорією. Здійснено порівняльний аналіз конституційних норм пострадянських держав, що закріплюють основні засади в галузі громадянства. Виявлено їх спільні та відмінні риси. Зроблено висновок про розширення обсягу конституційної регламентації питань громадянства в державах, що утворилися на теренах СРСР [195, с. 93-97].

Необхідно також зауважити, що останнім часом з'явилися доволі оригінальні дисертаційні праці у сфері інституту громадянства. Дисертація І. Д. Софінської «Філософсько-правова доктрина громадянства» [184] присвячена сучасним тенденціям змін у концепції громадянства під впливом геополітичних трансформацій нинішнього буття. Громадянство підпадає під оцінки нових тенденцій, оскільки воно перестає виявляти належність особи до держави (насамперед територіальну). Актуалізуючи опорне поняття громадянства, зроблено диференціювання його чотирьох значень – формально-правового статусу особи; правового зв'язку між особою та державою; поєднання прав, обов'язків і привілеїв; колективної ідентичності. Разом із епігенезом права людини на громадянство та його суттю в європейському контексті в поле зору аналітики потрапила сучасна антропосфера громадянства та сучасні тенденції розвитку концепції громадянства. У розрізі проблематики до переліку завдань належить питання осучаснення законодавчого закріплення інституту громадянства в Україні та компаративного аналізу аксіосегментів громадянства, встановлення антропосфери громадянства і дискреції практичних намірів регулювання правової природи й сутності безгромадянства, удосконалення змістовної та законодавчої перспективи

осучаснення концепції громадянства та правової ідентичності особи в Україні як одного із засадничих конституційних прав людини.

У дисертації Я. В. Фенич «Адміністративно-правове забезпечення права на громадянство в Україні» зосереджено увагу на основах розуміння поняття громадянства як правової категорії. Досліджено еволюцію поняття права на громадянство як в доктринальному, так і в законодавчому (національному та міжнародному) його вживанні, зроблено детальний аналіз змісту права на громадянство та його порівняльний аналіз зі змістом суб'єктивного права людини. Встановлено та охарактеризовано ряд правочинів, що становлять зміст суб'єктивного права на громадянство. Подано власне доктринальне визначення права на громадянство та запропоновано розглядати право на громадянство як наукову категорію, що характеризує правовий статус громадянства [209]. На наше переконання, запропонована Я. В. Фенич дефініція «права на громадянство» потребує уточнення, а саме в тому, що «громадянство» – це швидше «правовий зв'язок особи з державою», а не «правовий статус». Вважаємо, що термін «громадянин» уособлює розуміння відповідного статусу.

Зважаючи на велику кількість сучасних підручників та наукових посібників із конституційного права України, необхідно зазначити, що їх автори приділяють значну увагу інституту громадянства та певною мірою його принципам.

На нашу думку, як приклад, доцільно навести підручники та наукові посібники з конституційного права України, зокрема, таких авторів: О. О. Майданник [96, с. 112-114], Ю. М. Тодици [82, с. 98-99], В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша [80, с. 74], О. В. Совгирі та Н. Г. Шукліна [178, с. 103], В. О. Боняк, В. А. Завгороднього, А. В. Самотуга та Л. А. Філянїна [13, с. 65-66], В. В. Кравченко [85, с. 118], Т. М. Слінько [91, с. 113], Ю. С. Шемшученка [79, с. 79].

В аспекті міжнародно-правових стандартів у галузі громадянства М. І. Суржинський [193, с. 211-217] зазначає, що міжнародно-правові стандарти, спрямовані на зближення національних правових систем із питань громадянства, слугують критерієм законності внутрішньодержавних актів про громадянство, та стверджує, що нині в міжнародному праві відсутній багатосторонній універсальний

договір із питань громадянства. Це зумовлює потребу в його прийнятті та здійсненні систематизації міжнародно-правових актів у сфері громадянства.

Більш комплексно питанням міжнародно-правової характеристики інституту громадянства присвячена дисертація О. В. Журавки [47, с. 20].

У праці, зокрема, аналізуються поняття «громадянин», «підданий», «іноземець», «апатрид», «біпатрид», характеризується правовий статус цих осіб, дається правове тлумачення термінам «громадянство» і «державна належність». Розглядаються питання співвідношення міжнародного і внутрішнього права в галузі громадянства, досліджується громадянство Європейського Союзу, аналізуються і класифікуються міжнародні договори про громадянство. Здійснюються комплексне дослідження та міжнародно-правова оцінка законодавств про громадянство іноземних держав і України, а також розкриваються деякі наслідки їх протиріч (зокрема, подвійне громадянство і безгромадянство). У дослідженні пропонуються конкретні рекомендації з питань удосконалення міжнародно-правового регулювання громадянства, висвітлюються певні проблеми громадянства в Україні з погляду міжнародного права [47, с. 20].

У контексті дослідження особливостей припинення громадянства України В. В. Лазарєв відзначає той факт, що незалежно від місця проживання особи, яка має бажання вийти з громадянства України, чи на території України, чи за її межами, процедура виходу з громадянства здійснюється у загальному порядку з проходженням усіх стадій розгляду справи. Натомість, звертаючись до закордонного досвіду регулювання припинення громадянства, вихід із громадянства Російської Федерації особи, яка проживає на території іноземної держави, здійснюється на підставі заяви такої особи у спрощеному порядку, за винятком випадків, які містять підстави відмови у виході з громадянства Російської Федерації [93, с. 46-49].

Для нашого дослідження важливе науково-теоретичне значення також мають праці О. Парфенова «Питання подвійного громадянства як потенційний фактор напруги в українсько-румунських відносинах» [113, с. 260-267], Л. Рубач «Громадянство: набуття та припинення» [166, с. 68], які в межах концепції

громадянства стосуються питань принципів громадянства. Однак у їхніх дослідженнях принципи громадянства обґрунтовуються не зовсім системно.

Принагідно слід відмітити коментовані положення про принципи громадянства у науково-практичному коментарі до Закону України «Про громадянство України», у якому детально роз'яснюється їх зміст для сприяння ефективній реалізації цього Закону працівниками органів виконавчої влади, до компетенції яких належить виконання законодавства України про громадянство [188, с. 81-107]. Однак у науково-практичному коментарі не повною мірою використані положення Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року [42].

Необхідно звернути увагу на колективну монографію за редакцією О. Задорожного, що має назву «Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право» [206]. Загалом у монографії ґрунтовно розглянуто міжнародну протиправність та антиконституційність так званого референдуму в Автономній Республіці Крим та подальше приєднання Автономної Республіки Крим до Російської Федерації як незаконна анексія української території Російською Федерацією; обґрунтовано міжнародну протиправність підтримки Російською Федерацією проявів сепаратизму на сході України, а також протиправність ескалації збройного конфлікту на сході України, антиконституційність та протиправність терористичних та сепаратистських утворень; проаналізовано юридичний складник підтримки міжнародною спільнотою територіальної цілісності та незалежності України в її боротьбі проти агресії Російської Федерації, що порушила основні принципи і загальновизнані норми і зобов'язання *erga omnes*; обґрунтовано необхідність застосування у збройному конфлікті на сході України принципів і норм міжнародного гуманітарного права, а також досліджено питання громадянства та статусу місцевого населення у зв'язку з російською окупацією Автономної Республіки Крим. Автори колективної монографії «Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право» порушують питання громадянства та статусу місцевого населення у зв'язку з російською окупацією Автономної Республіки Крим [206, с. 590-597] насамперед в аспектах правової кваліфікації дій Російської Федерації, спрямованих на зміну громадянства мешканців окупованої території

України та фактичного подвійного громадянства населення окупованої Автономної Республіки Крим [61, с. 14-21].

У збірнику статей за редакцією Барта ван Стінберген «Умови громадянства = The condition of citizenship» розглянуто сучасні теоретичні підходи до тлумачення змісту поняття «громадянство» як об'єднуючої категорії у процесі вивчення соціальних перетворень і актуальних проблем перехідного періоду. Окреслено традиційні зв'язки між встановленням громадянства та суспільною діяльністю, національною ідентичністю та соціальним забезпеченням. Запропоновано чотири концепції громадянства та розкрито його значення у вирішенні проблем глобалізації, статевої дискримінації та охорони навколишнього середовища [207, с. 262].

П. О. Великоречанін у монографічній праці «Правове регулювання множинного громадянства» досліджує конституційно-правову сутність множинного громадянства в Україні та зарубіжних країнах. Висвітлено правову природу множинного громадянства як особливого виду правового стану особистості, за якого особа водночас має громадянства двох і більше держав. Проаналізовано наукові доктрини та концепції щодо множинного громадянства на основі системного та порівняльного підходів. Обґрунтовано необхідність вивчення явища множинного громадянства у межах конституційно-правової науки. Здійснено інституційне структурування множинного громадянства як явища конституційно-правової дійсності. Визначено сучасні міжнародно-правові стандарти множинного громадянства та їх вплив на конституційно-правові реалії України. Розкрито соціально-правові передумови виникнення випадків множинного громадянства [20, с. 179].

У рекомендаційному законодавчому акті «Про узгоджені принципи регулювання громадянства», схваленому Міжпарламентською Асамблеєю держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав 29 грудня 1992 року, у статті 1 міститься визначення поняття громадянства: «Громадянство визначає стійкий політико-правовий зв'язок особи з державою, що виражає сукупність їх взаємних

прав та обов'язків. Громадянство – сукупність їх взаємних прав та обов'язків. Громадянство – невід'ємний атрибут державного суверенітету» [267, с. 20-21].

У науковому середовищі особлива увага приділяється питанням принципів громадянства України у прийнятому Законі України «Про громадянство України», які з розвитком воєнного конфлікту як у Автономній Республіці Крим, так і на сході України. Також дедалі більше увага зосереджується на аналізі правових підстав можливої реалізації втрати (позбавлення) громадянства України чи тимчасового його припинення у зв'язку з масовими проявами сепаратизму, колабораціонізму, відвертих актів зради Вітчизні – як реакція держави на завдання значної шкоди її національній безпеці [134].

У своєму порівняльно-правовому дослідженні про конституційні засади розвитку інституту громадянства в Україні і країнах СНД І. А. Толкачова на науково-теоретичному рівні проаналізувала юридичну природу та зміст громадянства в аспекті конституційно-правового статусу особи. Сформулювала доктринальні визначення понять «громадянство», «інститут громадянства» та «механізм реалізації інституту громадянства». Виявлено тенденції, шляхи та перспективи розвитку цього інституту в Україні та країнах СНД. На основі історичного досвіду та сучасних реалій проаналізовано підстави набуття та припинення громадянства в Україні та країнах СНД. Автор запропонувала шляхи вирішення проблеми множинного громадянства в зазначених державах та обґрунтувала наукові положення, практичні висновки, пропозиції та рекомендації щодо удосконалення правового регулювання інституту громадянства України, усунення юридичних колізій у сфері громадянства країн СНД [202, с. 20].

Отже, незважаючи на вагомі напрацювання та розмаїття наукових публікацій, присвячених питанням аналізу громадянства, зокрема його принципам, осмислення особливостей їх правової природи та перспектив їхнього розвитку, що є предметом дослідження, і досі залишається недостатньо вивченим у межах конституційно-порівняльного аналізу. Адже певні науково-теоретичні досягнення, питання аналізу міжнародних принципів громадянства, зокрема загальноєвропейських принципів громадянства України та Російської Федерації, мають переважно фрагментарний та

безсистемний характер. Майже відсутні довгострокові програми захисту громадян та інституту громадянства України на тимчасово окупованій території України. Кардинального вдосконалення потребує механізм надання правової допомоги як на рівні національних установ, так і на рівні міжнародних організацій громадянам України, яким автоматично (примусово) надали громадянство Російської Федерації. Водночас вони не вичерпали потреби дослідження ряду актуальних питань, що стосуються теоретико-правових і методологічних засад проведення конституційно-порівняльного дослідження принципів громадянства України та загальноєвропейських принципів громадянства, зокрема, як чинника, що впливає на стан забезпечення прав і свобод громадян України на тимчасово окупованій національній території.

Не применшуючи ролі та значущості праць попередніх дослідників стосовно різних аспектів принципів громадянства, варто зазначити, що в Україні комплексні спеціальні порівняльні дослідження загальноєвропейських принципів громадянства та національних принципів громадянства в конституційно-порівняльному аспекті ще не здійснювались. Вважаємо, що загальноєвропейські принципи громадянства є одним із способів наближення української правової системи до європейських стандартів правового регулювання відносин у сфері громадянства, а відтак, досягнення цілей адаптації національного законодавства та інтеграції України в європейське співтовариство.

Водночас сучасна агресивна політика Російської Федерації щодо України, зокрема в питаннях громадянства, вимагають від сучасної науки конституційного права комплексного обґрунтування інституту принципів громадянства, у тому числі в аспекті реалізації захисту громадянства України на тимчасово окупованій національній території. А тому обрана нами проблема реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні під час конституційно-порівняльного дослідження з національними принципами громадянства також має на меті виявити шляхи, по-перше, захисту інституту громадянства України на тимчасово окупованій території України, по-друге, сприяти мирному відновленню державного суверенітету України над усією її територією, по-третє, виявити та в

правовій площині зафіксувати вчинені Російською Федерацією міжнародні злочини проти громадян України, зокрема права на громадянство на тимчасово окупованій території України, що зумовлює наукове пояснення відповідних явищ предмета цього дослідження та обумовлює наукове передбачення з метою перетворення реальної дійсності в інтересах громадян України, національної безпеки та української держави в цілому.

1.2. Нормативно-правові джерела конституційно-порівняльного дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні за обставин тимчасової окупації частини державної території: міжнародні стандарти та національні законодавчі положення

Аналіз питання джерел для конституційно-порівняльного аналізу реалізації принципів громадянства, на нашу думку, стосується не лише питань конституційного та міжнародного права, а й надзвичайно важливих політичних проблем громадянства як в Україні, так і в світі, які зазвичай інколи ігноруються в питанні законодавчого відображення та практичного застосування принципів громадянства. На сьогодні неможливо зрозуміти закономірності й основні засади власного національного державного розвитку та неможливим є насамперед наукове, а відтак і політичне прогнозування цього розвитку. Дослідження питання нормативно-правової основи принципів громадянства як національного, так і міжнародного характеру, є дуже актуальним завданням як з теоретичного, так і з практичного боку, оскільки воно також тісно пов'язане із забезпеченням права на громадянство за обставин тимчасово окупованої території України.

Водночас не можна оминати увагою те, що контраверсивна динаміка розвитку міжнародних відносин у сфері питань громадянства та в умовах військово-політичного конфлікту між Україною та Російською Федерацією з граничною гостротою зумовили потребу в розробленні нових підходів, концепцій, напрямів та парадигм до конституційно-порівняльного аналізу принципів громадянства. Адже нові реалії міжнародних відносин між Україною та Російською Федерацією свідчать

про нерівномірність розвитку і потенціалу держав, що вимагає в нинішніх умовах співіснування як у національному праві, так і у зовнішній політиці, запровадження відповідних заходів щодо реалізації захисту громадянства України.

Вважаємо, що міжнародні стандарти у сфері громадянства встановлюють основи світового правопорядку в питанні правового зв'язку між фізичною особою та державою і поряд з нормами національного права в Україні утворюють нормативну систему принципів громадянства, яка покликана регулювати правові відносини в питанні громадянства не лише в середині держави, а й між народами, забезпечувати мирне співіснування, а отже, стабільність у всьому світі.

З правової точки зору, громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою та певною державою є юридичною належністю індивіда до держави, що набувається і втрачається згідно із встановленими відповідною державою нормами і породжує визначену сукупність взаємних прав та обов'язків. У такому суто формальному юридичному трактуванні громадянство може регулюватися у прагматичний спосіб. Водночас громадянство значною мірою визначає політичний статус індивіда. Саме на громадянстві ґрунтується держава; це найважливіша ланка сучасної світової політичної системи. Світ нині розділений державами, кожна з яких має свою територію і свій народ.

Як стверджує Т. Хаммар, громадянство є основою держави; це важлива ланка сучасної світової політичної системи. І якщо територія держави визначається географічними кордонами, то межі між народами визначаються законами про громадянство [276, с. 56-65], які, на нашу думку, повинні ґрунтуватися на відповідних принципах як міжнародного, так і національного характеру.

Оскільки в світі немає загального парламенту або суду, який реально міг би вирішувати міжнародні конфлікти, відносинам між державами властиві постійна конкуренція і прихована війна. Кожна держава піклується про те, щоб захистити і зміцнити свої інтереси і свою безпеку, а спрямовані на це зусилля призводять до потенційного конфлікту з іншими державами. В таких умовах громадянство за своєю значущістю виходить далеко за межі простої належності до держави. Спираючись на наведене раніше, належність до Російської Федерації (бути її

громадянином) означає не тільки мати її паспорт. Це означає брати активну участь у політичних, військових (гібридних чи відкритих) конфліктах з боку цієї держави. Громадянство передбачає лояльність до держави та її внутрішньої й зовнішньої політики. Громадянин повинен підтримувати принципи політичної системи держави і розділяти загальноприйняті в державі основні цінності.

Цілком очевидно, що з огляду на важливість відносин громадянства як для держав, так і для людини, у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року (прийнята на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН Резолюцією 217 А (III) від 10 грудня 1948 г.) у статті 15 був закріплений принцип, що згодом став загальновизнаним – «право кожної людини на громадянство». Цей принцип гарантує людині можливість на основі особистого волевиявлення набувати і припиняти громадянство, а також здійснювати його вибір відповідно до порядку, передбаченого в державі (законодавстві) його проживання. У свою чергу, проголошений принцип вимагає від держави визначити причини і умови набуття чи припинення людиною його громадянства, а в разі відповідності їм – механізм, що забезпечує можливість кожної людини набувати або припиняти громадянство.

Нині у зв'язку з окупацією Російською Федерацією частини суверенної території України, на якій знаходяться її громадяни, певної трансформації зазнає і статус громадян України, які перебувають на цій території.

Відтак постає також ряд гострих актуальних питань щодо реалізації захисту громадянства України на тимчасово окупованій національній території.

Також слід відзначити те, що забезпеченню підлягають не лише умови їх проживання, а й питання юридичного регулювання статусу громадян України, одним із елементів якого є інститут громадянства, складовою якого є його принцип, що стає одним із пріоритетних завдань дослідження сьогоденного часу. Водночас нами зауважується, що дослідження обумовлено Указом Президента України «Про Центр досліджень проблем Російської Федерації» від 23 жовтня 2015 року № 199 [153].

Відповідно до Статуту Національного інституту стратегічних досліджень одними з основних завдань Центру досліджень проблем Російської Федерації були:

дослідження ключових аспектів та проблем внутрішнього розвитку Російської Федерації, її економічних, фінансових, військових, інтелектуальних, інформаційних та політичних ресурсів, аналіз її зовнішньополітичної діяльності і тенденцій у міждержавних відносинах з Україною; аналіз і оцінка проблем і перспектив реалізації національних інтересів та забезпечення національної безпеки України у сферах внутрішньої і зовнішньої політики у контексті взаємовідносин з Російською Федерацією [132]. Однак у 2019 році ці завдання були переформатовані та зведені до наукового обґрунтування, аналізу та оцінки проблем і перспектив сталого розвитку України, проблем її національної безпеки, розробки науково обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення тощо [117]. А тому ця проблема має не лише теоретичну потребу в аналізі, а й набуває державно-політичного значення.

Відтак у межах цього дисертаційного підрозділу ми спробуємо проаналізувати сучасний стан міжнародних правових актів, у яких знаходять своє зовнішнє відображення стандартизація регламентації принципів громадянства як елемента інституту громадянства. Водночас наше конституційно-порівняльне дослідження має теоретичне спрямування щодо характеристики не лише правових актів міжнародного регулювання принципів громадянства, а й національних з метою удосконалення українського законодавства, зокрема в умовах тимчасової окупації частини суверенної території України, та окреслення можливих напрямів подальшого аналізу обраної проблеми юридичною наукою.

Тому форми та спосіб організації правового регулювання правового зв'язку між фізичною особою та Україною, тобто громадянства, що проявляється і в його принципах, обумовлюють аналіз питання міжнародного правового закріплення принципів громадянства поряд із нинішньою політичною тематикою в Україні щодо захисту своїх громадян на окупованій території України.

Адже на сучасному етапі простежується й те, що у світовій політиці почали формуватися якісно нові принципи міжнародних відносин. Вони передбачають суверенну рівність держав, незастосування сили або погрозу силою, непорушність кордонів, територіальну цілісність держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи, повагу до прав людини й основоположних свобод,

співпрацю між державами, сумлінне виконання зобов'язань із міжнародного права [180, с. 4].

Зауважимо, що нормативно-правове регулювання принципів громадянства передбачене рядом загальнообов'язкових міжнародних універсальних та регіональних гуманітарних стандартів, також нормами національного законодавства. Таким чином, можна стверджувати, що за своєю політичною та юридичною природою, а отже, за соціальним призначенням правова регламентація принципів громадянства повинна мати гуманістичний характер [62, с. 397].

Саме міжнародні акти, а тому на їх основі й національне законодавство, спрямовані на захист прав, свобод та інтересів осіб, які через суб'єктивні та об'єктивні обставини змушені перебувати під окупаційною владою.

Насамперед зазначимо, що нині, на жаль, не існує окремого міжнародно-правового акта універсального характеру як міжнародного джерела всесвітнього масштабу регламентації принципів громадянства. Певні уніфіковані міжнародно-правові норми щодо інституту принципів громадянства зазначені у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 7 березня 1966 року, Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок 1979 року, Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, Гаазькій конвенції щодо врегулювання окремих питань, пов'язаних із колізією законів про громадянство від 12 травня 1930 року, Конвенції Ради Європи про скорочення випадків множинного громадянства і про військовий обов'язок у випадках множинного громадянства від 6 травня 1963 року, Європейській конвенції про громадянство від 7 листопада 1997 року тощо [104].

Так, у статті 15 Загальної декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, встановлюється, що кожна людина має право на громадянство і ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство [48].

Наприклад, у статті 1 Конвенції про скорочення безгромадянства, прийнятій 30 серпня 1961 року Конференцією повноважних представників, яка відбулася в

1959 році й була знову скликана в 1961 році відповідно до резолюції 896 (IX) Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1954 року, зазначається, що будь-яка Договірна Держава має надавати своє громадянство будь-якій народженій на її території особі, яка в іншому разі була б апатридом. Таке громадянство має надаватися: а) при народженні, в силу закону; б) при порушенні перед належним органом влади клопотання відповідною особою або від її імені в порядку, встановленому національним законом. За умови дотримання постанов пункту 2 цієї статті жодне таке клопотання не може бути відхилене. Будь-яка Договірна Держава, яка передбачає надання свого громадянства відповідно до підпункту «б» цього пункту, може також передбачити надання свого громадянства в силу закону в такому віці й за умов, які будуть визначені національним законом. Будь-яка Договірна Держава може обумовити надання свого громадянства відповідно до підпункту «б» пункту 1 цієї статті дотриманням однієї або кількох із таких умов: а) щоб клопотання було порушене протягом установленого цією Договірною Державою строку, який має починатися не пізніше досягнення вісімнадцятирічного віку і закінчуватися не раніше досягнення віку двадцять один рік, з тим, проте, щоб відповідній особі надавався, принаймні, один рік, протягом якого вона могла б сама порушити клопотання без одержання на це законного дозволу, тощо [76].

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, вказується на зобов'язання держав відповідно до принципів, проголошених Статутом ООН, заохочувати права людини. Наголошується на тому, що кожна людина повинна домагатися заохочення і дотримання цих правил; також визначається, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нестатків, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами так само, як і своїми громадянськими і політичними правами [62, с. 393-404].

Водночас у цьому міжнародному документі встановлюється, що кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання у межах цієї території.

Тому людина має право залишити будь-яку державу, у тому числі свою. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений права на в'їзд у свою країну. Ці права не можуть бути об'єктом жодних обмежень, крім тих, які передбачені законом, необхідні для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або інших прав і свобод і сумісні з визнаними в Пакті іншими правами. Відповідно до Пакту (ч. 3 ст. 24) кожна дитина має право на набуття громадянства [103, с. 9-10]. Відтак необхідно зауважити, що ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд на територію країни, громадянином якої він є.

У Підсумковому документі Віденської зустрічі 1986 року представників держав – учасниць Ради з безпеки і співробітництва в Європі, що відбулася на основі положень Заключного акта, що належать до подальших кроків після Ради від 19 січня 1989 року [120], вказується, що держави-учасниці будуть повністю поважати свої зобов'язання за міжнародним правом, зокрема, стосовно того, що кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися в свою країну, а також їхні міжнародні зобов'язання в цій галузі.

Винятково важливу роль у регулюванні питань громадянства на міжнародному регіонально-континентальному рівні відіграє Європейська конвенція про громадянство 1997 року [42]. Як зазначено в її преамбулі, однією із заявлених цілей є сприяння прогресивному розвитку правових принципів, що стосуються громадянства, та їхньому запровадженню у внутрішньодержавному праві. Змістовно-порівняльний аспект деяких правил та принципів громадянства, які закріплені у міжнародно-правових документах універсального та регіонального, зокрема європейського, характеру подані у таблиці № 1 (див. додаток Б).

В основу глави I Конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства 1963 року [77] покладена ідея, яка в той час мала широке визнання у багатьох західноєвропейських державах. Вона

зводилася до того, що множинне громадянство є небажаним і його слід максимально уникати. Стаття 1 цієї Конвенції передбачає, зокрема, що громадяни, які добровільно набули інше громадянство, втрачають своє колишнє громадянство і в разі відсутності відповідного застереження позбавляються права на його збереження.

До принципів, на яких мають ґрунтуватися національні нормативно-правові акти у сфері громадянства держав-учасниць, належать: кожна особа має право на громадянство; уникнення безгромадянства; ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства; ні шлюб, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та іноземцем, ні зміна громадянства одним із подружжя у шлюбі автоматично не впливають на громадянство другого з подружжя. Ці норми не можуть охоплювати розбіжності, що призводять до дискримінації громадян за ознаками статі, релігії, раси, кольору шкіри, національності або етнічного походження. Кожна держава-учасниця керується принципом недискримінації щодо своїх громадян незалежно від того, чи є вони громадянами за народженням, або набули громадянства пізніше (ст. 3–5) [77].

Міжнародно-правовою формою позиції міжнародного співтовариства, що кваліфікує дії Російської Федерації як акт агресії щодо України, є, зокрема, й резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які мають рекомендаційний характер і не є обов'язковими для виконання. У резолюціях, наведених нижче, виражена згода міжнародного співтовариства стосовно кваліфікації дій Російської Федерації як протиправних, таких, що підривають міжнародний правопорядок і підлягають засудженню.

Так, 27 березня 2014 року Генеральна Асамблея ООН на своєму засіданні ухвалила Резолюцію 68/262 «Територіальна цілісність України», у якій вона підтверджує свою прихильність суверенітету, політичній незалежності, єдності і територіальній цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах, та вітає зусилля Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних і регіональних організацій з надання Україні допомоги в захисті прав усіх громадян в Україні, у тому числі прав осіб серед

меншин, а також підкреслює, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя [272], а отже, на нашу думку, і зміни громадянської належності громадян України, які опинились на тимчасово окупованих територіях України.

Продовжуючи прогресивну практику міжнародного аспекту підтримання України, яка зазнала агресії з боку Російської Федерації, Генеральна Асамблея ООН 19 грудня 2016 року ухвалила Резолюцію № 71/205 «Положення у сфері прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)» [261], якою рішуче засудила встановлення правової системи Російської Федерації й відповідно негативний вплив на становище в галузі прав людини в Автономній Республіці Крим.

Генеральна Асамблея ООН 19 грудня 2017 року Резолюцією № 72/190 ухвалила чергове «Положення у сфері прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)», у якому засудила встановлення і ретроактивне застосування правової системи Російської Федерації й негативний вплив цього на ситуацію з правами людини в Автономній Республіці Крим, нав'язування автоматичного громадянства Російської Федерації заступництвом особам в Автономній Республіці Крим, яке суперечить нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевським конвенціям і звичаєвому міжнародному праву, а також регресивні наслідки для реалізації прав людини тими, хто відкинув це громадянство [262].

Отже, неправомірне встановлення і ретроактивне застосування правової системи Російської Федерації у зв'язку з незаконною анексією частини суверенної території України в Автономній Республіці Крим, зокрема в питаннях громадянства, перебуває у міжнародному полі зору та є логічним і послідовним підтвердженням рішучої позиції осуду міжнародної спільноти в образі ООН. На нашу думку, ухвалені резолюції Генеральної Асамблеї ООН є важливим юридичним інструментом у доведенні порушень норм як міжнародного права, так і українського, з боку Російської Федерації щодо примусового надання громадянам

України російського громадянства та злочинного переслідування тих громадян України, які від нього відмовилися.

Підсумовуючи, з огляду на викладене та враховуючи те, що одним із пріоритетних завдань Українського народу в сучасних умовах є якнайшвидше повне відновлення територіальної цілісності держави, що обумовить політико-правове, а відтак і практичне вирішення важливих питань щодо повноцінного захисту громадян України, які нині перебувають на окупованій території України, можливості повною мірою реалізації належних їм конституційних прав і свобод, необхідно зауважити таке. Закріплені принципи громадянства у міжнародно-правових актах мають імперативний характер. А відтак, зважаючи на статтю 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року [23], у якій зазначається, що імперативна норма загального міжнародного характеру (*jus cogens*) є нормою, яка приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер, можна стверджувати, що Російська Федерація на тимчасово окупованій території України порушує відповідні міжнародні акти щодо громадян України.

Сучасна система законодавства про громадянство України та Російської Федерації представлена різноманітними нормативно-правовими актами, які безпосередньо спрямовані на регламентацію вирішення питань громадянства, характеризують його принципи, визначають уповноважених органів, діяльність яких спрямована на вирішення питань громадянства.

Національна юридична практика ввібрала визнані в міжнародному праві стандарти щодо інституту громадянства. Відповідно до українського законодавства громадянство регулюється не просто як правовий взаємозв'язок людини і держави, а є, як зазначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, невід'ємним правом людини, яке держава зобов'язана визнавати, поважати і забезпечувати [116].

За нормативними положеннями статті 4 Конституції в Україні існує єдине громадянство, а підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом, що є однією з основних засад розбудови суверенної й незалежної

демократичної держави. Набуття і припинення громадянства України означає не лише те, що виключно законом може встановлюватись юридичний порядок із зазначених питань, а й те, що цей юридичний порядок повинен ґрунтуватись на відповідних принципах. Такий підхід покликаний забезпечити відкритість, доступність, прозорість інституту громадянства. У цьому плані заслуговує на увагу положення статті 92 Основного Закону України щодо того, що виключно законами України визначаються громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства.

Зауважимо також, що Конституція України у статті 25 проголошує принципи положення, за якими громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами, а в статті 33 Основного Закону України зазначається, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. Закономірно, що до цього переліку належать й інші положення Конституції України щодо питання громадянства та його базових принципів.

Крім норм статей Конституції України, які безпосередньо закріплюють питання громадянства в Україні, не менш важливе значення мають інші норми законодавства України, що забезпечують реалізацію права на громадянство України.

Прийняття Верховною Радою України Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року є черговим правовим розширенням відображення національних принципів громадянства, у якому подані певні нові їх визначення.

Спираючись на формулювання пунктів 1, 2 частини першої статті 92 Конституції України про те, що права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, громадянство, правосуб'єктність громадян України визначаються виключно законами України, можемо стверджувати, що лише нормативним актом у формі закону має визначатись та регулюватись не лише громадянство, а й його принципи.

На нашу думку, Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року зі змінами та доповненнями становить конститутивну (визначальну) основу змісту національних принципів громадянства.

Військова інтервенція й окупація Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та подальше їх приєднання до Російської Федерації на правах суб'єктів Російської Федерації була здійснена протягом лютого – березня 2014 року і відображена у Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації» від 15 вересня 2015 року № 685–VIII. Цей Закон сприяє захисту прав держави, громадян і юридичних осіб, а також посилює позиції України у судових спорах проти російської влади. Прийнятий закон визначає офіційну дату початку тимчасової окупації півострова військами Російської Федерації – 20 лютого 2014 року. В Україні Днем кримського спротиву російській окупації проголошено 26 лютого. Саме у цей день у 2014 році перед будівлею Верховної Ради Автономної Республіки Крим пройшов мітинг на підтримку територіальної цілісності України.

Викликом на перебування на території України підрозділів збройних сил Російської Федерації з порушенням процедури, визначеної Конституцією України та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також усупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам, що призвело до окупації частини території суверенної держави Україна та вчинення міжнародних протиправних діянь з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом, з метою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України стало прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» для захисту і повноцінної реалізації національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин [135]. Саме у цьому Законі чітко

вказується, що примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території України, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

До певної міри норми Конституції України розкривають систему підзаконних нормативних актів у зазначеній вище сфері. Це, насамперед, стосується нормативних актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади.

Так, Основний Закон України у статті 106 визначає, що Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України. Кабінет Міністрів України згідно зі статтею 116 Конституції України утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади, зокрема Державної міграційної служби України [138], яка є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Президент України на основі та на виконання Конституції України і законів України видає підзаконні акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Підзаконні акти загального характеру Президента України – укази і розпорядження як джерела цього дослідження є такими, що мають нормативні властивості, тобто містять норми права (Указ Президента України «Питання організації виконання Закону України “Про громадянство України”» № 215/2001 [118]) та індивідуальні акти (укази про прийняття конкретної особи до громадянства України тощо), що не мають нормативних властивостей. Розпорядження, що видаються Президентом України, є

здебільшого актами індивідуального (адміністративного) характеру. Водночас необхідно зауважити, що Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам (ст. 106 Конституції України), що виключає інститут делегування посадових прав та обов'язків Президента України, зокрема в питаннях громадянства.

До підзаконних нормативно-правових актів загального типу належать також акти Кабінету Міністрів України – вищого органу виконавчої влади. Цими актами відповідно до Конституції України (ст. 117) є постанови і розпорядження, які він видає в межах своєї компетенції на основі й на виконання законів та інших рішень Верховної Ради України, а також актів Президента України. За своєю важливістю та юридичною силою вони посідають чільне місце серед актів органів виконавчої влади. Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України є обов'язковими до виконання на всій території держави. Але щодо актів Кабінету Міністрів України слід зробити застереження: за своїми правовими властивостями вони можуть бути як нормативними, так і індивідуальними. Тільки перші є джерелами права. Нормативно-правовий характер переважно мають постанови. Інколи постанови Кабінету Міністрів України відіграють допоміжну правову роль, а саме у випадках, коли цими постановами затверджуються нормативно-правові акти, що мають характер самостійного, цілісного, автономного документа, такі як: правила, положення, порядок тощо (наприклад, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території України» від 4 червня 2014 року № 289 [139]; постанова Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 року № 509 [143].

У межах нашого дослідження заслуговують на увагу підзаконні нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади: міністерств, державних комітетів та інших прирівняних до них органів. Центральні органи виконавчої влади на основі та на виконання законів, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України видають накази. Вони є обов'язковими для органів, підприємств,

установ і організацій відповідного міністерства чи відомства, а якщо центральний орган, який видав акт, наділений міжгалузевими повноваженнями, – то й для органів та організацій інших міністерств і відомств, а також для громадян залежно від характеру акта (наприклад, деякі акти Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України тощо). Такими є, наприклад, наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження зразка та Порядку видачі довідки, що підтверджує місцеперебування громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, та зразка письмової заяви» від 26 вересня 2014 року № 997; наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форми Заяви про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» від 27 грудня 2016 року № 1610.

Агресивні військово-політичні акти чинної державної влади Російської Федерації з військово-гібридної окупації частини території України (Автономної Республіки Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей України) та втручання в її внутрішні справи стали причиною масштабного невдоволення і об'єктом гострої критики міжнародної спільноти, яка визнала військову агресію Російської Федерації міжнародним злочином проти світу і безпеки людства, а анексію частини суверенної території України – грубим та зухвалим порушенням чинного законодавства України, фундаментальних принципів міжнародного права та ряду міжнародних договорів, що принципово обумовлює нові підходи до порівняльного аналізу нормативно-правових основ діючих принципів громадянства в Російській Федерації та їх вплив на громадян України.

Основа сучасної системи законодавства про громадянство Російської Федерації представлена різними нормативно-правовими актами, які безпосередньо регулюють вирішення питань громадянства, діяльність повноважних органів, що відають справами про громадянство Російської Федерації й інших органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства. Зокрема, законодавство про громадянство Російської Федерації утворюють такі нормативні правові акти.

Згідно зі статтею 6 Конституції Російської Федерації 1993 року громадянство належить до основ конституційного ладу. У статті 6 Конституції Російської

Федерації встановлено: «1. Громадянство Російської Федерації набувається і припиняється відповідно до федерального закону, є єдиним і рівним незалежно від підстав придбання. 2. Кожен громадянин Російської Федерації має на її території всі права і свободи, а також обов'язки, передбачені Конституцією Російської Федерації. 3. Громадянин Російської Федерації не може бути позбавлений свого громадянства або права змінити його» [252].

Норми інституту громадянства містяться і в розділі 2 Конституції Російської Федерації, в якому закріплено права і свободи людини і громадянина. У статті 61 Конституції Російської Федерації закріплено принципове положення про те, що громадянин Російської Федерації не може бути висланий за межі Російської Федерації або виданий іншій державі. Російська Федерація гарантує своїм громадянам захист і заступництво за її межами.

Основу правового регулювання громадянства Російської Федерації становить Федеральний закон «Про громадянство Російської Федерації» [255], який був прийнятий 31 травня 2002 року й набув чинності 1 липня 2002 року. У статті 3 Федерального закону від 31 травня 2002 року також зазначено, що з питань громадянства приймаються інші нормативно-правові акти. До таких актів на сьогодні належать: укази Президента Російської Федерації, якими були затверджені Положення про порядок розгляду питань громадянства Російської Федерації, Положення про Комісію з питань громадянства при Президентові Російської Федерації і склад цієї Комісії та інші. З метою виконання Федерального закону від 31 травня 2002 року й указів Президента Російської Федерації наказами Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації були затверджені Інструкції, що стосуються різних аспектів роботи органів внутрішніх справ з питань громадянства Російської Федерації.

Юридичною формою ігнорування міжнародного права та законодавства України у 2014 році Російською Федерацією стало ухвалення Державною думою Російської Федерації Закону «Про прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення в складі РФ нових суб'єктів Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» [256], у якому вказано, що з дня прийняття до

Російської Федерації Автономної Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають на цей день на території Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя, визнаються громадянами Російської Федерації, за винятком осіб, які протягом одного місяця після цього дня заявлять про своє бажання зберегти наявне у них і (або) їх неповнолітніх дітей інше громадянство або залишитися особами без громадянства.

В Ухвалі Конституційного Суду Російської Федерації від 4 жовтня 2016 року № 18-П «у справі про перевірку конституційності частини 1 статті 4 Федерального конституційного закону “Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя” в зв'язку зі скаргою А. Г. Оленева» [265] предметом розгляду Конституційного Суду Російської Федерації у цій справі була частина 1 статті 4 Федерального конституційного закону «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» остільки, оскільки вона служить нормативною підставою для вирішення питання про визнання громадянина України, який не має на день прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів (тобто станом на 18 березня 2014 року) реєстрації за місцем проживання на території Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя, громадянином Російської Федерації.

З огляду на викладене вище цілком обґрунтованим є висновок про те, що наведені акти міжнародного характеру, нормативно-правові положення України та певною мірою Російської Федерації у межах нашого порівняльного дослідження вказують на доволі значну за обсягом та змістом правову базу для конституційно-порівняльного аналізу принципів громадянства.

Порівнюючи отримані результати дослідження міжнародної, української та російської нормативно-правової бази, ми дійшли до висновку, що українське законодавство більше зорієнтоване на системний захист національного

громадянства, у зв'язку з чим Україна прийняла ряд нормативно-правових актів щодо захисту своїх громадян на тимчасово окупованих територіях України.

Варто зазначити, що усупереч українському законодавству окупаційна влада Російської Федерації поширила свою юрисдикцію на частину суверенної території України, що торкнулося й статусу громадян України.

Нині пріоритетним у законодавстві України є спрямованість держави на збереження громадянства України. У той же час окупаційна влада Російської Федерації намагається формально позбавити громадян України громадянства та примусово надає своє.

У підсумку також важливо підкреслити, що міжнародне право, зокрема регіонально-континентальне, відіграє незамінну інтеграційну роль в уніфікації засад регламентації відносин у сфері громадянства. Завдяки багатостороннім договорам у цій сфері відбувається об'єднання дій щодо продуктивної реалізації відповідних міжнародних стандартів у сфері нашого порівняльного дослідження.

Такі процеси повинні об'єднати, надати певної єдності законодавчим положенням окремих держав – учасниць Ради Європи, зокрема в питаннях громадянства, що обумовить уникнення контраверсивних розбіжностей у практичному вирішенні правових питань при застосуванні відповідних міжнародних стандартів у цій сфері.

Відтак ряд загальноєвропейських принципів громадянства, відображених у Європейській конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року, зокрема, такі як: а) кожна особа має право на громадянство; б) безгромадянства слід уникати; с) жодна особа не може бути безпідставно позбавлена громадянства; d) ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, ні зміна громадянства одним із подружжя під час перебування у шлюбі – не впливають автоматично на громадянство другого з подружжя [42], є змістом і характерними рисами інституту громадянства як національного, так і міжнародно-правового феномена, та як детермінант обумовлює це конституційно-порівняльне дослідження, та вказує на його значущу актуальність.

Слід також резюмувати, що приєднання України до Європейської конвенції про громадянство, яка встановлює загальні принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб держав – учасниць Ради Європи, не обмежується лише офіційною імплементацією її положень у національне правове поле. Більш важливим є положення цієї Конвенції щодо існування можливості у питаннях, які стосуються громадянства, враховувати законні інтереси як держав, так і окремих осіб, що є сприятливим прогресивному загальноєвропейському розвитку правових принципів, які стосуються громадянства, та їхньому запровадженню у внутрішньодержавному праві. А загальноєвропейське конвенційне положення про те, що правила кожної держави – учасниці РЄ, які стосуються громадянства, повинні ґрунтуватися на визначених у цій Конвенції принципах, є очікуванням, що держави – учасниці РЄ, за посередництвом наведених принципів, докладуть певних політико-правових зусиль для приведення національних положень інституту громадянства у відповідність із загальними принципами, що стосуються громадянства держав – учасниць Ради Європи, які є необхідними в демократичному суспільстві для досягнення більшого єднання між її державами-учасницями.

Висновки до розділу 1

У контексті здійсненого нами науково-теоретичного дослідження першого розділу, підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки.

1. Загальні принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, які сформульовані та відображені у главі 2 Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року, зумовлюють потребу у виконанні відповідних завдань з приведення законодавства України в питанні громадянства у відповідність із цими міжнародними європейськими стандартами. Водночас загальні принципи громадянства, закріплені у цій Конвенції, слід вважати загальноєвропейськими принципами громадянства, оскільки, як зазначається у її положеннях, правила кожної держави – учасниці Ради Європи, які стосуються громадянства, повинні на них ґрунтуватися. Відтак за таких умов постають питання: 1) щодо їх реалізації в

Україні; 2) здійснення порівняльного аналізу загальноєвропейських принципів громадянства з відповідними національними принципами, що сприяє інтенсифікації глобалізаційних та інтеграційних процесів держав – учасниць Ради Європи, зокрема і за умови формування спільного для них правового простору у сфері інституту громадянства.

2. Нагальною є не тільки нинішня наукова потреба у здійсненні конституційно-порівняльного дослідження в питанні реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні відповідно до зобов'язань України, що впливають з її участі в Раді Європи; за юридичним змістом цих принципів Україна також повинна виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання щодо реалізації захисту національного інституту громадянства і на тимчасово окупованій території.

3. Контекстне увиразнення сучасних науково-теоретичних доробок у сфері цього наукового пошуку є орієнтиром у масиві наукової інформації та теоретичним фундаментом для проведення цього конституційно-порівняльного дослідження, оскільки в кожному з них репрезентуються авторські позиції, які відповідним чином відіграють певну роль у становленні та формуванні наших власних теоретичних уявлень у сфері реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні. Водночас необхідно зауважити, що наведений контент дисертаційних досліджень ілюструє аналіз поняття «принципи громадянства», наводяться їхні ознаки, запропоновані різнобічні складові чинники видової їх класифікації. Однак окремих монографічних досліджень загальноєвропейських принципів громадянства та принципів їх реалізації в Україні у нинішніх умовах, зокрема за обставин тимчасової окупації державної території, не проводилось. У той же час окреслені нами інші змістовні наукові здобутки у сфері інституту громадянства частково подають уявлення про сутність та зміст обраної нами проблеми, вказують на її наукову перспективність, мають системний характер для вирішення тих наукових завдань, які є невирішеними, а відтак потребують свого нинішнього теоретико-правового осмислення.

4. Наведені у межах цього дослідження акти міжнародного характеру та нормативно-правові положення України та певною мірою, враховуючи обставини

тимчасово окупованої території України та проблему захисту на цій території власних громадян, у порівняльному вимірі також законодавство Російської Федерації, вказують на доволі значну за обсягом та змістом правову базу для конституційно-порівняльного дослідження принципів громадянства. Порівнюючи отримані результати аналізу міжнародної, української та у певному аспекті й російської нормативно-правової бази, ми дійшли до висновку, що українське законодавство більше зорієнтоване на системний захист національного громадянства, у зв'язку з чим Україна прийняла ряд нормативно-правових актів щодо захисту своїх громадян на тимчасово окупованій території. Варто зазначити, що всупереч українському законодавству окупаційна влада Російської Федерації поширила свою юрисдикцію на частину суверенної території України, що торкнулося й статусу громадян України. Нині пріоритетним у законодавстві України є спрямованість держави на захист громадянства України як окремої політики щодо забезпечення національної безпеки держави.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ ТА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ТЕРМІНА «ПРИНЦИПИ ГРОМАДЯНСТВА»

2.1. **Методологія проведення конституційно-порівняльного дослідження реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні**

Обрана нами проблема для того, щоб бути об'єктивно проаналізована, має спиратися на належну методологію. Відтак наше конституційно-порівняльне дослідження загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України вимагає чіткого теоретико-наукового уявлення про те, яким чином воно здійснюється. Тому слід зважити, ґрунтовність опрацювання цілей і завдань дослідження, а також якість розробленого інструментарію залежить від низки факторів, серед яких конститутивним є саме з'ясування ймовірних способів дослідження та засобів його здійснення: наукових підходів, принципів, методів. Відтак, завдання для нас полягає у формуванні індивідуальної методики правового мислення, яке стане основою для даного конституційно-порівняльного дослідження, що вимагає розуміння методологічного інструментарію та оволодіння навичками правильного та ефективного його застосування в процесі дослідження, а також уміння працювати у межах різних правових систем.

Порівняння у праві – це відносно самостійний, системно організований спосіб дослідження, за якого порівняння є необхідним для досягнення специфічних цілей пізнання. Порівняльно-правове дослідження шляхом виявлення спільного віднаходить і те, чим відрізняються порівнювані правові системи. Обидва завдання і можливості порівняльно-правового дослідження (встановлення спільного і відмінного в порівнюваних об'єктах) також взаємопов'язані, як спільне і відмінне в правових системах [213, с. 27]. При здійсненні порівняльно-правового дослідження

слід вирішувати такі завдання – як виявлення спільного, так і відмінного у порівнюваних правових явищах.

У процесі дослідження методологічних аспектів наукових праць виокремлюють певний методологічний алгоритм, що включає способи пізнавальної діяльності щодо визначеного об'єкта, сукупність відповідних правил і приписів, а також теоретичні положення і принципи, які характеризують певні риси, ознаки дослідження та процеси його пізнання. При цьому методологічний алгоритм, зокрема правила та приписи пізнавальної діяльності, детерміновано, по-перше, певним об'єктом дослідження, по-друге, завданнями дослідження, по-третє, умовами, в яких здійснюється науковий пошук (існування можливостей вивчати ті чи інші об'єкти або їх сторони, здійснювати моделювання, застосовувати ті чи інші засоби вивчення об'єкта тощо) [72, с. 240].

Відтак залежно від вдалого застосування відповідного методологічного інструментарію в процесі нашого дослідження визначена мета досягається або ж ні, а поставлені завдання вирішені або ж ні.

Водночас методологія правових досліджень дає змогу не лише пізнавати і розуміти актуальні питання конституційного права, а й є дороговказом до застосування здобутих наукових знань на практиці [208, с. 6]. Адже освоєння та успішне застосування методології у практичній діяльності є комплексним процесом. Насамперед, це пов'язано з тим, що методологічне знання за своєю природою є обмеженим у можливостях представлення у вигляді формулювань та вимог формально-юридичного рівня точності, для юридичної свідомості, органічно орієнтованої на вербальну точність будь-яких нормативних установ, за аналогією з нормами позитивного права, сприйняття «недостатньо чітких» методологічних установок є особливо складним [270, с. 11-12]. Саме тому методологія є засобом досягнення результативності цього дослідження, а розкриття методологічних основ є вкрай важливим для теорії пізнання та конституційно-правової юридичної практики.

Методологія наукового пізнання, зокрема й нашого, відіграє важливу роль у сприйнятті трансформаційних змін, що відбуваються у нинішньому суспільстві, в

тому числі у сфері державно-правових відносин. Без належного методологічного забезпечення, ефективності методів досягнення дійсності жодна наукова проблема не може бути вирішена. Методологія допомагає пошуку оптимальних шляхів пізнання явищ і процесів, що є предметом вивчення, їх адекватного відображення в системі наукових знань. Жодна галузь науки не може існувати чи розвиватися без належного методологічного підґрунтя. Тому не випадково на сьогодні серед фахівців поширеною є думка, яка полягає в тому, що розробка методологічної основи правознавства належить до пріоритетних завдань вітчизняної юридичної науки [105, с. 17-18].

У цьому сенсі, як стверджує О. М. Мороз, незважаючи на велику кількість праць, присвячених окремим аспектам методології, доводиться констатувати, що для сучасного періоду розвитку правознавства характерна своєрідна методологічна криза. Вона полягає в тому, що, відійшовши від класичної методології досліджень, вітчизняна наука перебуває в пошуку шляхів ефективного переходу до нової парадигми розуміння базових категорій юриспруденції. Особливої гостроти набуває питання наукового осмислення тих суспільно-правових феноменів, які в нашій державі не мали досвіду функціонування за умов реальної демократії і розвиненого громадянського суспільства [105, с. 17-18].

Тому процес отримання наукових знань безпосередньо залежить від теоретичного підходу, методологічного інструментарію, яким послуговується дослідник, аналізуючи предмет пізнання. У цьому сенсі суттєве значення має система методологічних засад і принципів. Вихідним елементом кожного наукового дослідження є окреслення теоретико-методологічної бази, на підставі якої здійснюють усебічний аналіз обраної проблеми, обґрунтовують концептуальні ідеї, вибудовують теоретичні положення, формулюють методичні рекомендації, окреслюють практичну складову порядку реалізації відповідних юридичних норм, діяльність суб'єктів правовідносин, розробляють пропозиції для практичної діяльності тощо [57, с. 213-222].

Центральна проблема визначення сутності багатьох соціально-правових інститутів, як правило, пов'язана з постановкою і вирішенням важливого

дослідницького завдання – методологічне обґрунтування теоретичних основ дослідження явищ і процесів, що становлять предмет наукової розвідки.

Незважаючи на широкий науковий дискурс, у літературі немає усталеного погляду стосовно поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження; λόγος – вчення). У широкому розумінні слова методологія – це теорія людської діяльності, «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, а й виробництво. Методологія... є теорія людської діяльності» [280, с. 6].

У філософсько-енциклопедичних словниках методологію (від «метод» і грец. logos – слово, поняття, вчення) дефініційно подають як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної й практичної діяльності, а також як вчення про цю систему [275, с. 359], та як «сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети» [210, с. 371].

Безпосередньо поняття «методологія» має два основних значення: по-перше, це система певних способів і прийомів, застосовуваних у певній сфері діяльності (науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, учення про систему, загальна теорія методу, теорія в дії. Методологія – це філософське вчення про систему методів наукового пізнання та перетворення реальної дійсності, а також учення про застосування принципів, категорій, законів діалектики й науки до процесу пізнання і практики з метою набуття нових знань [232, с. 17].

Інші вчені тлумачать методологію як систему теоретичних знань, які відіграють роль керівних принципів, знарядь наукового дослідження та конкретних засобів реалізації вимог наукового аналізу; найбільш загальну систему принципів організації наукового дослідження, способів досягнення і побудови наукового знання [245, с. 199].

Теоретико-науковий аналіз слід розпочинати з його творчого задуму, формулювання проблеми, обґрунтування актуальності, визначення об'єкта, предмета, мети, завдань, а завершувати – висновками про наукову новизну, евристичну цінність, теоретичну і практичну значущість досягнених результатів

наукового дослідження, відображених як система понять, закономірностей, законів і теорій, що відбувається за індивідуальними рисами й особливостями дослідника; водночас можна виокремити певні загальні підходи (методологію) здійснення дослідження. Такими загальними підходами є принципи, зокрема: принцип єдності теорії і практики, які взаємозумовлені; принцип системності, на підставі якого встановлюють, що кожний досліджуваний об'єкт слід розглядати як єдине ціле, і кожне явище оцінюють у взаємозв'язку з іншими; принцип розвитку, що полягає у формуванні наукового знання з відображенням суперечностей, кількісних та якісних змін об'єкта дослідження; принцип об'єктивності, що потребує врахування всіх факторів, які характеризують досліджувані об'єкти, явища та процеси; принцип декомпозиції, що ґрунтується на поділі системи на частини, створенні умов для ефективного аналізу та проектування досліджуваних об'єктів, явищ і процесів; принцип абстрагування, який полягає у виокремленні істотних та нехтуванні несуттєвими властивостями досліджуваних явищ і процесів [225, с. 178]. Саме таке бачення методології переважає у сучасних науково-теоретичних джерелах.

На нашу думку, методологія в науці виконує конкретні функції, зокрема: визначає способи здобуття нових наукових знань, є орієнтиром на шляху досягнення відповідної наукової мети, забезпечує всебічність отримання нової теоретичної інформації, загалом є способом судження, аналітичним інструментом наукового пізнання, який обґрунтовує отримані результати наукової діяльності [57, с. 213-222].

На думку І. М. Жаровської, своєрідним компромісом між різними інтерпретаціями змісту методології є те, що саме вона вказує шлях пізнання; це багаторівневий підхід, за якого розрізняють найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, перехід від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз; кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика як сукупність операцій і процедур, що застосовують у конкретних дослідженнях [46].

Сучасні українські науковці методологію трактують як: 1) учення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософське, теоретичне підґрунтя; 2) сукупність методів дослідження, що застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта пізнання [18, с. 664].

Водночас методологію позиціонують як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження, а методикою вважають сукупність прийомів дослідження, що охоплюють техніку та різноманітні операції з фактичним матеріалом [5, с. 42-49].

Методологія, як зауважують В. М. Шейко та Н. М. Кушнарєнко, є вченням про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності. Вона має чотирирівневу структуру. Нині розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять, власне, методологію, конкретно-наукові принципи, на яких ґрунтується теорія дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів, технік, що застосовують для виконання спеціальних дослідних завдань [220, с. 57].

До методологічних принципів наукового пізнання, зазначають Ю. П. Тарелкін та В. О. Цикін, належать такі: верифікації, спостережності, простоти, відповідності, інваріантності (симетрії) і системності (узгодженості) [199, с. 11].

Таким чином, методологія – це концептуальний зміст методів дослідження, за допомогою якого може бути досягнуто науково-дослідну мету для виконання поставлених завдань, що окреслює способи набуття нових наукових знань, забезпечує всебічність й об'єктивність отримання нових результатів інформації щодо предмета дослідження, а отже, сприяє систематизації наукових результатів, формує систему наукової інформації, яка ґрунтується на об'єктивних явищах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [57, с. 213-222].

Водночас складність добору методологічного інструментарію (методики) в процесі дослідження інституту «принципи громадянства» зумовлена міждисциплінарністю цієї проблеми [57, с. 213-222].

В аналізованому контексті методологія є специфічним каталізатором наукового розв'язання обраної проблеми, використання системи методів наукового пізнання

під час наукового пошуку, збагачує науковий інструментарій, формуючи міждисциплінарні підходи до вивчення об'єкта та предмета дослідження, на підставі чого постає унікальна конкретна методика. Зазначене закономірно стосується й дослідження інституту «принципи громадянства» [57, с. 213-222].

Аналізуючи проблему, науковці мають виокремити провідні ідеї, методи її вивчення та розв'язання в науково-теоретичному аспекті, ураховуючи й використовуючи результати та досягнення інших наук [57, с. 213-222].

У філософському контексті ідея – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності, усвідомлення мети пізнання, перспектив дослідження та практичного значення. Ідеї формуються на підставі спостереження навколишнього світу й потреб життя. Нова ідея – це якісне зрушення думки за межі сприйнятих почуттями даних [125]. Ідея дослідження сучасної концептуальної методології аналізу інституту принципів громадянства в теоретичному та практичному вимірах зумовлена сучасними політико-правовими обставинами національного й міжнародного значення, завданням щодо звільнення окупованих територій, стимулюванням державно-правового імпульсу розвитку національного законодавства у сфері громадянства в контексті захисту громадян і євроінтеграційних перспектив України [57, с. 215].

Структурно методологія охоплює ряд компонентів, серед яких виокремлюють: систему методів (загальнонаукові та приватно-наукові методи пізнання) та вчення про них, певну світоглядну позицію дослідника та загальнотеоретичні принципи.

П. М. Рабінович зазначає, що методологія юриспруденції – це система філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичний, ідеалістичний, діалектичний, метафізичний), методів (загальнонаукових, групових та спеціальних) та засобів науково-юридичного дослідження (емпіричні та теоретичні), а також вчення про їх використання в пізнанні право-державних закономірностей [158, с. 215].

Наведені авторські теоретичні позиції зумовлюють потребу в правильному трактуванні, а відтак функціональному призначенні кожного окремого, структурного елемента методології під час проведення наукового дослідження, зокрема в аспекті пошуку істини в конституційно-порівняльному аналізі «принципів

громадянства» України та загальноєвропейських принципів громадянства, для дійсного правильного сприйняття нинішніх правових реалій.

В українських наукових доробках методологію формулюють як: 1) вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософська, теоретична основа; 2) сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [18, с. 664].

Водночас методологію репрезентують як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження, а під методикою мислять сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом [4, с. 144].

Водночас необхідно зауважити, вважає О. В. Сердюк, що сучасна методологія не обмежується проблемою методу, тобто суто інструментальною стороною наукової діяльності. Вона органічно включає до кола своїх інтересів проблематику, що раніше виводилася за рамки спеціальних наук: питання епістемології (знання, пізнання), а у певному відношенні й онтологічну проблематику. Мова йде не про підміну (поглинання) філософської проблематики методологічним знанням, а про постановку філософських проблем у контексті спеціально-правової проблематики юридичної науки. Методологія правової науки не претендує на отримання нормативного знання, тобто встановлення «базових стандартів», «керівних засад» наукової діяльності. У зв'язку із цим вона не акцентує увагу на таких традиційних параметрах (критеріях) наукового процесу, як «істинність», «науковість». Вона визнає, а певною мірою зміцнює й обґрунтовує, плюралістичність і багатомірність сучасного наукового знання про право, правові явища та процеси [171, с. 223]. Таким чином, методологія правової науки, яка позбавлена суб'єктивізму, формулює стратегічний плюралістичний інструментарій сучасного наукового пошуку.

На нашу думку, методологія цього науково-теоретичного дослідження полягає в тому, щоб чітко визначити, а відтак обрати ті методи аналізу «принципів громадянства» України та загальноєвропейських принципів громадянства, які, по-перше, відповідають визначеному об'єкту та на його основі – предмету дослідження, по-друге, дають об'єктивне теоретичне формулювання про систему

методів дослідження, зокрема в порівняльному аспекті конкретного явища, що треба сприймати як теорію, звернену до юридичної практики. А одним із головних покликань методології в нашому науковому пізнанні є дотримання правил, аксіом, яким необхідно слідувати в процесі змістовного порівняльно-теоретичного пізнання «принципів громадянства» України та загальноєвропейських принципів громадянства.

Знання у формі настанови на дію – це принципи, що регулюють або нормують наукове дослідження. Методологія передбачає вироблення та усвідомлення певних норм дослідження, тобто методологічних принципів. Методологія потрібна, оскільки недостатньо знати прийоми методу, потрібно знати умови та способи його застосування. Сукупність методологічних принципів наукового дослідження становить ядро стилю наукового мислення як конкретно-історичного способу існування норм наукового дослідження, що відповідає науковій картині світу свого часу [37, с. 35-36].

Методологія порівняльно-правових досліджень складається також із методологічних принципів як основоположних пізнавальних настанов, у межах яких проводяться порівняльно-правові дослідження. Вони формуються в межах і під впливом концептуальних підходів (ідей). Тобто основоположні пізнавальні настанови (методологічні принципи) формуються під впливом початкових думок, аксіоматичних ідей, що визначають загальні стратегії дослідження (концептуальні підходи), тобто їх співвідношенням є співвідношення конкретного і загального [11, с. 60-63].

Таким чином, систематичне порівняльне пізнання предмета цього дослідження здійснюється з використанням певної сукупності вимог та ідей, що мають науковий характер й позначаються як принципи (засади) наукового пізнання, зокрема:

– принцип системності (передбачає такий процес наукового аналізу, який повинен мати системний, постійний та упорядкований характер, що охоплює всі складові системи);

– принцип відповідності (твердження про те, що будь-яка нова наукова теорія за наявності старої, добре перевіреної теорії перебуває з нею не в цілковитій

суперечності, а дає ті самі наслідки в певному граничному наближенні (окремому випадку);

– принцип комплексності (ґрунтуючись на ньому, категорії «принципи громадянства» характеризуються не лише наукою конституційного права, а й з позиції філософії права, теорії права тощо, що дає можливість обрати єдині підходи до розуміння та характеристики їх з точки зору їх походження, виникнення, становлення, розвитку, функціонального призначення тощо);

– принцип всебічності (правильне розуміння «принципів громадянства» у порівняльному аспекті можливе лише за умови, коли досліджується вся сукупність їх внутрішніх і зовнішніх сторін, зв'язків та можливе виокремлення головної, вирішальної сторони чи сутності цього правового явища);

– принцип об'єктивності (ґрунтується на визнанні того, що речі, явища пізнаються як частини об'єктивної реальності, незалежної від людини, її свідомості);

– принцип конкретності (істина завжди конкретна, абстрактної істини немає. Будь-яку істину ми повинні розглядати з точки зору умов місця і часу. Одне і те саме положення в одних умовах є істинним, в інших – хибним. І навпаки, два положення, що суперечать одне одному, за відповідних умов можуть виявитися обидва істинними. Зі зміною об'єктивних умов, змінюється і об'єктивна істина);

– принцип практики (взаємозв'язок знання та практики, роль останньої в пізнавальному процесі має винятково важливе значення. По-перше, практика – це вирішальний критерій істини. По-друге, вона є джерелом пізнання. Адже всі знання зумовлені насамперед потребами практики. По-третє, практика є основою пізнання. Увесь процес пізнання, починаючи з відчуттів і вивершуючи абстрактними теоріями обумовлюється врешті-решт завданнями і потребами практики. По-четверте, практика виступає метою пізнання. Відомо, що останнє здійснюється не заради простої цікавості, а з тим, щоб певним чином спрямовувати і регулювати діяльність людей, щоб використовувати отримані знання для задоволення матеріальних і духовних потреб людей) [56, с. 188]. Отже, методологія нашого порівняльного дослідження «принципів громадянства» пов'язана із залученням до методологічного

арсеналу сукупності вимог та ідей, що мають науковий характер та позначаються як принципи (засади) наукового мислення, які забезпечують поглиблене, всебічне їх пізнання. Водночас принципи (засади) наукового мислення є основою, на якій ґрунтується теоретико-правове дослідження.

Методологічні принципи порівняльно-правових досліджень, як зазначає Ю. О. Баранова, можна поділити на дві групи – зовнішні та внутрішні. Першу групу становлять принципи, які закріплюють певні критерії результату порівняльно-правового пізнання. Серед них можна назвати такі: порівнюваність, об'єктивність, багатомірність, всебічне врахування історичних, національних, економічних, соціально-політичних умов, функціоналізм, гуманізм, законність, справедливість. До другої групи належать принципи, які характеризують процес здійснення порівняльно-правової діяльності. Серед них можна назвати такі як економічність, обґрунтованість, доцільність, раціональність. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень мають використовуватися з обов'язковим урахуванням методологічних принципів, які мають засадничий характер для процесу дослідження у цілому [6, с. 23]. Вбачається, що методологічні принципи порівняльно-правових досліджень мають двоступеневий аспект. Перший – формулює еталони результату порівняльно-правового пізнання, другий – обґрунтовує процес проведення науково-теоретичної порівняльної діяльності. Водночас методологічні правила нашого порівняльно-правового аналізу «принципів громадянства» України та загальноєвропейських принципів громадянства спрямовані на виявлення стійких, істотних властивостей, закономірностей і тенденцій порівнюваних цих правових явищ, що дасть змогу досягти науково вагомих і якісних результатів.

Поряд із принципами наукового пізнання, зокрема порівняльно-правових, важливе місце у методології посідають методи та методологічні підходи.

Деякі науковці вважають, що методологічні підходи є узагальненою характеристикою методу, який дає можливість розглянути правове явище чи процес як сукупність взаємопов'язаних у єдину систему елементів, забезпечує комплексність дослідження, орієнтує його на розкриття цілісності об'єкта і його структурних складових, виявлення різноманітних зв'язків об'єкта у єдиній системі

[98, с. 13]. З іншої точки зору, методологічні підходи в науці відіграють роль методів особливого ряду – вони є над методами [253, с. 164–168].

Метод, з точки зору Р. Декарта, – це порядок та послідовність дій, що приводять до бажаного результату [244, с. 38]. Поняття «метод» (від грец. μέθοδος – спосіб пізнання) означає спосіб діяльності суб'єкта, шлях до будь-чого. Метод – це спосіб, шлях пізнання реальної дійсності, система прийомів, що регулюють пізнавальну і практичну діяльність людей. Метод – система сукупності принципів, правил, прийомів, розпоряджень, вимог, способів і норм пізнання і дії, яка повинна орієнтувати суб'єкта пізнання на вирішення конкретного науково-практичного завдання [168].

Слід також зазначити, що зміст методу визначається природою об'єкта дослідження, його структурою, законами його функціонування та розвитку. Він визначається не безпосередньо об'єктом, а через практичну діяльність із ним суб'єкта. Метод – це ідеальна копія взаємодії суб'єкта з об'єктом. Ця взаємодія дає відповідь на запитання: як підійти до об'єкта? Із чого розпочати? Чим закінчити? Відповіді на ці запитання додають до методу певні правила та прийоми діяльності. Отже, метод за своїм змістом є об'єктивним. І до успіху веде тільки той метод, який обумовлюється характером об'єкта, що досліджується [33, с. 209].

У цьому дослідженні під методом юридичної науки ми розуміємо систему дій, спрямованих на філософське, теоретичне та конституційно-порівняльне пізнання «принципів громадянства». Використання в дисертації належної методології дає змогу здобути науково обґрунтовані й достовірні теоретичні положення, а також цінні практичні рекомендації. Нині вже можна говорити про те, що вітчизняна правова наука має доволі серйозні наукові напрацювання у сфері юридичної методології, зокрема, використовуються найрізноманітніші методологічні підходи до вивчення «принципів громадянства».

Знані вчені С. Д. Гусарев та О. Д. Тихомиров обстоюють таку ієрархічну модель методів наукового пізнання, за якою виокремлюють: загальні (філософські), загальнонаукові, приватно-наукові та спеціальні методи [31, с. 1112]. Таким чином, методологічну основу дослідження інституту «принципи громадянства» мають

становити зазначені групи методів з огляду на предмет, мету й завдання дослідження.

Загальнофілософський (універсальний) метод використовують під час дослідження всіх галузей дійсності й на всіх етапах конкретного пізнавального процесу. Найдавнішими з них є діалектичний і метафізичний. Кожна філософська концепція виконує методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома зазначеними. Також ідеться про такі методи, як: аналітичний (у сучасній аналітичній філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний тощо [199, с. 25].

Зокрема, наприклад, застосування феноменологічного підходу під час вивчення «принципів громадянства» дає можливість уявити їх як певний правовий феномен, який у поєднанні з нормами права, правовою спадщиною тощо зумовлює децентралізацію права, зближення природного і позитивного права, сприяє відкритості правових систем різних держав.

Філософські методи є загальними, конститутивними методами наукового пізнання інституту «принципи громадянства». Вони визначають загальні напрями, стратегію здійснення аналізу [57, с. 213-222].

Загальнонаукові методи забезпечують об'єктивність дослідження; усебічність розгляду; конкретно-історичний підхід; єдність якісного та кількісного аналізу; поєднання критичного підходу і спадкоємності в пізнанні; пізнання від явища до його сутності. Загальні методи поділяють на: загальнологічні (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання) та загальнонаукові, серед яких: а) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, опис, вимірювання); б) методи теоретичного дослідження (уявний експеримент, аксіоматичний метод, перехід від абстрактного до конкретного, історичний, логічний, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний тощо) [87, с. 81-86].

Зокрема, до загальнонаукових методів належить діалектичний метод. За його допомогою можна досягти об'єктивності та всебічності при оцінюванні правової дійсності; навести обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків; продемонструвати

процеси диференціації та інтеграції; проілюструвати постійну суперечливість між сутністю і явищем, змістом і формою.

Застосування діалектичного методу дослідження спрямоване на створення бази для вагомих теоретичних та правових узагальнень, що обумовлює встановлення сутності «принципів громадянства», з'ясування їх ознак та властивостей. Діалектичний метод спрямований не лише на виявлення особливостей «принципів громадянства», а й зосередження уваги на визначенні цього поняття, зв'язках цього явища з іншими правотворчими та правозастосовними процесами. Парні категорії діалектики, зокрема, такі як форма і зміст, загальне й особливе, дають змогу всебічно дослідити правове явище як «принципи громадянства» та досягти дійсно науково обґрунтованих результатів.

Діалектика як фундаментальний метод пізнання має значну роз'яснювальну та описову властивість. Цей метод також є найбільш значущим при дослідженні сутності принципів громадянства. Він дає змогу дослідити окреслену проблему в єдності її соціального змісту та юридичної форми, сприяє системному аналізу їх феномену в умовах сучасних міжнародних відносин між Україною з Російською Федерацією в питаннях захисту громадян України на тимчасово окупованій національній території.

Аналіз генезису сучасних принципів громадянства, залежність їх статусу від умов політико-економічного розвитку певної держави зумовлює потребу у використанні історичного методу. Він дає змогу розглянути їх специфіку як історико-правового об'єкта відповідно до конкретного історичного періоду розвитку держави тощо. Цей метод виявляє зміни, що відбуваються за умов демократизації та побудови держави.

Особливе місце в системі методологічних засад, які використовувалися під час вивчення природи «принципів громадянства», посідає системно-структурний метод як загальнонауковий. Використання цього підходу дає змогу, з одного боку, зрозуміти ціле, виходячи з його частин, а з другого – проаналізувати частини можна тільки виходячи з цілого, до якого вони належать. Основною метою системних досліджень є розкриття механізму існування складної системи, а це можливо

завдяки багатогранності та багатоманітності розгляду. Використання системного методу в дисертації зумовлене загальною потребою в аналізі та узагальненні досліджуваних правових явищ з урахуванням особливостей не лише предмета та об'єкта дослідження, а й ряду супровідних понять, які впливають на розвиток таких явищ [32, с. 88-93].

Системно-структурний метод передбачає розгляд об'єкта як складного та багатогранного явища. «Принципи громадянства» є складним, системним, різноякісним явищем. За допомогою цього методу можна проаналізувати їх суть, виявити органічний взаємозв'язок та взаємодію його складових.

Системна складова вже згаданого методу дає можливість сформулювати ряд висновків та тверджень, що можуть внести певну новизну в розуміння категорії «принципи громадянства». Розгляд «принципів громадянства» з позиції системності дає змогу визначити їх місце та значення в національних правових системах, прогнозувати можливості реформування та їх удосконалення.

Система «принципів громадянства» наділена всіма системними якостями: організованістю, цілісністю, складністю, інерційністю, що забезпечує їх функціональну завершеність та визначає роль і місце в правовій системі. Будь-яка пропозиція про визнання або виключення певних видів «принципів громадянства» повинна розглядатись крізь призму їх системно-функціональних зв'язків.

На підставі загальнонаукових понять і концепцій формують відповідні методи та принципи пізнання, які забезпечують зв'язок й оптимальну взаємодію філософії зі спеціально-науковим знанням і його методами [57, с. 213-222].

Конкретними методами юридичних наук вважають сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження об'єктів (явищ, предметів, фактів). Вони є певною комбінацією пізнавальних прийомів, набір яких залежить від сутності об'єкта й умов процесу пізнання (спеціально-юридичний, теоретико-юридичний, конкретно-соціологічні, статистичні методи, метод групування узагальнювальних показників) [32, с. 88-93].

Такі методи дають можливість здійснити науково-теоретичний опис елементів інституту «принципи громадянства» за допомогою юридичної термінології,

висвітлити діяльність держави, соціальних суб'єктів з позиції юридичних моделей поведінки, законного або протиправного, обов'язкового чи можливого тощо [57, с. 213-222]. Беручи до уваги тему нашого дослідження, слід звернути увагу на порівняльно-правовий метод дослідження.

З точки зору О. Ф. Скакун, порівняльно-правовий метод – це зіставлення однопорядкових юридичних понять, явищ, процесів і з'ясування між ними схожості і відмінності. Залежно від об'єктів цей метод застосовується вибірково за обов'язкової умови їх зіставлення [268, с. 7-8]. Відтак порівняльно-правовий метод є одним з основних методів у системі методології та полягає у порівняльному дослідженні однопорядкових юридичних понять, явищ, процесів і з'ясуванні між ними схожості і відмінності, що дає можливість виявити як загальні, так і специфічні закономірності виникнення, розвитку, функціонування «принципів громадянства».

Застосування порівняльного методу необхідне, коли існує потреба у розумінні інститутів і норм окремих цивілізованих держав. Лише за допомогою встановлення подібностей і відмінностей, з'ясування особливостей походження одних норм від інших або спільного походження норм двох держав від норм третьої держави, усвідомлення відмінностей тлумачення однієї й тієї самої норми в різних державах можемо виявити особливості походження та функціонування кожної правової норми.

Застосування порівняльного методу в публічно-правових дослідженнях завжди приводить до висновку, що в системі публічного права кожної держави співіснують елементи, які походять із різних періодів розвитку конкретної системи, а також вітчизняні елементи та ті, що походять з іноземних держав. Як елементи, що походять з минулих часів, так і елементи, які походять з-за кордону, підлягають ґрунтовній еволюції, котра частково зумовлена нерозумінням закордонних інститутів, частково – адаптацією норми чи інституту, що виникли в певних умовах, до інших умов [40, с. 67-73].

У загальному розумінні порівняльно-правовий метод – це метод вивчення правових систем різних держав шляхом зіставлення однойменних правових норм,

інститутів, принципів тощо та практики їх застосування. Порівняльно-правовий метод застосовується в тісному зв'язку з іншими методами юридичної науки (історичним, аналітичним тощо) як на рівні мікропорівняння (дослідження національних правових систем), так і на рівні макропорівняння (дослідження «сімей правових систем») [226, с. 157].

У цьому напрямі, як зазначає Ю. О. Баранова, порівняльно-правове дослідження вимагає визначення рівня порівняння (макро- або мікро-) і чіткого його наслідування; розмежовуючи порівняльні дослідження на макро- і мікрорівнях, слід виходити з того, що коли вивчаються правові системи у цілому або їх елементи, які характеризують правові системи у цілому, здійснюється порівняння на макрорівні, а коли вивчаються такі елементи правових систем, які фіксують їх певні приватні характеристики, здійснюється порівняння на мікрорівні; макрорівень порівняльно-правових досліджень вимагає глибоких і широких знань про порівнювані правові системи у цілому; на мікрорівні, коли предметом порівняльно-правових досліджень є окремі складники правової системи (галузі, інститути, норми та інші правові явища), вони мають бути розглянутими як частини цілого, тобто з широким застосуванням контекстуального підходу [7, с. 15].

Також у цьому сенсі, слід звернути увагу на науково-теоретичні позиції Х. Бехруза, який стверджує, що порівняльно-правовий метод є способом пізнання державно-правових явищ, що відіграє винятково важливу роль у системі методів юридичної науки, і в рамках методології порівняльно-правових досліджень має особливий статус, що дає йому змогу повністю розкритися.

Порівняння, що існує всередині однієї правової системи, називається внутрішнім або внутрішньотиповим порівнянням однотипних об'єктів усередині правових систем, а порівняння різних об'єктів, що належать різним правовим системам, називається зовнішнім або міжтипним порівнянням.

Порівняльно-правове дослідження може проводитися за принципом одночасності, тобто синхронно, або за принципом часової послідовності, тобто діахронно.

При використанні діахронного методу предметом дослідження постає не сам об'єкт, а процес його розвитку, тобто вивчається послідовність станів. Наприклад, за допомогою діахронного методу можна з'ясувати процеси формування й основні етапи розвитку різних правових систем [11, с. 64].

Порівняння може також здійснюватися у формі зіставлення або у формі протиставлення. При зіставному порівнянні кожен із порівнюваних об'єктів може бути водночас тим, що порівнюється, і тим, із чим порівнюється. Зіставлення, яке називають ще контрастним, передбачає виділення одного об'єкта в статусі головного, який потім протиставляється решті всіх порівнюваних об'єктів [11, с. 64].

Якщо метод зіставлення ефективний при проведенні внутрішньотипового порівняння, то метод протиставлення найбільш ефективний при проведенні міжтипового порівняння державно-правових явищ.

Порівняння різних державно-правових систем може проводитися на мікрорівні, тобто на рівні правових норм і інститутів, і на макрорівні – на рівні правових систем [11, с. 64].

Наш порівняльний аналіз «принципів громадянства» України та загальноєвропейських принципів громадянства буде проводитися на рівні мікропорівняння, а це вказує на те, що ми обрали не глобальну, загальну проблему, а конкретизовану, спеціальну, яка у той же час є якісно різнобічною в процесі свого реального правового існування.

Як відомо, об'єкти, що порівнюються, мають бути схожими. Можливість порівняльного аналізу розуміння, основних ознак та властивостей загальноєвропейських принципів громадянства, принципів громадянства у правовій системі України та певним чином Російської Федерації зумовлено історичними та політичними шляхами їх розвитку.

Серед напрямів розвитку методології наукового дослідження виокремлюється й становлення компаративного методу. Використовуючи його, у предметний простір включається не лише «одне» і «друге» в правових реаліях держави, а й «інше» – якісно протилежне стосовно «одного» і «другого». Внаслідок цього охоплюється як порівняльне вивчення «принципів громадянства», пов'язане з пошуком їх загальних

ознак та властивостей, так і аналіз, що ґрунтується на протиставленні й орієнтуванні на фіксацію відсутності «загального» та спрямований на визначення унікальності, своєрідності, притаманній лише правовій системі певної держави. Під час вивчення «принципів громадянства» компаративіст має ставитись до нього як юрист тієї держави, до права якої він звернувся. Матеріалом для роздумів має бути право держав, яких досліджується. Оскільки не лише обрана форма держави, а й все, що обумовлено політичними, соціальними, економічними та правовими реаліями, спрямовує наше порівняльне дослідження. «Принципи громадянства» у кожній із держав має власні ознаки та властивості, які є схожими та відрізняються більшим чи меншим рівнем оригінальності.

Якщо порівняльний метод переважно пов'язується зі знаходженням загального в різному, то юридична компаративна методологія включає не лише пошук тотожності, подібності, рівності й інших варіацій спільного, а й нерівності, паралелей, протилежностей, аналогій тощо [200, с. 34].

Нині порівняльне дослідження «принципів громадянства», на наше переконання, має велику потребу, оскільки дуже важливою є побудова теоретичної моделі їх правового регулювання, а вже потім – прийняття рішення про їх політичне та правове значення в питанні деокупації територій України, що дасть можливість моделювати реінтеграційні правові процеси й передбачати результати політико-правової діяльності.

Використання порівняльно-правового методу в процесі конституційно-правового дослідження, на думку Х. Юркевич, є необхідним під час вивчення світового досвіду форм і моделей організації та функціонування конституційного простору, пізнання конституційно-правових явищ у контексті існуючих концепцій праворозуміння. Крім того, під час конституційно-правових досліджень порівняльно-правовий аналіз застосовується як для порівняння правових явищ у їх розвитку в різні періоди часу (в діахронічній формі), так і для одночасного порівняння тих правових явищ, що перебувають у певному проміжку часу (в синхронічній формі). На думку А. Х. Саїдова, порівняльно-правове дослідження в поєднанні з традиційним історичним, нормативним і соціологічним баченням права

дає можливість, по-перше, вивчити явища правової дійсності, котрі раніше не охоплювалися проблематикою правознавства, і вийти за національні рамки своєї правової системи; по-друге, подивитись під особливим кутом зору на ряд традиційних проблем юридичної науки з урахуванням тенденцій розвитку права в сучасному світі [226, с. 157].

Таким чином, на сьогодні для комплексного порівняльного аналізу реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні, національних принципів громадянства, а також відповідно до питання захисту громадян України на тимчасово окупованій території, в певному аспекті й принципи громадянства Російської Федерації, використовується широкий спектр загальнонаукових, спеціальних та конкретно-наукових методів пізнання.

Сутність методів, які застосовуються у науково-теоретичному дослідженні, наведено у таблиці № 2 [44, с. 18] (див. додаток В).

Також слід звернути увагу на основні етапи пізнавальної роботи науковця під час здійснення порівняльно-правового дослідження.

Зокрема, Л. А. Луць у порівняльно-правовому дослідженні виокремлює такі чотири етапи такої діяльності. На першому етапі здійснюється розробка програми порівняльно-правового дослідження. Другий етап – це емпіричне пізнання об'єктів порівняльно-правових дослідження. Після цього виникає теоретичний етап пізнання об'єктів порівняльно-правового дослідження. Завершальним етапом є підготовка пропозицій та рекомендацій щодо впровадження результатів порівняльно-правового аналізу в юридичну практику [95, с. 489]. Кожний етап передбачає отримання певних знань, що дає змогу одержати об'єктивні, всебічні результати про правове явище, яке є предметом цього дослідження.

Як структурний елемент методології, на основі аналізу значної кількості джерел, О. І. Харченко, вказує, що найбільш узагальненим та інтегрованим поняттям «методологічного підходу» є його визначення як сукупності ідей, що визначають загальну наукову світоглядну позицію вченого, принципів, що лежать в основі стратегії дослідницької діяльності, а також способів, прийомів, процедур, що забезпечують реалізацію обраної стратегії у практичній діяльності [211].

Актуальним на сьогодні є інтегральний підхід до праворозуміння. Його суть зводиться до такого: право є цілісним багатоаспектним явищем і не може досліджуватись на основі одного методу [264, с. 5-7]. Відтак порівняльне дослідження «принципів громадянства» також не може провадитись лише на основі одного порівняльно-правового методу.

Необхідно зазначити, що постійний пошук нових дослідницьких прийомів і методів не завжди забезпечує якісний приріст наукових знань. Використовуючи нові методологічні підходи, необхідно ґрунтуватися на принципі додатковості, а не на заміні одного уявлення іншим. Підходи й методи повинні доповнювати один одного для цілісного відображення правової реальності [266, с. 3-32]. Приєднуємося до думки про те, що нові методологічні підходи дадуть позитивний результат лише тоді, коли вони будуть застосовуватися на національному ґрунті з урахуванням соціально-культурних традицій життєдіяльності та правової ментальності народу України, який має багатовікову історію [114, с. 120]. Дійсно, сучасні науковці не повинні нехтувати попередньо набутим науково-теоретичним досвідом, відмовлятися від утверджених і випробуваних практикою методів дослідження «принципів громадянства».

Герменевтичний підхід до вивчення «принципів громадянства» дає можливість уявити його як взаємодію суб'єктів суспільних відносин з приводу громадянства, що зводиться, зрештою, до розумово-речової діяльності. Така суспільна взаємодія має структуру, яка, власне, є структурою суспільних відносин, що, в свою чергу, мають вигляд суспільно-інформаційних процесів. Уся правотворча діяльність та її результати уявляються як структурна інформаційно-речова взаємодія.

Актуальним у дослідженні «принципів громадянства» є цивілізаційний підхід, який дає змогу визнати природним розмаїття поглядів на це явище в різних правових системах світу, правових культурах і державних інститутах. У той самий час відбувається збереження власної унікальності кожної. Аналіз правових досягнень різних цивілізацій допомагає знаходити спільні підходи до розуміння

«принципів громадянства» та організаційні засоби їх реалізації в процесі взаємодії з іншими державами.

Визначення місця «принципів громадянства» та особливостей їх функціонування в Україні та загальноєвропейських принципів громадянства у сучасному періоді розвитку світових цивілізацій значно збагачує дослідження, виводить його на більш високий рівень узагальнення.

Ціннісний підхід як своєрідний спосіб пізнання тісно пов'язаний із науково-пізнавальним підходом, який має на меті відкриття законів функціонування об'єкта, підведення різних явищ під загальні поняття. Тому ціннісний підхід ґрунтується на необхідності отримання двох типів інформації про об'єкт: наукової та ціннісної [264, с. 324-385]. Оцінку змісту, ефективності дії «принципів громадянства» необхідно здійснювати з позицій загальнолюдських інтересів та потреб, зокрема, тих світоглядних ідеалів і моральних норм, які акумулюють досвід людства та є спільними для всіх.

Підсумовуючи результати, зауважимо, що сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремого підходу дослідження, зокрема порівняльного, щодо «принципів громадянства», а їхньої системи. Диверсифікація наукових методологічних підходів дає змогу всебічно підійти до їх осмислення. Тобто категоріальні ознаки та властивості «принципів громадянства» зумовлюють потребу у використанні різноманітних принципів, підходів та методів наукового пізнання.

Отже, дослідження принципів громадянства, зокрема в порівняльному аспекті, вимагає для свого аналізу відповідні принципи, методи та підходи здійснення відповідного аналізу. Методологічний інструментарій для такого порівняльного аналізу може бути найрізноманітнішим, варіюючись від традиційного до інноваційного.

Вирішення питань, що розуміють під «принципами громадянства» і його співвідношення з поняттям «принципи права», є похідним від того, на яких методологічних позиціях перебуває дослідник, дотримується він філософських, теоретико-правових поглядів або вирішує проблему лише з позицій конституційного права, повною мірою залежить і його уявлення про «принципи громадянства».

Звісно, досягнення істини, встановлення наукового факту щодо «принципів громадянства» – це ідеальна мета науковця, абсолютна реалізація якої неможлива. Але насправді питання про істинність здобутого знання про «принципи громадянства» супроводжує наше наукове порівняльне дослідження.

Вагомим є тлумачення «принципів громадянства» з позиції науки, обґрунтування загальнопізнавального (філософського), теоретичного (теоретико-правового) та практичного (конституційно-правового) їх значення. Адже перш ніж застосувати відповідні знання на практиці, слід визначити, чи істинне воно. Питання про істинність неминуче виникає у процесі цього порівняльного дослідження і є єдиним орієнтиром, який спрямовує наш науковий пошук. Є всі підстави стверджувати, що саме узгодженість дій ученого з методологічними прийомами, які на них ґрунтуються, сприяє досягненню істини в питанні порівняльного дослідження «принципів громадянства». Без цього неможливий об'єктивний кінцевий задовільний науково-теоретичний результат.

У цьому конституційно-порівняльному дослідженні методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають поняття, властивості, ознаки та види «принципів громадянства»; спрямовує та формулює порівняльний, дослідницький напрям, на якому має бути досягнута визначена нами мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо порівняльного дослідження «принципів громадянства»; сприяє запровадженню новітньої інформації до понятійно-категоріального апарату теорії науки конституційного права, що забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці конституційного права.

Водночас в процесі науково-теоретичного порівняльного дослідження «принципів громадянства» на основі методології розробляється авторська індивідуальна методика пізнавальної діяльності, яка спрямовує хід цього наукового аналізу на оптимальний шлях в інтересах вирішення поставлених завдань, а відтак отримання нового істинного знання, що поповнює результати науково-теоретичного знання про «принципи громадянства».

Очевидно, що науковці напрацювали велику кількість принципів, методів та підходів до теоретичного пізнання. З огляду на це перед кожним ученим постає питання їх вибору в конкретному дослідницькому випадку та поєднання всіх цих інструментів пізнання в єдину несуперечливу систему здобуття істинного знання.

Очевидним є також і те, що застосування широкого кола методів дослідження сприяє більш поглибленому вивченню «принципів громадянства», прогнозує їх подальший розвиток.

Конституційно-порівняльне дослідження «принципів громадянства» формулює на основі акумуляції і подальшого розвитку філософських, теоретико-правових і конституційно-правових ідей, що лежать в його основі, що передбачає створення теоретичної моделі, яка за певних умов набуває своєї об'єктивності, отримує статус науково-теоретичного поняття, оскільки містить інформацію про свої сутнісні характеристики.

Водночас правове мислення щодо конституційно-порівняльного дослідження «принципів громадянства» передбачає вихід за межі національного права та врахування «принципів громадянства» і правових положень Європейської конвенції про громадянство 1997 року, та в аспекті захисту громадян України на тимчасово окупованій території й певною мірою і принципів громадянства Російської Федерації.

Науковець зобов'язаний продемонструвати не лише вміння працювати з національними правовими базами, а й із «принципами громадянства» і нормами, що містяться у міжнародних універсальних і регіональних правових актах. На нашу думку, саме порівняльне дослідження «принципів громадянства» здатне поряд з іншими науковими напрямками забезпечити формування сучасного рівня теоретико-наукового мислення.

Таким чином, методика цього дослідження також має бути унікальною, пристосованою до конституційного порівняльно-правового аналізу «принципів громадянства».

2.2. Поняття «принципи громадянства» в теоретико-правових доктринах: конституційно-порівняльний аспект

Учені-теоретики доводять, що теорія права послуговується двома термінами «принципи права» і «правові принципи». Вони відрізняються один від одного тим, що правові принципи виникають, як правило, задовго до виникнення системи права і законодавства. Правові принципи, які закріплені у системі права і законодавства, переходять у принципи права [84, с. 30].

У цьому сенсі Н. К. Шаптала акцентує увагу на тому, що аналіз співвідношення норми права і принципу дає змогу констатувати – принцип є ширшим за норму, яка його фіксує. Навіть у разі, коли принцип закріплений в одній нормі (норма-принцип). Встановлений Конституцією принцип може специфічно втілюватися у галузевому законодавстві або у процесі правозастосування. Правовий принцип також може бути розкритий у декількох нормах, що лише у своїй сукупності надають принципу завершеного та конкретного змісту [218, с. 54]. Відтак правові принципи, які закріплені у системі права і законодавства, переходять у принципи права.

Основні засади, які ще не відображені й не закріплені у праві, як слушно зазначає А. М. Колодій, не можуть бути віднесені до числа юридичних принципів (принципів права). Вони є соціальними закономірностями, які вимагають правового опосередкування ідеями, науковими висновками, а не принципами права [69, с. 23-24]. Принципи права як соціальні закономірності набувають свого правничого, регулюючого значення посередництвом позитивного права, правотворчого їх відображення у встановлених офіційних юридичних формах.

На думку С. П. Погребняка, початок розуміння певних ідей як принципів права йде не від конкретного рішення якогось законодавчого органу або суду, а від почуття правомірності, яке поступово розвинулось у представників юридичної професії та у звичайних суб'єктів права. Підтримання їхньої сили залежить від збереження цього почуття правомірності. Цим принципи яскраво відрізняються від звичайних норм права, формування і виникнення яких у багатьох випадках

відбувається за активним творчим сприянням держави [121, с. 26]. За початок розуміння принципів права автор обирає аспект морально-правового почуття, яке є початком теоретичного розуміння, а відтак подальшого позитивного (матеріалізованого) становлення (закріплення) принципів права, між чим виникає корелятивний зв'язок – принципи права повинні відповідати почуттям правомірності.

Ці тези ілюструють авторські наукові позиції про те, що аналіз, а отже, розуміння принципів права, а відтак і принципів громадянства не обмежується тільки теоретичними даними. Він щільно пов'язаний з основами фактично нормативно-правового відображення принципів права, зокрема принципів громадянства у нормах законодавства.

Розмірковуючи над методологічними підходами до розуміння природи та класифікації принципів права в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій, відомий український учений М. І. Козюбра стверджує: «...проблему принципів права можна віднести до найбільш складних, суперечливих і світоглядно-методологічно неосмислених у вітчизняному, як і пострадянському загалом, загальнотеоретичному правознавстві. Сфера права, зокрема й принципів права, є однією з найчутливіших до нових глобалізаційних викликів. Вона не може успішно розвиватися без трансформації основ правового світогляду відповідно до... постіндустріального вектору розвитку глобалізації – поваги до людської гідності, прав і свобод людини, демократії, верховенства права та інших цінностей...» [66, с. 142-144].

В. С. Куйбіда, виражаючи діяльнісний аспект принципів права, зазначає: «...на практиці виявити та чітко сформулювати принципи вважається украй складним завданням. Невипадково принципи у правовій доктрині часто ототожнюють з “бланкетними” (англ. – *blanket*) – туманними, нечіткими концепціями, які містять широкі або навіть неясні ідеї, які зрештою повинні оформлятися і вдосконалитися судами, а також іншими органами державної влади, що застосовують законодавство, в індивідуальному порядку» [89, с. 178].

Отже, перед нами постає одна з найскладніших наукових проблем у вирішенні завдань цього дисертаційного дослідження для досягнення загальної його мети.

Принципи права є тими засадничими правовими основами, стрижневими ідеями, у яких сконцентровано суть права та які визначають його зміст. За принципами права можна характеризувати правову національну систему, визначати рівень гуманності чинного законодавства, його відповідність міжнародним стандартам у сфері прав і свобод особи. Нормативне офіційне закріплення загальновизнаних принципів права є критерієм демократичності національної правової системи, її необхідною якістю та вихідним чинником правозастосовної діяльності [181, с. 10-16]. У принципах права синтезуються міжнародні, світові надбання, досвід розвитку права, які в подальшому є стандартами формування та розвитку національної системи законодавства, зокрема в питаннях громадянства.

У контексті спеціальної юридичної літератури під основоположними принципами права анонсують систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, вихідних ідей, засад, положень найвищого авторитету, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні певній системі права, і визначають її характер і напрями подальшого розвитку [121, с. 37].

П. М. Рабінович зазначає, що принципи права – керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин, а значення принципів права полягає у тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям» [159, с. 128]. Необхідно зазначити, що лише офіційно відображені в нормативно-правових актах керівні засади (ідеї) як принципи права можуть визначати зміст і спрямованість правового регулювання відповідних суспільних відносин.

У сучасній європейській філософії «принцип» – це те, що починає, і те, що керує [43, с. 101], а етимологічно саме слово «принцип» походить від латинського «*principium*», що буквально означає і перекладається як «те, з чого все починається» [229]. Як вказує А. А. Пухтецька, саме слово «принцип» в

європейських державах почало вживатися ще за часів середньовіччя, беручи своє коріння від давньофранцузького слова «*principe*» та латинського «*principium*», які, в свою чергу, походять від латинського «*princeps*», що означає «лідер, імператор». Водночас автор на основі проведеного комплексного дослідження виокремлює такі групи підходів до розуміння поняття «принципи», як: а) основоположна правда (істина), закон, доктрина або припущення, що об'єднує принцип як загальне правило або стандарт та принцип як сукупність моральних та етичних стандартів; б) визначена наперед політика або спосіб дії; в) основа або необхідна якісна складова або елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки; г) правило або закон, що стосується функціонування природних феноменів або механічних процесів [157, с. 11-12]. Філософське аргументування терміна «принцип» вказує на те, що це явище також є предметом вивчення філософії права, що слід враховувати в подальшому нашому аналізі. Також надзвичайно цікавим є підхід, що ґрунтується на розумінні принципів як «визначена наперед політика або спосіб дії». У цьому сенсі принципи, зокрема принципи громадянства, можуть розглядатися як інструмент внутрішньо- та зовнішньополітичної й ідейної боротьби України за відновлення територіальної цілісності держави та захисту прав й інтересів її громадян на тимчасово окупованих територіях.

У Новому тлумачному словнику української мови визначено, що принцип – це переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці, канон [108, с. 899].

Отже, у самій семантиці терміна «принцип» закодована багатоваріантність значень «це те, що починає» – «початок», «першоджерело», «засада», «підвалина», «основа», «устой» та від «те, що керує» – «очолює», «командує», «наказує», «велить» тощо. Це дає підстави стверджувати, що принципи права можна розглядати як первинну, початкову правову конструкцію, за допомогою якої можна визначити, чи всі наявні правові явища вкладаються в певну теоретичну концепцію і не суперечать їй, в чому проявляється синтезуюча властивість принципів.

У наукових колах поняття «принцип» досліджують у трьох напрямках: по-перше, як джерело будь-якої теорії, науки, вчення, світогляду, програми; по-друге,

як своєрідний атрибут для переконання, осмислення погляду на речі; по-третє, як основа або особливість в улаштуванні чого-небудь. Тобто категорія «принцип» є синонімом життєвої позиції, переконання, основи світогляду, фундаментального правила будь-якої діяльності [28, с. 69-74]. Як вбачається, «принципи», маючи різновекторне соціальне призначення, чинять як теоретичний, так і правовий вплив, а отже, виконують визначені функції. Це означає, що «принципи» можна розглядати не лише як синтезуючий елемент, а ще як динамічне явище, які призначені виконувати певні соціальні запити.

Необхідно наголосити, що в одному з етимологічних словників, обґрунтовуючи розуміння «принцип» через *principium*, зазначається, що він корелюється зі словом «принц», яке, у свою чергу, походить від *princeps*, *primus* і *capio* – букв. «перший беру/отримую», «проводир»; «перший», «головний», «кращий» [278, с. 256].

Відтак для повного розуміння терміна «принципи» слід послуговуватись зв'язками з іншими іманентними словами (термінами), які певним чином обумовлюють розуміння сутності «принципу» та виражають його природу, походження й розвиток.

На думку О. Ф. Скакун, принципи – це об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які висуваються до учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації [172, с. 221]. Водночас автор дає визначення принципам права з кореляцією на їх етимологічне походження від лат. *principium* – основа, засада, як загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, що слугують основними засадами правового регулювання суспільних відносин, спрямовують їх учасників на встановлення соціального компромісу і порядку [173, с. 242]. Відтак функціональними властивостями принципів (принципів права) є те, що вони покликані збалансовувати інтереси різноманітних учасників правовідносин та обумовлюють зміст і спрямованість правового регулювання відповідних суспільних відносин.

В. В. Копейчиков принципи права формулює як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення права, за своєю сутністю є узагальнені відображення об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, людства в цілому [49, с. 108]. У цьому сенсі, продовжуючи і розвиваючи наведену науково-теоретичну позицію, А. М. Колодій щодо значення терміна «принцип» вказує, що загалом він розкривається як основне, найзагальніше, вихідне положення, засіб, правило, яке визначає природу та соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [70, с. 693]. При цьому принципи права – це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, їм притаманна нормативність, формальна визначеність, обов'язковість, системність, рівнозначність, об'єктивність, стабільність та відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [67, с. 117; 68, с. 17].

Вчений також слушно зауважує, що принципи права є критерієм оцінки права та методологічною основою вдосконалення, тому що саме на засадах принципів оцінюють рівень й ефективність реалізації права, його пізнають і поліпшують [69, с. 5].

Відтак принципи, на нашу думку, виражають призначення певного елемента в межах цілого правового явища, правового інституту. Відзначення принципів права як «ідеї його буття» вказує на онтологічне (філософське-правове) їх розуміння. Також «принципам права» притаманні такі ознаки, як «універсальність, вища імперативність і загальнозначущість», що вказує на трансформаційні потреби закріплення «принципів права» у нормативно-правових актах. А їх відповідність «об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» обумовлює кореляційний зв'язок між правом та конституційним ладом, частинного якого є суспільний лад.

З точки зору С. В. Прийми, характеризуючи принцип, зазвичай увага зосереджується на тому, що він, по-перше, становить ідею, положення, вимогу,

цінність, стандарт і, по-друге, він є не простим положенням, ідеєю, вимогою, цінністю, стандартом, а основним, основоположним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним [128, с. 49]. Тобто принципи вважаються субстанцією (об'єктивна реальність в аспекті внутрішньої єдності як сутнісна властивість, як те, що здатне до самостійного існування) і субстратом (загальною основою), які пов'язують воедино різноманітні складові, найбільш повно відображають сутність певного цілісного правового інституту, сприяють сталому правовому регулюванню певних суспільних відносин, зокрема в питаннях громадянства.

Здійснений В. О. Боняк системний огляд наукової й навчальної юридичної літератури свідчить про вживання науковцями різних термінів, які до того ж знайшли свою об'єктивацію в нормах конституційного законодавства, що дає можливість у найбільш загальному вигляді визначити принципи як основоположні ідеї, начала, вихідні положення. Аналіз інтерпретацій слів «засади», «основи», «принципи» дає підстави для висновку, що ці терміни розглядаються вченими як синоніми, про що свідчить трактування: а) «засад» – через основи, вихідні положення, принципи, начала; б) «основ» – через засади, принципи та вихідні положення; в) «принципів» – через основи, начала або як основне та вихідне положення [12, с. 108].

Як зазначає А. З. Георгіца: «Не завжди принципи,.. явно виявляються у статтях законів. У багатьох державах вони відображені імпліцитно, тобто як такі, що розуміються» [24, с. 102-103]. Тобто принципи права можуть впливати зі змісту правових норм системи законодавства за посередництвом використання відповідного методологічного інструментарію юридичної логіки або розкриваються на основі тлумачення положень, що містяться у відповідних нормативно-правових актах.

Узагальнюючи, слід звернути увагу на авторитетне формулювання теоретичної позиції щодо категорії «принципи» А. М. Колодієм, який обґрунтовано стверджує – специфічні закономірності права дістають вияв у його юридичних принципах, а

суттю принципів є те, що вони містять змістовну сторону права, а тому можуть формулюватися тільки у вигляді понять [69, с. 46].

Визнаючи наведені вище правові позиції як теоретичну основу дослідження поняття «принципів громадянства», зазначимо, принципи права конструюють систему відповідного правового порядку, а отже, є засобом досягнення консенсусу у відносинах особи з державою. Водночас функціонально принципи права є запобігачими чинниками та обумовлюючими факторами вирішення контроверз у правозастосовній діяльності. Тому принципи права надають відповідним суспільним відносинам правову визначеність, логічність, однозначність, стабільність та зумовлюють довіру суспільства до діяльності держави, до належного ставлення до закону, а відтак сприяють підвищенню рівня правової свідомості та правової культури громадян.

Водночас із наведених вище дефініцій, різноманітних науково-теоретичних точок зору постає логічне питання про внутрішню структуру принципів права.

Так, Н. В. Стецик, провівши загальнотеоретичне дослідження про норми права та нормативно-правовий припис, зазначає, що найбільш дискусійними (суперечливими) залишаються питання щодо структури норм права – вони володіють трохелементною чи двохелементною внутрішньою будовою? У загальнотеоретичній науці для подолання таких суперечливих позицій шляхом врахування їх переваг та недоліків ввели теоретичну категорію «нормативно-правовий припис». Автор зазначає, що норма права не може бути різновидом нормативно-правових приписів. Адже відомо, якщо видове поняття є різновидом родового поняття, то видове поняття повинно володіти усіма ознаками родового, зокрема щодо його внутрішньої будови. Тому якщо норма права є різновидом нормативно-правового припису, то і їй повинні бути притаманні всі властивості нормативно-правового припису, в тому числі його внутрішня будова. Однак нормативно-правовий припис володіє двохелементною будовою, норма права ж складається із трьох елементів. До нормативно-правових приписів учений аргументовано відносить приписи-принципи, які слід іменувати «нормообслуговувальними», оскільки їх призначенням є забезпечення умов

належного функціонування та дії норм права. Нормообслуговувальні приписи впливають на суспільні відносини опосередковано. Функціональне призначення приписів-принципів полягає у встановленні загальних засад правового регулювання та визначенні загальної спрямованості змісту нормоутворювальних (регулятивних та охоронних) приписів. І як підсумок, у науковій праці зазначається, що нормообслуговувальні приписи, як і будь-який нормативно-правовий припис, володіє двоелементною внутрішньою будовою (гіпотеза+диспозиція або гіпотеза+санкція) [187, с. 212-217].

Наведена вище науково-теоретична позиція доводить, що принципи права є нормативно-правовими приписами «нормообслуговувального» характеру, які володіють двоелементною будовою, одним із обов'язкових елементів внутрішньої будови є гіпотеза.

Із усього наведеного вище впливає значущість наукового розуміння принципів громадянства як юридичних принципів, зокрема в аспекті порівняльного дослідження, а відтак і визначення їх впливу на регульовані правом суспільні відносини у сфері громадянства, що у свою чергу дає можливість ще раз зацентувати увагу на актуальності обраної проблеми.

У цьому сенсі доречною є теоретична позиція В. Ф. Мелашенка, у якій автор зазначає, що повне розкриття поняття «громадянство» у науці конституційного права можливе за умови розкриття принципів інституту громадянства, оскільки принципи є тією основою, яка цементує, зв'язує воедино різноманітні сторони громадянства [101, с. 12-14]. Отже, характерною особливістю принципів громадянства як інтегративної, цементуючої основи всього інституту громадянства є те, що за загальним правилом їх якісне теоретико-правове обґрунтування обумовлює кореляційний цілеспрямований напрям щодо ясного та чіткого розуміння такої юридичної категорії, як «громадянство», а відтак, на нашу думку, дає змогу вирішити певні теоретичні проблеми у науці конституційного права та практичні правореалізаційні питання з урахуванням їх особливостей.

Виходячи з наведених аспектів розуміння «принципи» та «принципи права», принципи громадянства нами будуть розглядатися саме як фундаментальні

положення, первісні начала, найсуттєвіша основа. У зв'язку з цим близькими за значенням до терміна «принцип» є терміни «засада», «вихідне положення», «фундаментальна основа», «керівна ідея» та ін., що дає можливість використовувати їх в одному сенсі без шкоди для змісту [128, с. 46-55].

Така обрана нами науково-теоретична платформа у нашому випадку завжди матимете специфічний дуалізм – принципи як ідеї, настанови, цінність, стандарт та інші схожі компоненти, які становлять їх зміст та функціональну спрямованість (нормативно-регулятивний компонент) на справедливе регулювання суспільних відносин для досягнення позитивних результатів у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері громадянства.

З метою вирішення поставленого наукового завдання для досягнення загальної мети цього дослідження видається необхідним, по-перше, використати гносеологічний (пізнавальний) науковий інструментарій (у гносеологічному аспекті пізнавальний процес розгортається в системі «незнання – знання», від імовірного знання – до знання істинного й достовірного, отриманого в результаті дослідження), тобто серед початкових кроків у систематизованому вигляді набувають значення авторські позиції щодо розуміння принципів громадянства; по-друге, застосувати онтологічний (той, що розкриває сутність принципів громадянства як явища – постійні (атрибути) і змінні (модуси – властивості)) інструментарій. Тобто подати як методологічну передумову порівняльного аналізу (для напрацювання авторської позиції) відповідні наукові ідеї, які пояснюють підстави, правову природу, специфічні ознаки та цілі принципів громадянства.

Водночас необхідно наголосити, що, на жаль, у законодавстві України не дається легальне розуміння «принципи громадянства». Тобто «принципи громадянства» не входять у сукупність правових національних дефініцій (понятійного інструментарію), що містяться в нормативно-правових актах України.

Відомі вчені-конституціоналісти багаторазово намагалися збагнути, що таке принципи громадянства, яка їх юридична природа, національні та міжнародні форми їх відображення, їх сутність та зміст, що їх відрізняє та об'єднує. На ці запитання існують різноманітні як теоретичні відповіді, так і прагматичні підходи щодо їх

застосування. Деякі з них мають ознаки тотожності, тобто до певної міри схожі за змістом терміни, інші – певним чином виглядають дещо дефініційно несумісними, оскільки містять певні методологічні розбіжності щодо об'єктивних критеріїв їх розуміння або класифікації.

Різноманіття наукових поглядів щодо принципів громадянства обумовлене тим, що вони складні правові, інколи політично мінливі явища. Відтак конституційно-порівняльне пізнання принципів громадянства є методологічно проблематичним, оскільки, по-перше, автори інколи вкладають асиметричний погляд щодо їх змісту, сутності, видів, по-друге, вони зазнають постійної зміни від політичних, правових, економічних, соціальних, національних, міжнародних та інших чинників, що визначають її сутність, зміст та види.

У контексті існуючих досліджень серед багатьох запропонованих визначень «принципи громадянства» перевагу, на нашу думку, спочатку доцільно віддати тлумаченню О. С. Лотюк, яка одна із перших українських учених-конституціоналістів на дисертаційному рівні у своїй праці «Теоретичні основи інституту громадянства України» сформулювала його визначення. В результаті дослідження автор визначає принципи громадянства України як вихідні засади, керівні ідеї, в яких відображається характер та сутність українського громадянства; вони являють собою певні закономірності, які отримали наукове усвідомлення, закріплюються в Конституції та діючому законодавстві України, і складають своєрідну систему, яка зв'язує воедино різноманітні сторони громадянства України. Основоположна роль принципів громадянства України полягає в тому, що всі норми даного інституту повинні відповідати зазначеним принципам. Принципи громадянства важливі не тільки для виразу наукової концепції, але і для практичної діяльності при вирішенні питань громадянства України. Тому що, на думку автора, тенденції практики повинні знаходитись у нерозривному зв'язку із науковими ідеями. Тобто принципи у певній мірі повинні бути керівними ідеями для практики [94, с. 10, 13]. Авторський аналіз та підхід до визначення «принципів громадянства» наголошують на тому, що вони є сферою правосвідомості, правової ідеології та науки. Особливістю цієї теоретико-правової позиції є те, що науковець

чітко висловлює думку, відповідно до якої принципи громадянства як виразники певної наукової концепції є життєздатними лише тоді, коли вони впроваджені у правотворчу та нормотворчу діяльність, а отже, є чинниками, які обумовлюють практичну правозастосовну діяльність. Водночас авторська теза про те, що «всі норми даного інституту повинні відповідати зазначеним принципам» вказує на те, що принципи громадянства наділені вищою нормативністю, містять імперативні вимоги, яким повинні відповідати всі правові норми інституту громадянства, щодо яких ці принципи мають незаперечний примат.

Заслуговує на увагу також дисертаційне дослідження Я. В. Подими «Конституційно-правові принципи громадянства України», в якому сформульовано авторське визначення конституційно-правових принципів громадянства України як керівних засад, встановлених Конституцією України, законами, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що відображають об'єктивно існуючі закономірності розвитку суспільства, визначають характер, істотні риси громадянства, основу взаємозв'язків елементів його змісту, встановлюють і регулюють поведінку учасників правовідносин з приводу набуття, припинення, збереження, зміни і охорони правового зв'язку громадянства України. Конституційно-правовим принципам громадянства властиві ознаки принципів права; спеціальним принципам громадянства низка з вказаних ознак властиві в меншому ступені [123, с. 6, 17].

Загалом із наведеної авторської позиції вбачається, що правова сутність принципів громадянства відображається у відповідних нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного характеру. Водночас принципи громадянства є правовою парадигмою «набуття, припинення, збереження, зміни і охорони правового зв'язку громадянства України», а отже, виконують функцію регулювання суспільних відносин, причому не лише опосередковано через норми, а й самостійно. Відтак, зважаючи на те, що принципи громадянства регулюють поведінку учасників правовідносин, їх можна розглядати і як один з основних засобів правового впливу, якими визначається модель можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних

відносин у сфері громадянства. А це вказує на те, що принципи громадянства мають свій предмет регулювання як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Відтак, маючи свій предмет регулювання, принципи громадянства наділені такою ознакою, як нормативність. Про це свідчить науково-теоретична позиція М. І. Козюбри [249, с. 189], згідно з якою принципи права наділені нормативністю, під якою розуміється загальнообов'язковий характер їх вимог, що дає їм змогу виконувати функцію регулювання суспільних процесів, причому не лише опосередковано через норми, а й самостійно.

Сама ж нормативність як категорія специфічної деонтичної сфери суспільної свідомості є відображенням об'єктивних умов і відносин «належного», які об'єктивно складаються при взаємодії та взаємовідносинах членів спільноти [234, с. 50].

Також серед вітчизняних учених, які доволі ґрунтовно досліджують проблеми громадянства, зокрема його принципи, слід назвати О. О. Майданник. Автор зазначає, що громадянство України як специфічний правовий зв'язок особи і Української держави базується на певних принципах, що визначені в Конституції України та Законі України «Про громадянство України». Принципи як основні, визначальні ідеї лежать в основі взаємозв'язків елементів змісту громадянства, взаємовідносин держави і громадянина. Вони забезпечують стабільність громадянства як правового інституту і специфічного правового явища. Поряд із тим принципи є одним з основних і найважливіших засобів пізнання сутності інституту громадянства. Основні принципи громадянства України встановлюються в Конституції України. Норми Конституції України, які встановлюють принципи громадянства України, про що вже йшлося вище, є визначальними серед конституційно-правових норм, що утворюють інститут громадянства. Детальна регламентація основних конституційних принципів здійснюється Законом України «Про громадянство України» та іншими нормативно-правовими актами [81, с. 108; 96, с. 112-114]. З огляду на це визначення принципів громадянства через основні, визначальні ідеї дає змогу відобразити їх як основи, що синтезують знання в цілісну систему.

Адже у науковій площині ідеї (ідея – від грец. *ιδέα* – початок, основа, прообраз, форма осягнення світу в думці) узагальнюють досвід попереднього розвитку знання в тій чи іншій галузі, вони слугують основою, що синтезує знання в цілісну систему, відіграють роль евристичних принципів пояснення світу [258, с. 83] та є предметом філософії права.

У найбільш повному форматі ідея, як зазначає В. В. Сергієнко, – це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності та спрямована на її перетворення, а також поєднує істинне знання про дійсність і суб'єктивну мету її перетворення. Ідея виконує багато функцій, основними з яких є: 1) підсумовування досвіду попереднього розвитку знання; 2) синтез знання в цілісну систему; 3) виконання ролі активних евристичних принципів пояснення явищ; 4) спрямування пошуку нових шляхів розв'язання проблем. Ідея водночас є і формою осягнення в мисленні явищ об'єктивної дійсності, і включає в себе усвідомлення мети й проектування подальшого розвитку пізнання та практичного перетворення світу, фіксуючи необхідність і можливість такого перетворення. Ідея, таким чином, є особливою формою наукового пізнання. Ідея не просто відображає дійсність такою, як вона існує тут і тепер, але і її розвиток у можливості, у тенденції, вона фіксує не лише суще, але і належне, спрямовує пізнавальну діяльність людини на практичне перетворення дійсності, згідно зі змістом наявного знання [170, с. 46-47].

Аналізуючи підхід до розуміння «принципів громадянства» крізь призму «ідея», слід наголосити на тому, що в основі кожного принципу, зокрема принципів громадянства, перебуває певна ідея. Відомо, що будь-яка загальна ідея проходить крізь історію у своїх специфічних формах, обумовлених особливостями буття людей і рівнем їх цивілізації. Термін «ідея» відображає генетичний аспект принципу, допомагає продемонструвати, що принципи є інтелектуально-духовними засадами та надають принципам таких рис, як універсальність, самоочевидність, самодостатність [121, с. 25-26].

При цьому слід мати на увазі, що головні ідеї, які не сформульовані у вигляді окремої норми, не повинні розглядатися як принципи права [277, с. 81]. Тобто певна

«ідея» як платформа буття правосвідомості про те, що є правомірним, повинна отримати своє позитивне (нормативне) формулювання. Відтак, коли вона отримує нормативне закріплення та введена в механізм правового регулювання як один із засобів офіційного впливу на суспільні відносини, ідея стає формально універсальною та виступає як юридично значущий елемент права, який набуває властивостей принципу права, що володіє вищою імперативністю та відповідає об'єктивній необхідності регулювання суспільних відносин. У зв'язку з цим вбачається схематична формула: – ідея → імперативний припис норми → правове регулювання суспільних відносин.

Майже у кожній юридичній навчальній літературі, зокрема в підручниках чи посібниках з конституційного права, надаються дефініції, характеризується природа, формулюється сутність, визначається зміст та окреслюються види «принципів громадянства».

Як зазначає Ю. М. Тодика, принципи громадянства – це вихідні засади, керівні ідеї, які отримали закріплення в законодавстві у взаємовідносинах між державою і особою. Конституція України і Закон України «Про громадянство України», інші акти встановлюють принципи громадянства. Йдеться про головні принципи. «Принцип» у перекладі з латинської (*principium*) означає «засади», «основа». Ці принципи знайшли втілення в Конституції України 1996 року, у Декларації про державний суверенітет України, в Декларації прав національностей України, в законах України «Про національні меншини», «Про громадянство України». Вони складають цілісну систему ідей, які є основою законодавства про громадянство, у взаємовідносинах між Українською державою і громадянами [82, с. 98-99].

В іншій юридичній публікації у співавторстві з Л. І. Летнянчин Ю. М. Тодика фактично підтверджує цю ж тезу, за якою принципи громадянства України – це вихідні засади, керівні ідеї, які дістали закріплення в законодавстві у взаємовідносинах держави і особи. «Принцип» у перекладі з латинської означає «засади», «основа». Принципи громадянства України втілилися в Конституції України, Законі України «Про громадянство України», у Декларації про державний суверенітет України, у Декларації прав національностей України, у Законі України

«Про національні меншини». Вони становлять цілісну систему ідей, які є основою законодавства про громадянство, у взаємовідносинах між Українською державою і громадянами [80, с. 74].

Прибічниками наведеного вище погляду щодо принципів громадянства є О. В. Совгіря та Н. Г. Шукліна, які також зазначають, що принципи громадянства України – це вихідні засади, керівні ідеї, що знайшли своє закріплення в законодавстві та у відносинах між державою та особою.

Ці принципи втілені в Конституції України, у Декларації про державний суверенітет України, у Декларації прав національностей, у законах України «Про національні меншини в Україні», «Про громадянство України» [178, с. 103].

В. О. Боняк, В. А. Завгородній, А. В. Самотуга та Л. А. Філяніна також дотримуються цієї точки зору і вважають, що принципи громадянства – це вихідні засади, керівні ідеї, котрі визначають істотні риси відносин громадянства, що одержали закріплення в законодавстві [13, с. 65-66].

Наведені теоретичні позиції науковців свідчать про те, що імперативну властивість та регулятивну силу «вихідних засад, керівних ідей», які пов'язані з громадянством, набувають у процесі їх об'єктивної трансформації у норми законодавства та у сферу правовідносин, унаслідок чого останні приводять у дію закладені у них потенціали та обумовлюють їх реальне правове життя як принципи громадянства.

Доволі лаконічне розуміння принципів громадянства надає В. В. Кравченко, який вважає, що це ті вихідні положення, які визначають істотні риси відносин громадянства [85, с. 118].

У наведеній дефініції у цілому йдеться про авторське загальне розуміння «принципів громадянства» як засади, фундаментальної основи, що має засновницький, засадничий характер. Адже термін «положення», який означає твердження, думку, що знаходиться в основі чого-небудь, тезу [19, с. 851], етимологічно походить від латинського *positio* (положення, позиція), яке, у свою чергу, утворене від дієслова *poser* (ставити, класти) [281, с. 302, 305].

Водночас, наприклад, за офіційно-правовою позицією «положення» визначають як «акт, зведені норми права якого визначають організацію діяльності органів виконавчої влади, інших органів державної влади, підприємств, установ та організацій, а також їх посадових осіб та інших осіб у певних сферах діяльності» [130], або як «звід нормативних приписів, який визначає організацію та діяльність органів виконавчої влади, органів державного управління, органів господарського управління та контролю, посадових та інших осіб у певних сферах діяльності» [131].

Вважаємо, що наведені авторські дефініції, які мають (містять) термін «ідея», «керівні ідеї» в основі формулювання «принципи громадянства», вказують на прихильність онтологічного їх уявлення крізь гносеологічну призму «думки». Тобто за своєю генезою та буттям ці принципи є результатом міркування, продуктом процесу мислення, а отже, вони повинні бути усвідомленими та стати керівними правовими переконаннями, поглядами чи уявленнями щодо істотних рис змісту правовідносин у сфері громадянства. Відтак «ідея» є архетипом, прообразом, початковою формою наступних правових явищ у сенсі формулювання складових елементів розуміння «принципи громадянства».

Термін «положення», у розрізі цього дослідження, на нашу думку, має дихотомічний аспект. По-перше, воно виражає твердження, думку, що перебувають в основі розуміння «принципів громадянства». По-друге, акумулює їх у нормативно-правовий матеріал та фокусує їх як засадничі основи щодо стратегії і тактики правовідносин особи й держави у сфері їхнього правового зв'язку (громадянства).

Водночас, на наш погляд, автори під істотними рисами відносин громадянства вважають стійкі властивості та особливості, які обумовлюються впливом принципів громадянства на відповідні суспільні відносини, що проявляються постійно і повторюються в різних правових аспектах у питаннях правового регулювання громадянства.

Оскільки значення принципів для права полягає в тому, що саме в них найвиразніше подана його сутність у всій багатоманітності утворюючих її сторін і

закономірностей, відображені найбільш істотні риси змісту правового регулювання суспільних відносин [260, с. 49].

Схожу точку зору висловлює Т. М. Слінько, а саме: принципи громадянства – це ті вихідні положення, які знайшли своє відображення в нормах права і які визначають істотні риси взаємовідносин між державою та особою [91, с. 113].

Цікавою є позиція авторів Академічного курсу конституційного права України, за загальною редакцією Ю. С. Шемшученка, у якому зазначається, що саме принципи є тією основою, яка зв'язує воедино різноманітні складові громадянства, найбільш повно відображає його сутність як цілісного правового інституту [79, с. 79], що підтверджує зазначену раніше нами тезу, за якою принципи громадянства є синтезуючим елементом.

Висвітлюючи принципи громадянства, М. І. Суржинський зазначає, що вони – складне та багатогранне явище. Саме принципи є тією основою, яка зв'язує воедино різноманітні складові громадянства, найбільш повно відображає його сутність як цілісного правового інституту; становлять суть певного правового інституту, є найважливішими нормами, що визначають його якісні особливості. Тому до правових принципів громадянства належать не окремі норми, що регулюють окремі суспільні відносини (або їхню групу), пов'язані з громадянством, а тільки ті, які становлять основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю і відображають сутність і зміст громадянства України; закріплюються в Конституції України та чинному законодавстві України. Будучи відображеними в законодавстві, принципи громадянства, по-перше, самі набувають регулюючого значення і, по-друге, виступають як вихідні засади правового регулювання всіх відносин громадянства. Отже, першочергове значення принципів громадянства виявляється в тому, що вони: 1) відбивають сутність та зміст інституту громадянства; 2) є вихідними засадами; 3) діють безпосередньо; 4) є основою для практики державного будівництва у сфері громадянства; 5) в них відтворюється поведінка особи, обсяг її свободи; 6) є показником ступеня демократичності держави [192, с. 19-20; 197, с. 443]. На думку автора, принципи громадянства як складне, багатоаспектне явище, отримуючи своє нормативне закріплення та

виражаючи в єдності головне, основне, визначальне у внутрішньому змісті відносин у сфері інституту громадянства, «характеризуються універсальністю, загальною значущістю», а отже, як стрижень правового регулювання є орієнтиром право- та нормотворчості, об'єктивними правовими векторами правозастосовної діяльності та інструментарієм демократичного аудиту.

Спираючись на інтегративний підхід як спосіб теоретичного пізнання і практичного освоєння соціально-правової дійсності, що дає змогу зібрати воедино проаналізовані нами вище науково-теоретичні міркування, позиції, зазначимо, принципи громадянства в наукових дослідженнях та навчальній юридичній літературі знаходять своє місце серед актуальних науково-теоретичних проблем, що висвітлюються у різних працях вітчизняних учених.

Таким чином, ми з упевненістю можемо констатувати, що у сучасних українських наукових доробках «принципи громадянства» відбулись як напрям досліджень, а також цілком окрема навчальна тематика в межах конституційного права. Ці здобутки становлять для нас наукове підґрунтя для подальшої роботи, є парадигмою подальшого глибинного порівняльного науково-теоретичного дослідження, творчого підходу до вирішення поставлених завдань. Водночас здійснений аналіз демонструє, що учені пропонують різноаспектні концептуальні тлумачення, у яких фактично відсутній єдиний уніфікований підхід до науково-теоретичного розуміння «принципів громадянства».

Синтез наведених науково-теоретичних позицій і авторських дефініцій, а також абстрагуючись від існуючих певних розбіжностей у формулюванні розуміння «принципи громадянства», можна констатувати, що останні є похідними від принципів права взагалі.

Як бачимо, проілюстровані позиції українських учених щодо предмета цього дослідження демонструють, питання принципів громадянства більшою мірою перебувають у площині таких наук, як: теорія держави і права (є однопорядковими із сутністю права і утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, їм притаманна нормативність, формальна визначеність, обов'язковість, системність, рівнозначність, об'єктивність,

стабільність; є правовими явищами, що здатні стати основою теоретичної побудови певного теоретичного положення); філософія права (ґрунтуються на законах розвитку суспільства, держави; ідеї, які є рефлексіями (від лат. reflexio – відображення) розвитку певного явища; є феноменом для дослідження змісту, сутності й поняття, цінності та значення, ролі в житті людини, суспільства і держави); конституційне право (сформульовані як певні об'єктивні юридичні правила, що мають вищий імперативний характер, які закріплені в конституційно-правових актах).

Отже, маючи на меті визначення розуміння принципів громадянства та їх теоретичне обґрунтування, розглянуті нами вище авторські науково-теоретичні міркування та наша полемічна їх аргументація дають нам змогу сформулювати такі характерні основні (істотні) ознаки та властивості «принципів громадянства».

У цьому контексті до характеристики принципів громадянства нами пропонується (послугуючись їх змістовним наповненням зазначеними вище науками) віднести такі основні ознаки (виконують функцію певного знаку, що співвідноситься з об'єктом і вказує на те, чим є цей об'єкт) та властивості (позначає особливість об'єкта, способу його буття, притаманну об'єкту як самототожній цілісності, дає можливість його ідентифікувати і відрізнити від інших об'єктів або встановлювати його схожість (тотожність) з іншими об'єктами), сукупність яких їм притаманна:

- філософські (філософії права): вихідні засади; основні визначальні, керівні ідеї буття; певні закономірності, які отримують наукове усвідомлення; засіб пізнання сутності інституту громадянства; відображають об'єктивно існуючі певні закономірності розвитку суспільства і держави, що стосуються інституту громадянства;

- теоретичні (теорії права): нормативність, універсальність, формальна визначеність, обов'язковість (імперативність), системність, рівнозначність, об'єктивність, стабільність;

- конституційно-правові (політико-правові): визначають характер, істотні риси відносин громадянства, основу взаємозв'язків елементів його змісту;

встановлюються та закріплюються в конституції та інших нормативно-правових актах; є своєрідною системою, яка поєднує воедино різноманітні сторони інституту громадянства; становлять об'єктивні юридичні правила найвищого та вищого імперативного характеру, яким повинні відповідати інші норми інституту громадянства; встановлюють і регулюють поведінку учасників конституційних правовідносин щодо набуття, припинення, збереження, зміни й охорони правового зв'язку (громадянства).

Водночас необхідно зауважити, що певні ознаки та властивості можуть мати міждисциплінарний характер і становити предмет (об'єкт) пізнання не лише філософії права, теорії права, конституційного права, а й інших галузей юридичних наук.

Філософсько-правові настанови щодо «принципів громадянства» є передумовою та основою теоретико-нормативної їх характеристики.

Орієнтуючись на філософсько-правові та теоретичні аспекти, зазначимо, що вони у цілому формують зміст загальних ознак та властивостей «принципів громадянства». Констатують те, чим вони є (засади, ідеї, закономірності, положення). Вказують на генетичний аспект природи (філософсько-правову та/або теоретичну) наукової концепції усвідомлення, пізнання сутності принципів громадянства у певних історичних відрізках розвитку суспільства й держави і як феномен (від грец. φαινόμενον – є, має місце, явище) виражені у сукупності набутих загальних ознак, пройшли ряд ідеологічних, соціальних та політичних змін. Водночас названі загальні ознаки є рефлексією сутності принципів громадянства та продукують способи прояву їх загальних властивостей (нормативності; універсальності; обов'язковості; системності; об'єктивності тощо), що є передумовою легальної їх трансформації у галузь конституційного права.

Філософсько-правові та теоретичні загальні ознаки та властивості в сукупності репрезентують інтелектуально-духовну сутність принципів громадянства та надають їм таких рис, як універсальність, самоочевидність, самодостатність, що дозволяють виводити шляхом логічних інструментів чи тлумачення із норм права (законодавства) ті принципи громадянства, які прямо не вказані в нормативно-

правових актах. Відтак за посередництвом наведених ознак та властивостей принципи громадянства характеризуються як правова субстанція (об'єктивна реальність в аспекті внутрішньої єдності, як сутнісна властивість, як те, що здатне до самостійного існування). У цілому сукупність філософсько- та теоретично-правових загальних ознак та властивостей «принципів громадянства» формулює перший рівень (етап) концептуалізації становлення та розуміння «принципів громадянства» як окремого правового явища.

Окреслені конституційно-правові ознаки та властивості є спеціальними щодо «принципів громадянства» і, як уявляється, це цілісна система змістовно взаємопов'язаних об'єктивних юридичних приписів найвищого та вищого імперативного характеру, що встановлюються та закріплюються в конституції та інших нормативно-правових актах. Як цілісна система, поєднує воедино різноманітні сторони інституту громадянства. Є парадигмою (взірцем, зразком), якій не повинні суперечити інші норми інституту громадянства. Формально визначають і регулюють поведінку учасників конституційно-правових відносин у сфері громадянства. Є юридично-нормативною офіційною формою вираження принципів громадянства. У цілому, вважаємо, що це другий рівень концептуалізації розуміння «принципів громадянства».

Отже, наведена модель концептуального розгляду дає змогу резюмувати, що, по-перше, неможливо надати цілісне розуміння «принципів громадянства» лише із застосуванням однієї галузі юридичних наук; по-друге, науково-теоретичне розуміння «принципів громадянства» виникає у процесі не лише структурування певної інформації наук філософії права та теорії права про основні їх ознаки та властивості, а й розуміння «принципів громадянства» через наведення їх «специфічних» ознак і властивостей наукою конституційного права, тобто в трискладовій сукупності цих наук.

На нашу думку, за допомогою цього алгоритму ми найбільш повно й об'єктивно виявили істотні експліцитні й імпліцитні характеристики такого правового явища, як «принципи громадянства», репрезентованого українськими вченими, тобто його національну теоретико-наукову специфіку.

На основі досягнутих результатів проведеного аналізу та нашої аргументованої узагальнюючої полеміки маємо змогу репрезентувати власний підхід до розуміння «принципи громадянства».

Принципи громадянства – це зумовлені об'єктивними закономірностями становлення і розвитку правового зв'язку між фізичною особою та державою усвідомлені керівні ідеї, вихідні положення, котрі концентрованим виразом виражають сталі, істотні риси інституту громадянства та системно втілені в нормативно-правові приписи засадничого, імперативного характеру, які офіційно закріплені у встановлених юридичних формах та обумовлюють зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері громадянства.

Слід зауважити, що наше конституційно-порівняльне дослідження без глибокого усвідомлення науково-теоретичних позицій учених Російської Федерації щодо «принципів громадянства» складно усвідомлювати, а відтак прогнозувати процеси, які спрямовані сучасною політикою Російської Федерації щодо України саме в аспекті громадянства.

Насамперед, необхідно наголосити, що в законодавстві Російської Федерації також відсутня офіційна інтерпретація «принципів громадянства». Відтак для цього дослідження будемо послуговуватися рядом науково-теоретичних праць російських учених у сфері інституту громадянства.

Розкриваючи інститут громадянства Російській Федерації з точки зору теорії та нормативно-правового його відображення, М. В. Варлен наголошує, що принципи громадянства – це фундаментальні засади, які покладені в основу правового регулювання відносин громадянства [238, с. 33]. Принципи громадянства автор подає як основу, фундаментальні засадничі правила у механізмі правового регулювання суспільних відносин у сфері громадянства.

У розрізі висвітлення інституту громадянства Є. І. Козлова та О. Є. Кутафін трактують принципи громадянства Російської Федерації як встановлені Конституцією Російської Федерації і Законом про громадянство загальні основи, які визначають сутнісні риси відносини громадянства [248, с. 164]. Зазначена теза вказує на позитивістську природу принципів громадянства.

Інші вчені під принципами російського громадянства розуміють вихідні положення, загальні правила, що лежать в основі російського громадянства як інституту конституційного права, в яких знаходить вираз сутність цього явища. Основна роль принципів російського громадянства полягає в тому, що всі інші норми цього інституту повинні відповідати йому. Характерна для принципів єдність суб'єктивного начала і об'єктивної сторони знаходить вираз в єдності наукових ідей і тенденцій практики [230, с. 180].

Коллективна думка щодо принципів громадянства ґрунтується на тому, що вони як «вихідні положення» та «загальні правила» виступають імперативними настановами щодо інших норм інституту громадянства та поєднують як теоретичні, так і практичні аспекти.

Л. Д. Воеводін, розглядаючи юридичний статус особи в Російській Федерації стверджує, що норми-принципи громадянства мають узагальнений характер, регулюють найважливіші відносини, є основними засадами, що лежать в основі вольової свідомої діяльності людини, оскільки усвідомлюються людиною під впливом усієї сукупності суспільних відносин, що складаються на певному етапі розвитку суспільства, а також держави, оскільки затверджуються державою на законодавчому рівні [241, с. 58].

Авторська позиція щодо принципів громадянства зводиться до загальної їх інтерпретації як синкретичної основи, що об'єктивує множинні схожі елементи (ідеї, ознаки, властивості тощо) в одне правове явище та формулює принципи громадянства як продукт розумової сфери відображених на законодавчому рівні за посередництвом правотворчої діяльності держави.

З політико-правової точки зору, Я. Л. Ванюшин зазначає, що принципи громадянства є показником розвиненості і демократичності держави, усі інші законодавчі положення про громадянство повинні повністю їм відповідати [237, с. 25].

Сенсом принципів громадянства, на думку автора, є те, що вони мають політичне забарвлення. Є логічною ознакою демократичного державного правового режиму. Інші норми інституту громадянства повинні перебувати у постійному

кореляційному зв'язку з принципами громадянства, які мають незаперечний примат. Відтак легітимація норм, що регулюють відносини у сфері громадянства, щільно пов'язана з принципами громадянства, які є універсальними, спільними для всього інституту громадянства.

Розмірковуючи щодо конституційно-правової теорії і практики російського громадянства, В. Л. Бабуріна стверджує, що норми-принципи громадянства мають узагальнений характер, регулюють найважливіші відносини, є основоположними засадами, що лежать в основі вольової свідомої діяльності людини, оскільки усвідомлюються під впливом всієї сукупності суспільних відносин, що формуються на певному етапі розвитку суспільства, а також держави, оскільки затверджуються державою на законодавчому рівні. Принципи громадянства є показником розвиненості та демократичності держави, всі інші законодавчі положення про громадянство повинні повністю їм відповідати. Принципи громадянства є базовими нормативними положеннями щодо всього законодавства про громадянство, дають змогу не лише розкрити зміст правового стану громадянства, а й сформулювати основні права і юридичні обов'язки громадянина і держави в правовому стані громадянства [231, с. 70].

Із наведеного вбачається, що принципи громадянства виступають підвалиною не лише для правотворчої та нормотворчої діяльності, а є також сполучною гілкою у формулюванні прав та обов'язків відповідних суб'єктів у сфері громадянства.

А. В. Безруков вважає, що до категорії принципів російського громадянства належать ті основні положення (ідеї), на яких ґрунтується досліджуваний правовий інститут [233].

В основу змістовної характеристики принципів російського громадянства автор ставить лише ті основні положення, що за своєю суттю мають початкове, основне, особливе значення для громадянства, на яких у цілому ґрунтується цей інститут.

З позиції аналізу особливостей становлення та правового регулювання інституту громадянства в Російській Федерації Є. Н. Ізотова наголошує – призначення, сутність, керівні ідеї, що характеризують зміст інституту громадянства знаходять своє відображення в його принципах. Метою їх є формування загальних

вихідних засад правового регулювання всіх відносин громадянства. Основна роль принципів інституту громадянства полягає в тому, що всі інші норми, що регулюють відносини громадянства Російської Федерації, повинні відповідати їм. Багато принципів прямо сформульовані в актах, а деякі випливають зі змісту їх положень. У зв'язку з цим існує безліч комбінацій системи принципів громадянства [246, с. 34].

За основу формулювання наведеної теоретичної дефініції взято слова «призначення», «сутність» та «керівні ідеї», що вказує на синонімічне їх розуміння поряд із принципами громадянства. Метою, а відтак і функціональним призначенням принципів громадянства є «формування загальних вихідних засад правового регулювання всіх відносин громадянства».

Е. С. Юсубов та А. А. Макарецв стверджують, що принципи російського громадянства відображають основні засади, які є фундаментом правового регулювання цих правовідносин. Вони є закономірностями, підвалинами цього правового інституту, утворюють межі, в яких формується механізм правового регулювання, і визначають подальший законотворчий процес. Принципи російського громадянства закріплені в Конституції Російської Федерації та в статті 4 Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації» [282, с. 122].

Схожу з наведеною вище, однак спрощену позицію висловлює О. В. Виноградов, який вважає, що під принципами громадянства Російської Федерації можна розуміти фундаментальні засади, які покладені в основу правового регулювання відносин громадянства [240, с. 14-15].

Із наведених теоретичних положень убачається, що головними, основними чинниками формування правового регулювання відносин у сфері громадянства Російської Федерації є його принципи, які при цьому є ще й базисною площиною, що бінарно слугує, по-перше, як межі відповідного правового регулювання, по-друге, як магістральний напрям подальшого розвитку законодавства. Саме ж нормативне формулювання цих принципів офіційно відображене на конституційному рівні та у спеціальному законі.

Отже, наше осмислення, що пройшло шлях дослідження специфіки теоретико-правової реальності розуміння «принципів громадянства» у правовій думці України та Російської Федерації в цілому, дає змогу спрямувати подальше конституційно-порівняльне дослідження для вирішення окреслених наукових завдань.

Таким чином, здійснений розгляд дискурсу науково-теоретичних позицій учених України й Російської Федерації та отриманої під час цього дослідження відповідної наукової інформації імплікує конституційно-правовий порівняльний аналіз схожих та відмінних позиції щодо розуміння принципів громадянства для отримання об'єктивних, усебічних та якісних знань.

Водночас напрямами цього аналізу, зважаючи на наведені раніше диференційні властивості терміна «принципи громадянства» на трискладовий аспект їх розуміння, є філософсько-, теоретико- та конституційно-правовий.

Зі змісту порівняльних таблиць (див. додаток Г) вбачається, вченими України і Російської Федерації принципи громадянства в цілому розглядаються як системний напрацьований свідомістю правовий конструкт, концептом якого так чи інакше є вміст філософсько-, теоретико- та конституційно-правових настанов.

З наведених позицій (див. додаток Г) у порівняльній таблиці № 1 можна зробити такі висновки. Науковці як України, так і Російської Федерації, принципи громадянства у філософсько-правовій площині розглядають як продукт людської діяльності, а спільними положеннями розуміння є: засади; вихідні положення; керівні ідеї.

У науково-теоретичних працях українських науковців «принципи громадянства» найбільш повно відображають сутність громадянства як цілісного правового інституту та характеризуються також як один з основних і найважливіших засобів пізнання сутності інституту громадянства. Як певні закономірності, що отримали наукове усвідомлення, «принципи громадянства» певною мірою повинні бути керівними ідеями, які виражають основні вимоги до практики.

На нашу думку, вітчизняні вчені у процесі творення правового знання про «принципи громадянства» як наукового об'єкта пов'язують їх насамперед з

інститутом громадянства, тобто з об'єктивними закономірностями становлення і розвитку правового зв'язку між фізичною особою та державою.

У російських наукових працях «принципи громадянства» є основними засадами, що лежать в основі вольової свідомої діяльності людини, оскільки усвідомлюються людиною під впливом усієї сукупності суспільних відносин, що складаються на певному етапі розвитку суспільства, а також держави.

Російські вчені обумовлюють усвідомлення людиною «принципів громадянства» через їхній тісний зв'язок зі світоглядом, що формується на певному етапі розвитку суспільства та держави.

«Принципи громадянства» як призначення, сутність, керівні ідеї характеризують зміст інституту громадянства. При цьому характерна для «принципів громадянства» єдність суб'єктивного начала і об'єктивної сторони знаходить вираз в єдності наукових ідей і тенденцій практики.

Ряд науково-теоретичних національних позицій та позицій учених Російської Федерації, наведених (див. додаток Г) у порівняльній таблиці № 2 (теоретико-правові установки розуміння «принципи громадянства»), формулюють загальну орієнтацію на ті властивості «принципів громадянства», які є передумовою їх офіційної юридичної дії (чинності) та виражають їх сталі, істотні риси в правовому регулюванні відносин у сфері громадянства.

Українські науковці в аспекті теоретико-правового сприйняття «принципів громадянства» зазначають, що саме вони, визначаючи істотні риси взаємовідносин між державою та особою, є основою, яка пов'язує воедино різноманітні складові громадянства. Водночас ці принципи є найважливішими нормами, що визначають якісні особливості інституту громадянства. До них належать норми, які становлять основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю і відображають сутність і зміст громадянства України. Відображені в законодавстві, принципи громадянства, по-перше, набувають регулюючого значення, а по-друге, постають як вихідні засади правового регулювання всіх відносин громадянства. У той же час принципи громадянства відображають сутність та зміст інституту громадянства, діють безпосередньо та є основою для практики

державного будівництва у сфері громадянства. Також у принципах громадянства відтворюється поведінка особи, обсяг її свободи.

Характер дискусій російських учених стосовно теоретико-правового змісту «принципів громадянства» свідчить про те, що «принципи громадянства» – це загальні правила, які визначають сутнісні риси відносини громадянства. Норми-принципи громадянства мають узагальнений характер, регулюють найбільш важливі відносини. Обумовлюють формування загальних вихідних засад правового регулювання всіх відносин громадянства. Всі інші норми, що регулюють відносини громадянства Російської Федерації, повинні відповідати принципам громадянства. Як закономірності, підвалини цього правового інституту утворюють рамки, в яких складається механізм правового регулювання і визначають подальший законотворчий процес.

За наведеними текстовими формулюваннями (див. додаток Г) у порівняльній таблиці № 3 вбачається, що вченими як України, так і Російської Федерації, «принципи громадянства» розглядаються також і в конституційно-нормативному вимірі.

Наукова логіка українських учених у конституційно-нормативному аспекті йде шляхом уявлень, що «принципи громадянства» як основа законодавства про громадянство, у взаємовідносинах між Українською державою і громадянами, закріплюються в Конституції України та чинному законодавстві України. Також вони встановлені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Регламентація основних конституційних принципів громадянства здійснюється у форматі нормативної їх деталізації законами України «Про громадянство України», «Про національні меншини», Декларацією про державний суверенітет України, Декларацією прав національностей України та іншими нормативно-правовими актами. Суттєвими конституційно-правовими властивостями «принципів громадянства» є те, що норми інституту громадянства, встановлюючи і регулюючи поведінку [58, с. 66-77] учасників правовідносин з приводу набуття, припинення, збереження, зміни і охорони правового зв'язку громадянства України, повинні відповідати зазначеним принципам. Відтак вони,

забезпечуючи стабільність громадянства як правового інституту і специфічного правового явища, є важливими для практичної діяльності у вирішенні питань громадянства України, що є показником ступеня демократичності держави.

Структурний аспект конституційно-правового змісту «принципів громадянства» за логікою російських учених зводиться до того, що вони затверджуються державою на законодавчому рівні та закріплені в Конституції Російської Федерації та в статті 4 Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації». Тобто «принципи громадянства» прямо сформульовані в актах, а деякі впливають зі змісту їх положень. Встановлені Конституцією Російської Федерації і законом про громадянство «принципи громадянства» як базові нормативні положення щодо всього законодавства про громадянство формулюють основні права і юридичні обов'язки громадянина і держави в правовому стані громадянства, а відтак обумовлюють закономірність, за якою всі інші норми цього інституту (законодавчі положення про громадянство) повинні відповідати їм. При цьому принципи громадянства є показником розвиненості та демократичності держави. Водночас не менш важливий характер для цього дослідження має розуміння терміно-поняття «загальноєвропейські принципи громадянства» як узагальнене вираження інтересів європейських держав у міжнародному середовищі, що несе певне змістовне навантаження як реальну причину правових дій у міжнародних відносинах, що покладені в основу безпосередніх прагнень і мотивів держав – учасниць Ради Європи у сфері громадянства.

Змістовне наповнення терміно-поняття «загальноєвропейські принципи громадянства» ґрунтується на Європейській конвенції про громадянство, положення якої виходять за формальні межі національних принципів громадянства та охоплюють питання, що покликані сприяти прогресивному розвитку правових принципів, які стосуються громадянства, та їхньому запровадженню у внутрішньодержавному праві, а також, бажаючи запобігати, якщо можливо, випадкам безгромадянства, встановлює принципи та правила, що стосуються

громадянства фізичних осіб, з якими має узгоджуватися внутрішньодержавне право держав – учасниць Ради Європи [42].

Визнані прогресивною європейською спільнотою загальні принципи та правила, що стосуються громадянства фізичних осіб, з якими має узгоджуватися внутрішньодержавне право держав – учасниць Ради Європи та інших держав, які підписали Європейську конвенцію про громадянство, можна говорити про міжнародні регіонально-континентальні, зокрема європейські, стандарти у сфері громадянства, які для України через ратифікацію на національному рівні цього міжнародного документа [148] мають обов'язковий характер.

Україна як незалежна держава впевнено увійшла до міжнародної спільноти, тому дотримання сучасних міжнародних стандартів у забезпеченні прав і свобод людини є найважливішим обов'язком держави. Україна як член Ради Європи відповідно до Паризької хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 року взяла на себе зобов'язання приєднатися до міжнародних стандартів у галузі прав людини, створити внутрішньодержавні гарантії їх здійснення, що ґрунтуються на загальновизнаних міжнародно-правових гарантіях, закріплених у відповідних міжнародно-правових нормах [179, с. 95-96]. Тому розуміння європейських міжнародних регіонально-континентальних стандартів у сфері громадянства та їх слідування є напрямом України до дотримання сучасних міжнародних стандартів у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина на національному рівні.

Питання принципів громадянства в Україні є своєрідною інтелектуальною передумовою ефективного осмислення правових конструкцій «конституційно-правового інституту громадянства» та предметом дедалі зростаючої уваги з боку вчених. Окрім того, принципи громадянства не є статичною категорією, а тому є необхідним їх дослідження та перевірка на відповідність тим фактичним відносинам, що складаються у сучасному суспільстві, а також співвідношення їх із міжнародно-правовими стандартами. А звідси – відповідно внесення корективів у законодавче закріплення таких принципів задля кращого повного функціонування цього інституту в Україні. Таким чином, слід зазначити, по-перше, що міжнародні стандарти накладають на держави обов'язок щодо їх дотримання, а відтак

зумовлюють діяльність держави щодо їх забезпечення, охорони й захисту. По-друге, у разі недотримання чи порушення міжнародних стандартів на відповідну державу накладаються певні міжнародні санкції, що в аспекті тимчасово окупованої території України може стати приводом для нових санкцій проти держави-агресора [60, с. 20].

У наукових джерелах пропонується така дефініція загального розуміння міжнародних стандартів прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом дуже абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, що зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного чи політичного характеру [160, с. 26]. Наведена уніфікована дефініція «міжнародні стандарти прав людини» разом із запропонованим науковим розумінням «принципи громадянства» є однією з теоретичних основ розробки загального розуміння «загальноєвропейські принципи громадянства».

Відтак, спираючись на наведене вище, пропонуємо загальне розуміння поняття «загальноєвропейські принципи громадянства» – це визнані Радою Європи та офіційно текстуально відображені у Європейській конвенції про громадянство уніфіковані й функціонально узагальнені принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, якими її держави-учасниці мають керуватися в питанні національного регулювання відносин у сфері громадянства.

Висновки до розділу 2

З огляду на здійснений аналіз можна дійти таких висновків.

1. Осмислення та формулювання концептуального змісту цієї наукової праці має спиратися на належну методологію. Конституційно-порівняльне дослідження

загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України вимагає чіткого теоретико-наукового уявлення про те, як саме воно здійснюється. Якість розробленого інструментарію залежить від ряду факторів, серед яких конститутивним є саме з'ясування ймовірних способів дослідження та засобів його здійснення: наукових підходів, принципів, методів.

2. Сформульована індивідуальна методика правового мислення є основою для цього конституційно-порівняльного дослідження, розкриває розуміння методологічного інструментарію для правильного та ефективного його застосування в процесі дослідження, а також уміння працювати у межах різних правових систем. Методологічний алгоритм, що охоплює способи пізнавальної діяльності щодо визначеного об'єкта, сукупність відповідних правил і приписів, а також теоретичні положення і принципи, які характеризують певні риси, ознаки дослідження та процеси його пізнання в цілому, забезпечують ґрунтовне та всебічне пізнання предмета цього конституційно-порівняльного дослідження.

3. У цьому конституційно-порівняльному дослідженні методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають поняття, властивості, ознаки та види «принципів громадянства»; спрямовує та формулює порівняльний, дослідницький напрям, на якому має бути досягнута визначена нами мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо порівняльного дослідження «принципів громадянства»; сприяє запровадженню новітньої інформації до понятійно-категоріального апарату теорії науки конституційного права, що забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці конституційного права.

4. Пізнавальний потенціал питання «принципи громадянства» більшою мірою перебуває у площині таких наук: теорія держави і права (є однопорядковими із сутністю права і утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, їм притаманна нормативність, формальна визначеність, обов'язковість, системність, рівнозначність, об'єктивність, стабільність; є правовими явищами, що здатні стати основою теоретичної побудови певного теоретичного положення); філософія права (ґрунтуються на законах

розвитку суспільства, держави; ідеї, які є рефлексіями розвитку певного явища; є феноменом для дослідження змісту, сутності і поняття, цінності і значення, ролі в житті людини, суспільства і держави); конституційне право (сформульовані у вигляді певних об'єктивних юридичних правил, які мають вищий імперативний характер, що закріплені в конституційно-правових актах).

5. На основі досягнутих результатів репрезентується власний підхід до розуміння «принципи громадянства». Принципи громадянства – це зумовлені об'єктивними закономірностями становлення і розвитку правового зв'язку між фізичною особою та державою усвідомлені керівні ідеї, вихідні положення, котрі у концентрованому вигляді виражають сталі, істотні риси інституту громадянства та системно втілені в нормативно-правових приписах засадничого, імперативного характеру, які офіційно закріплені у встановлених юридичних формах та зумовлюють зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері громадянства.

6. Уперше запропоновано розуміння «загальноєвропейські принципи громадянства» – це визнані Радою Європи та офіційно текстуально відображені у Європейській конвенції про громадянство уніфіковані й функціонально узагальнені принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, якими її держави-учасниці мають керуватися в питанні національного регулювання відносин у сфері громадянства.

РОЗДІЛ 3.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ГРОМАДЯНСТВА ТА ЗАХИСТ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Видова конституційно-порівняльна характеристика загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України

Окремого конституційно-правового порівняльного дослідження потребує питання щодо видів загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України, а також в аспекті розуміння напрямів захисту національного громадянства на тимчасово окупованій території України, у певному розумінні, й видів принципів громадянства Російської Федерації, що у цілому є характерним орієнтиром у досягненні загальної мети цієї наукової праці.

Національні види принципів громадянства з урахуванням домінантів відповідних міжнародно-правових актів визначають пріоритетні напрями державної політики у сфері громадянства і слугують конститутивною основою у формулюванні процесу регулювання відносин у цій сфері.

Відтак наше дослідження потребує такого конституційно-порівняльного вивчення видів означених вище принципів громадянства. Всебічне дослідження цієї проблеми є надзвичайно важливим і актуальним для розуміння їх формалізованого змістовного нормативного відображення на міжнародному (європейському), конституційному та законодавчому рівнях, поліпшення стану їх реалізації на практиці, а також для пошуку шляхів удосконалення певних сфер інституту національного громадянства.

Законодавча регламентація принципів громадянства зумовлена характером та досягнутим рівнем розвитку національного права, рецепції відповідних міжнародних норм та залежить від визначеної конституцією форми держави, обсягом конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також значною

мірою залежить від того, наскільки адекватним є праворозуміння законодавця внутрішніх закономірностей та міжнародних стандартів у конституційно-правовому регулюванні відносин у сфері громадянства.

На переконання С. В. Дрьомова, принципи громадянства мають надзвичайно важливе значення для законодавчого закріплення інституту громадянства та практики подальшого застосування відповідних законодавчих приписів. На жаль, на сучасному етапі розвитку нашої держави практична реалізація цих принципів не забезпечується на належному рівні та потребує суттєвого поліпшення, що, цілком імовірно, пов'язано із загальною негативною суспільно-політичною та економічною ситуацією в Україні [39, с. 7]. Значної уваги, насамперед з урахуванням різного характеру відповідних негативних факторів, потребує і науково-теоретична аргументація видів принципів громадянства, зокрема в порівняльному аспекті, що є передумовою сучасних законодавчих змін щодо регулювання інституту громадянства, а відтак і юридичної практики подальшого застосування відповідних законодавчих приписів, у тому числі з метою захисту громадян України на тимчасово окупованій національній території.

Диференційовані принципи громадянства тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені та утворюють певну систему, яка забезпечує цілісність інституту громадянства. Дотримання одного принципу громадянства цілком логічно сприяє реалізації інших і навпаки, ексцес при реалізації будь-якого принципу громадянства є негативним фактором, що впливає на якість правового регулювання відносин у сфері громадянства, а отже, практики подальшого застосування відповідних законодавчих приписів. Тільки у взаємодії принципи громадянства здатні виконати свої функції та призначення, адекватно відобразити закономірності всього його інституту.

Насамперед, розглянемо у порівняльному аспекті види принципів громадянства України, визначені у положеннях Європейської конвенції про громадянство, а також України та Російської Федерації, й змістовно відображені у спеціальному законі про громадянство (див. додаток Д). Загалом питанням висвітлення видів, змісту та сутності національних принципів громадянства уже присвячено чимало фахових

науково-теоретичних досліджень провідних вітчизняних і зарубіжних учених та юристів-практиків. Тому вважаємо за доцільне зупинитися саме на спеціальних принципах громадянства законодавства України, загальних принципах, що стосуються громадянства, відображених у Європейській конвенції про громадянство, та певною мірою принципах громадянства законодавства Російської Федерації.

Новизна та вочевидь і актуальність цього підрозділу нашого конституційно-порівняльного дослідження полягає саме в тому, що ми розглядатимемо цю проблему в контексті порівняльного аналізу закріплених принципів громадянства на рівні Європейської конвенції про громадянство, законів про громадянство України та Російської Федерації, а також проаналізуємо принаймні два його аспекти. З одного боку – це, безумовно, розуміння кожного національного принципу громадянства та системний їх зв'язок між собою та з відповідними міжнародними положеннями. З другого – порівняльний аналіз закріплених принципів громадянства на рівні України та Російської Федерації у межах національних інститутів громадянства.

Стосовно другого з названих аспектів ми вже частково вказали на інституційний зв'язок між принципами громадянства (див. додаток Д порівняльної таблиці № 2). Розглядаючи принципи громадянства, слід також зауважити, що вони є чинником, які формулюють не лише правовий стан людини, а й задають певний вектор, певну спрямованість діям держави та державної влади як на внутрішній, так і зовнішній арені.

Як вбачається з порівняльної таблиці № 1 (див. додаток Д), первинним закріпленим принципом громадянства на національному законодавчому рівні є принцип єдиного громадянства, який також відображений у статті 4 Конституції України.

Текстуальне вивчення цього принципу виявляє у його змістовній сутності дуальний контекст. Перший контекст пов'язаний з унітарним устроєм української держави та текстуальним твердженням «виключає», а другий – з правовим станом особи та текстуальним твердженням «визнається лише». Вміст у нормативно-

формалізованому тексті принципу єдиного громадянства тверджень «виключає» та «визнається лише» вказує на його імперативний регулюючий характер.

Насамперед, розглянемо контекст принципу єдиного громадянства, що пов'язаний з унітарним устроєм української держави. Термін «унітарна держава» походить від латинського слова *unus, unitas*, що означає «один», «єдність». Отже, унітарна держава складається не з державних утворень, а з адміністративно-територіальних одиниць, правовий статус яких визначається центральною владою. Унітарний характер держави означає, що територія в межах існуючих державних кордонів є цілісною і недоторканною, що складові частини цієї території перебувають у нерозривному взаємозв'язку, відрізняються внутрішньою єдністю і не мають ознак державності, як це властиво складовим частинам, наприклад, федеративної держави. В унітарній державі є лише одна загальнонаціональна конституція, норми якої чинні на території всієї країни без будь-яких обмежень, а також існує тільки загальнонаціональне громадянство [1, с. 39-40]. Слід зазначити, що свого характерного значення, насамперед для нас, набуває теоретичне положення про те, що складові частини унітарної держави не мають свого громадянства. Унітарний характер держави формально запобігає та офіційно обґрунтовано не допускає існування місцевого громадянства – громадянства адміністративно-територіальних одиниць як складових частин унітарної держави.

Державний устрій України визначений на конституційному рівні. Зокрема, відповідно до частини 2 статті 2 Конституції України Україна є унітарною державою. Така характеристика підтверджується іншими нормами Основного Закону, всією правовою системою та державним механізмом України. Територія України в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена без її згоди. Україна самостійно визначає правовий режим своєї території, встановлює та змінює адміністративно-територіальний устрій республіки, порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць, їх правовий статус тощо [25, с. 50]. Також слід зважити, що в Україні встановлена парламентсько-президентська форма державного правління як одного з різновиду змішаної республіки.

У частині 1 статті 133 Конституції України міститься положення про те, що систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Відтак у першому випадку цей принцип вказує на те, що в Україні неможливе існування громадянства Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в містах, селища чи села.

У Рішенні Конституційного Суду України у справі про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим від 16 січня 2003 року № 1-рп/2003 офіційно зазначається, що державна територія України поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села (частини 1, 2 статті 133 Конституції України). Згідно зі статтею 134 Основного Закону України Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Для неї як адміністративно-територіальної одиниці України не характерні державний суверенітет, власне громадянство та інші ознаки держави. Межі Автономної Республіки Крим з іншими адміністративно-територіальними одиницями не є державними кордонами.

Таким чином, термін «територія Автономної Республіки Крим», що застосовується в тексті Конституції Автономної Республіки Крим, характеризує Автономну Республіку Крим лише як адміністративно-територіальну одиницю [163].

Отже, ані Конституцією України, ані законами України, чи в рішеннях органів судової гілки влади не передбачено можливості існування власного (місцевого) громадянства адміністративно-територіальних одиниць України, зокрема й Автономної Республіки Крим.

Що ж стосується другого контексту цього принципу, пов'язаного з твердженням «визнається лише» громадянином України, то основна його вимога зводиться до правила, суть якого полягає в тому, що у правовідносинах з українською державою ті фізичні особи – громадяни України, які стали біпатридом

чи поліпатридом, та іноземці, які отримали українське громадянство, за своїм правовим станом визнаються лише як громадяни України.

У цьому аспекті слід звернути увагу на наукові позиції щодо того, якою мірою співвідноситься другий контекст національного принципу єдиного громадянства з поліпатризмом (біпатризмом).

Так, С. Б. Чехович наводить тезу про те, що не визначено чіткої позиції щодо того, якою мірою співвідносяться принцип єдиного громадянства та принцип невизнання множинного громадянства, вимічаючи, що побутує думка стосовно того, що сутність принципу єдиного громадянства полягає в невизнанні множинного громадянства, а тому визнається один принцип – принцип єдиного громадянства. Прихильники ще однієї позиції стверджують, що принципи єдиного громадянства та невизнання подвійного (множинного) громадянства є різними. Обидва підходи мають право на існування, проте їх співіснування ускладнює як правозастосування законодавства про громадянство, так і приєднання до міжнародних договорів із питань громадянства. При цьому автор вказує, якщо виходити тільки з внутрішнього законодавства, то належність біпатрида до громадянства іншої держави не може бути не лише визнаною, а навіть і відомою Україні. Визнання ж подвійного (множинного) громадянства на підставі законодавства іншої держави означало б, що Україна погоджується з поширенням законодавства і тим самим юрисдикції іноземної держави на частину власних громадян [214, с. 40, 46]. Відповідно до однієї з імперативних установок принципу єдиного громадянства Україна не визнає іноземне громадянство в осіб із множинним громадянством (підданством) за умови, якщо одним із цих громадянств є українське громадянство. Однак це не обумовлює виключення поширення законодавства і тим самим юрисдикції іноземної держави (держав) на осіб, які поряд із громадянством України водночас мають і іноземне громадянство (підданство).

Отже, національний принцип єдиного громадянства встановлює два абсолютних імперативних правила. Перше – офіційно виключає можливість існування місцевого громадянства (громадянства будь-яких адміністративно-територіальних одиниць України). Друге – визнання фізичної особи із множинним

громадянством (підданством) за умови, якщо одним із наявних у неї громадянств є й українське, лише як громадянином України, що зводиться до невизнання правових наслідків поліпатризму (біпатризму).

Як бачимо із наведених вище нормативних та теоретичних положень, Україна не визнає наслідків подвійного громадянства, проте не забороняє подвійне громадянство як таке. Зокрема, обов'язок відмовлятися від другого громадянства для громадян України та обов'язок про повідомлення про такий факт не передбачені. У цілому національний принцип єдиного громадянства є юридичною гарантією стійкого правового зв'язку між фізичною особою і Україною.

Також зазначимо, що в Україні питання біпатризму є вкрай заполітизованим і таким, що постійно використовується політичними діячами під час виборчих кампаній. Серед аргументів, які наводяться на користь запровадження подвійного громадянства в Україні, найбільш поширеними є такі: подвійне громадянство дасть можливість об'єднати українців усього світу; сприятиме посиленню впливу України в державах другого громадянства й успішності завершення процесу євроінтеграції; позитивно вплине на приплив до України трудових ресурсів і залучення економічних можливостей держави другого громадянства українців; сприятиме спрощенню ведення підприємницької діяльності; покращить правовий та соціальний захист українців за кордоном.

Водночас опоненти легалізації подвійного громадянства зазначають, що в українському контексті подвійне громадянство матиме передусім негативні наслідки. Це визначається особливостями розвитку держав, які перебувають на шляху становлення. Зокрема, множинне громадянство гальмує процес формування спільних цінностей, пріоритетів розвитку нації та, відповідно, єдності народу. Множинне громадянство нівелює міцність стійкого юридичного зв'язку, що існує між громадянином і державою, послаблюючи стрижневий інститут державної системи – інститут громадянства [71, с. 298]. Як вбачається, можливість легалізації подвійного громадянства не викликає схвалення чи позитивного ставлення в громадянському суспільстві.

Наслідком поширення практики набуття множинного громадянства можуть стати міжнародні конфлікти, послаблення спроможності держави впливати на своїх громадян, а також захищати їхні інтереси за кордоном. Множинне громадянство часто використовується для ухилення від обов'язків громадянина перед державою (військова служба, сплата податків) [92]. Множинне громадянство, з суб'єктивної точки зору, є чинником, що може призвести до негативних наслідків для внутрішньодержавних та міжнародних відносин.

У проєкті закону України № 2074 від 9 лютого 2015 року передбачено можливість отримання другого громадянства громадянами України у зв'язку із тим, що громадяни України, які проживали на території Автономної Республіки Крим, після анексії частини території України були змушені прийняти громадянство Російської Федерації. Законопроект передбачає внесення змін до Закону України «Про громадянство України», відповідно до яких принцип єдиного громадянства передбачає, що громадянин України, який має громадянство (підданство) іншої держави, розглядається Україною лише як громадянин України, за винятком випадків, передбачених міжнародними договорами України.

При цьому згідно з проєктом набуття громадянином України громадянства (підданства) іншої держави не тягне за собою автоматичного припинення громадянства України. Іноземці, які перебувають у громадянстві (підданстві) іншої держави, мають право, не відмовляючись від громадянства (підданства) держави іншої держави, подати клопотання про прийняття їх до громадянства України.

Аналіз положень зазначеного законопроекту дає підстави стверджувати, що для захисту інтересів громадян України у зв'язку з окупацією Автономної Республіки Крим та проведенням антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей є позитивним запровадження в Україні множинного громадянства. Водночас видається доцільним внести зміни та передбачити адміністративну відповідальність за неповідомлення про набуття іноземного громадянства (підданства), зокрема, доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення, статтю 197¹ такого змісту: «Неподання або несвоєчасне подання повнолітнім громадянином України, який добровільно набув іноземне громадянство

(підданство), письмової заяви про це та копії документа, що підтверджує набуття ним іноземного громадянства (підданства), до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства, підпорядкованого йому органу за місцем проживання або дипломатичного представництва чи консульської установи – тягне за собою накладення штрафу на громадян від десяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян». Будь-які вчинювані організаційно-правові заходи, спрямовані на суворе дотримання принципу єдиного громадянства як неможливості наявності в одній особі понад одного громадянства, ніколи не дадуть абсолютного результату, тому що як внутрішні, так і зовнішні об'єктивні соціальні процеси у світі, що глобалізується, зумовлюють можливість, а подекуди й необхідність набуття множинного громадянства. Так, відомо, що 22 листопада 2010 року на саміті Україна – ЄС було підписано План дій з лібералізації візового режиму. Навіть після його виконання та ухвалення необхідних законопроектів, які Україна зобов'язувалась прийняти протягом 2015 року, українцям не гарантовано автоматичне впровадження безвізового режиму між Україною та державами ЄС. Це означає, що для багатьох громадян України отримання візи в держави Шенгенської зони, США та Велику Британію й надалі залишатиметься складним. Водночас в Україні вже давно існує певна кількість громадян, яким необхідно безперешкодно перетинати державний кордон у будь-який час. Єдиним ефективним способом вирішення цього завдання для кожного з таких громадян об'єктивно стає інструмент множинного громадянства. Так, за даними дослідження Центру Разумкова, проведеного на початку 2015 року, за підтримки Швейцарського агентства з розвитку та співпраці: 49,4 % громадян України хотіли б мати громадянство ще однієї держави при збереженні українського громадянства; 13,7 % – заради отримання громадянства іншої держави готові відмовитися від українського громадянства; 3,6 % – коливаються з таким рішенням [219]. На законодавчому рівні не лише назріває питання реформування регулювання відносин у сфері громадянства, а й формулюються, на основі статистичних даних, нові перспективні

юридичні правила у цій сфері, які беззаперечно мають бути змістовно та логічно пов'язані з принципами громадянства національного законодавства та з урахуванням стану тимчасово окупованої території України.

Зазначимо, що, виходячи із нормативного закріплення принципів громадянства у пункті 2 статті 4 Федерального закону Російської Федерації «Про громадянство Російської Федерації», єдине громадянство також визначено принципом громадянства Російської Федерації та характеризується як необхідна умова суверенного статусу держави та збереження її цілісності [243, с. 4].

Досягнуті результати дослідження принципу «єдиного громадянства» засвідчують таке:

1. Принцип «єдиного громадянства» своє національне нормативно-правове утвердження має на рівні Конституції України та послідовно у Законі України «Про громадянство України».

2. Принцип «єдиного громадянства» є одним із конституційних атрибутів унітарного устрою української держави та офіційно обґрунтовано не допускає існування місцевого громадянства – громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Тимчасова окупація території України не є чинником, який обумовлює існування на цій території громадянства іноземної держави, зокрема Російської Федерації. Отже, цей принцип громадянства має не лише правове, а й політичне значення.

3. Національний принцип єдиного громадянства встановлює два абсолютних імперативних правила. Перше – офіційно виключає можливість існування місцевого громадянства (громадянства будь-яких адміністративно-територіальних одиниць України). Друге – визнання фізичної особи із множинним громадянством (підданством) за умови, якщо одним із наявних у неї громадянств є й українське, лише як громадянином України, що зводиться до невизнання правових наслідків поліпатризму (біпатризму).

4. Україна не визнає наслідків подвійного громадянства, проте не забороняє подвійного громадянства як такого. Зокрема, обов'язок відмовлятися від другого громадянства для громадян України та обов'язок про повідомлення про наявний

такий факт не передбачені. У цілому національний принцип єдиного громадянства є юридичною гарантією стійкого правового зв'язку між фізичною особою і Україною.

5. Україна не визнає іноземне громадянство в осіб із множинним громадянством (підданством) за умови, якщо одним із цих громадянств є українське громадянство. Водночас це не обумовлює виключення поширення законодавства (екстериторіальності) і тим самим юрисдикції іноземної держави (держав) на осіб, які поряд із громадянством України водночас мають і іноземне громадянство (підданство).

6. Національний принцип єдиного громадянства, на нашу думку, відповідає положенням загальних принципів, що стосуються громадянства Європейської конвенції про громадянство, за якими кожна держава визначає у своєму законодавстві, хто є її громадянами.

7. Принцип єдиного громадянства у Російській Федерації характеризується як необхідна умова суверенного статусу держави та збереження її цілісності.

Продовжуючи розгляд національних видів принципів громадянства, проаналізуємо наступний послідовно відображений у статті 2 Закону України «Про громадянство України» принцип – принцип «запобігання виникненню випадків безгромадянства» (апатризму).

Відповідно до статті 1 Конвенції ООН про статус апатридів 1954 року для цілей цієї Конвенції термін «апатрид» означає особу, яка не розглядається як громадянин будь-якою Державою згідно з її законом. Стаття 12 цієї самої Конвенції вказує, що особистий статус апатрида визначається законами країни його доміцилія або, якщо в нього такого немає, – законами країни його проживання. Водночас стаття 32 Конвенції передбачає, що держави-учасниці, наскільки це можливо, сприяють асиміляції та натуралізації апатридів [78]. Запобігання виникненню випадків безгромадянства, тобто апатризму, безпосередньо є предметом і міжнародно-правового регулювання.

Слід відзначити, у довідкових джерелах під асиміляцією розуміється адаптація однієї етнічної або соціальної групи, зазвичай меншини, до іншої. Асиміляція означає прийняття мови, традицій, цінностей і поведінки або навіть

фундаментальних життєвих інтересів і зміна свідомості належності. Асиміляція – явище більш глибоке, ніж злиття культур. Натуралізація – надання державою громадянства іноземцю шляхом офіційного акта за заявою особи. У міжнародному праві правила натуралізації не обмовляються детально, але воно визнає право кожної держави натуралізувати тих, хто не є її громадянами, і хто звернувся за отриманням його громадянства [102, с. 25, 56]. Відтак асиміляція – це інтеграція в нове суспільство апатридів, які насамперед є іноземцями, мігрантами. Натуралізація – офіційна, передбачена законодавством держави, процедура надання апатриду громадянства.

Поряд із категорією «апатрид» юридична наука містить і категорію «апатризм» (безгромадянство) – це такий стан особи, коли вона не перебуває в громадянстві якої-небудь держави [14]. Таким чином, перша категорія пов'язана зі статусом особи, а друга – з її правовим станом.

Стаття 1 Закону України «Про правовий статус іноземців, осіб без громадянства» [145] визначає термін «особа без громадянства» як особу, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

За міжнародними положеннями статті 15 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на громадянство. У цьому сенсі право на громадянство як право кожної людини передбачає його отримання, зміну, збереження та захист з боку відповідної держави.

Національний принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства корелюється з пунктом «b» статті 4 Європейської конвенції про громадянство щодо уникнення випадків апатризму.

У цьому контексті важливе значення для нас також має Конвенція ООН про скорочення безгромадянства від 30 серпня 1961 року, міжнародні норми якої спрямовані на створення державами-учасницями умов для набуття особами без громадянства (апатридами) громадянства країн постійного проживання та уникнення випадків безгромадянства у разі зміни громадянства.

Характерна увага приділена врегулюванню питань набуття громадянства дітьми, які за народженням могли б стати апатридами. При цьому застосовуються як

«принцип права ґрунту», згідно з яким діти набувають громадянство за місцем народження (ст. 1, 2, 3), так і «принцип права крові», відповідно до якого дитина отримує громадянство батьків (ст. 4).

У міжнародному документі також сформульовані умови, які мають враховуватися державами-учасницями при вирішенні питань щодо надання громадянства, якщо громадянство не надано під час народження згідно із законом (п. 2, 5 ст. 1, п. 2 ст. 4). Якщо закон держави-учасниці Конвенції ООН про скорочення безгромадянства передбачає втрату її громадянства подружжям особи або дітьми внаслідок втрати (чи позбавлення) цього громадянства цією особою, така втрата обумовлюється набуттям іншого громадянства (ст. 6). Міжнародні норми цієї Конвенції забороняють державам-учасницям позбавляти особу її громадянства, якщо наслідком такого позбавлення є безгромадянство (п. 1 ст. 8). Водночас норми вказаної Конвенції передбачають умови, за якими позбавлення громадянства може бути правомірним (п. 4, 5 ст. 7, п. 2, 3 ст. 8), та припускають можливість оскарження через суд рішень щодо позбавлення громадянства (п. 4 ст. 8). У статті 9 Конвенції йдеться про те, що жодна Договірна Держава не може позбавити особу чи групу осіб їхнього громадянства за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками. Водночас зобов'язує Договірні Держави у разі укладання договорів з питань правонаступництва зазначати в них гарантії від виникнення безгромадянства (ст. 10).

Кореляція національного принципу запобігання виникненню випадків безгромадянства з відповідними міжнародними положеннями вказує на високий та значущий його статус у питанні регулювання інституту громадянства. А впровадження його в національну систему права є свідченням демократичності держави та показником здатності виконання нею взятих на себе зобов'язань з міжнародного права.

У питанні співвідношення внутрішнього та міжнародного аспекту принципу запобігання виникненню випадків безгромадянства І. І. Дахова зазначає, що у науці і практиці виділяють різні способи уникнення безгромадянства. Закріплений у законодавстві України принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства

насамперед спрямований на те, щоб особа, яка подала заяву про отримання українського громадянства або про вихід із громадянства України, не втратила громадянство взагалі, тобто не стала особою без громадянства або апатридом.

Так, згідно з частиною 12 статті 18 Закону «Про громадянство України» вихід із громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави про те, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України. Водночас частина 1 статті 18 зазначеного Закону містить положення про те, що вийти з громадянства України за клопотанням може лише громадянин України, який відповідно до чинного законодавства є таким, що постійно проживає за кордоном. Вказана норма також спрямована на запобігання виникненню випадків безгромадянства, адже однією з умов прийняття до громадянства будь-якої держави є інтеграція в її суспільство, яка є можливою лише при постійному проживанні на території даної країни протягом достатньо тривалого терміну. Це знаходить вияв у законодавчому закріпленні певного строку безперервного проживання на території даної держави як вимоги для прийняття до її громадянства. Такий термін у країнах Європи коливається від п'яти до десяти років. Європейська конвенція про громадянство передбачає, що цей строк не повинен перевищувати 10 років.

Отже, якщо громадянин України, що постійно проживає на території України, отримав би дозвіл на вихід з українського громадянства і вийшов би з нього, то, швидше за все, він не зміг би отримати громадянство іншої держави й залишився б особою без громадянства через невідповідність вимогам щодо натуралізації (цензу осілості) в іншій державі, громадянство якої він бажає отримати [35, с. 81].

Що стосується осіб, які бажають отримати громадянство України, то у пункті 2 статті 9 Закону «Про громадянство України» встановлюються умови прийняття до громадянства України, однією з яких є зобов'язання припинити іноземне громадянство, яке повинно бути виконано протягом двох років з моменту їх прийняття до громадянства України. Таким чином, закон для унеможливлення ситуації, за якої особа може стати апатридом, надає можливість спочатку отримати українське громадянство, а вже після цього відмовитись від попереднього

громадянства, тобто протягом двох років така особа може мати статус біпатрида на законних підставах. При цьому слід зазначити, що у законі не встановлено правових наслідків для особи, що не відмовилась протягом вказаного терміну від попереднього громадянства. Вважаємо, що необхідно усунути цю прогалину шляхом внесення до статті 21 Закону «Про громадянство України» ще однієї підстави для скасування рішень про оформлення набуття громадянства України, а саме: невиконання при набутті громадянства України вимоги про відмову від попереднього громадянства протягом двох років з дня набуття громадянства України [34, с. 95-110].

У науці виділяють два види апатризму: «абсолютний» (за народженням) і «відносний» (настає внаслідок втрати громадянства).

Відповідно до частини 1 статті 2 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року Договірна Держава надає своє громадянство народженій на її території особі, яка в іншому разі була б апатридом. Таке громадянство надається: (а) при народженні, в силу закону або (б) при порушенні перед належним органом влади клопотання відповідною особою або від її імені в порядку, встановленому національним законодавством [110, с. 62-64].

Договірна Держава, яка передбачає надання свого громадянства відповідно до пункту «б» цієї частини, може також передбачити надання свого громадянства в силу закону, в такому віці й за умов, які будуть визначені національним законодавством. За умови дотримання положень частини 2 цієї статті жодне таке клопотання не може бути відхилене [110, с. 62-64].

Стаття 7 Закону України «Про громадянство України» передбачає, що за народженням громадянином України є особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, або яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави [110, с. 63].

Варто зазначити, проаналізовані нормативно-правові положення вказують на офіційне використання майже ідентичних термінів «безгромадянство» та «без

громадянство». Однак, на нашу думку, вони мають різне правове значення. Термін «безгромадянство» використовується для формулювання одного із законодавчих принципів інституту громадянства та пов'язаний із правовим станом особи. «Без громадянство» – правовий термін, який пов'язаний із нормативною характеристикою правового статусу особи.

У відповідних положеннях російського законодавства закріплений принцип заохочення набуття громадянства особами без громадянства, які проживають на території Російської Федерації. У коментарі до закону про громадянство Російської Федерації зазначається, що цей принцип спрямований на забезпечення рівності всіх осіб, які проживають у конкретній державі, за посередництвом прийняття в її громадянство негромадян, існування яких поряд із громадянами часто може привести до виникнення конфліктних ситуацій. Водночас принцип передбачає надання різних преференцій у набутті громадянства особам без громадянства, що в передбачених законом випадках виражаються в спрощенні певних умов прийому до громадянства Російської Федерації [251].

Наведені наукові аргументи щодо розуміння та змістовні міжнародні та національні нормативні положення правової регламентації «принципу запобігання виникненню безгромадянства» продукують такі попередні теоретичні висновки:

1. Нормативно-правове відображення «принципу запобігання виникненню безгромадянства» проявляється на національному і міжнародному рівнях. На міжнародному – як на універсальному рівні, так і на регіонально-континентальному. Водночас національний принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства корелюється з пунктом «b» статті 4 Європейської конвенції про громадянство щодо уникнення випадків апатризму.

2. Принцип запобігання виникненню безгромадянства пов'язаний із «апатризмом», тобто з правовим станом особи, який характеризується офіційною відсутністю наявності у неї будь-якого громадянства чи підданства, а також із категорією «апатрид», тобто з особою без громадянства – особою, яку за своїм статусом жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає (не визнає) своїм громадянином чи підданим.

3. Загалом цільове спрямування імперативних вимог принципу запобігання виникненню безгромадянства виявляється у «попередженні» та «зобов'язанні». По-перше, якщо правовий наслідок припинення громадянства України зумовлює правовий стан безгромадянства («відносного» апатризму), у результаті чого фізична особа набуває статусу особи без громадянства (апатрида), цей принцип є попередженням, який спрямований на недопущення (заборону) такого юридичного факту; по-друге, зобов'язує державу створити такі правові умови для апатридів, які законно проживають (перебувають) на території України, зокрема для осіб, що набули такого стану за народженням («абсолютний» апатризм), які б дозволили реалізувати право кожної особи на громадянство в країні його доміцилія, або країни його проживання.

4. У Російській Федерації загальноєвропейський принцип «безгромадянства слід уникати», він нормативно формулюється як заохочення, тобто сприяння, спонукання певними засобами до дії (приміром, переконуючи, вказуючи на приклади, створюючи певні умови тощо) набуття громадянства Російської Федерації особами без громадянства, які мешкають на території Російської Федерації.

Третім за порядковістю включення у статтю 2 Закону України «Про громадянство України» є принцип «неможливості позбавлення громадянина України громадянства України». Наведений принцип громадянства корелюється з положеннями частини 1 статті 25 Конституції України, у яких зазначено: «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства», що є абсолютною імперативною нормою найвищої юридичної сили.

Перед тим, як визначитися із позицією щодо розуміння цього принципу, вважаємо за доцільне з'ясувати у довідкових джерел трактування слів «неможливості» і «позбавлення».

В українській мові слово «неможливості» (неможливість, неможливий) тлумачиться як те, чого не можна здійснити, виконати, дістати, добитися; який не може бути, існувати, відбуватися [174, с. 339]. Слово «позбавлення» тлумачиться як дія за значенням позбавити (позбавляти) – забирати, віднімати щось у кого-небудь, залишати кого-, що-небудь без чогось [177, с. 803]. На нашу думку, слово

«неможливості» (неможливість, неможливий), що інтерпретується як те, чого не можна здійснити, виконати, не виключає перспективи здійснення певних дій за наявності, наприклад, передбаченої законодавчої процедури та/або наявності відповідних визначених правових підстав. Так, у Європейській конвенції про громадянство 1997 року у пункті «с» статті 4 «Принципи» вказується, що жодна особа не може бути безпідставно позбавлена громадянства. Відповідно можна вважати, що за наявності нормативних правових підстав особу можна законно позбавити громадянства.

Таким чином, зазначена вище конституційна вимога, яка є імплементованою як європейський міжнародно-правовий стандарт у сфері громадянства, відповідно до взятих державою на себе зобов'язань, при порівнянні з наведеним міжнародним принципом, є дещо змістовно інакшою ніж її міжнародно-правове формулювання.

Розгляд ряду інших міжнародних документів також вказує на особливо важливе значення цього принципу громадянства. У частині 2 статті 15 Загальної декларації прав людини зазначено: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства...»

У цьому сенсі необхідно також відзначити й міжнародні положення статті 8 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року. Договірна Держава не позбавляє особу її громадянства, якщо таке позбавлення зробило б цю особу апатридом. Конвенція також передбачає обставини, за яких втрата громадянства допускається: натуралізована особа може втратити громадянство внаслідок проживання за кордоном протягом установленого законодавством відповідної Договірної Держави строку, який не повинен бути меншим, ніж сім послідовних років, якщо не заявить належному органу влади про своє бажання зберегти своє громадянство; що стосується громадянина Договірної Держави, народженого за межами території цієї Держави, то законодавство цієї Держави може обумовити збереження цим громадянином свого громадянства по закінченню одного року після досягнення ним повноліття за умови проживання у цей час на території цієї Держави або реєстрації в належному органі влади. А також якщо громадянство було набуто в результаті повідомлення помилкових відомостей або обману.

Договірна Держава може зберігати право позбавити особу свого громадянства, якщо під час підписання, ратифікації або приєднання вона вкаже, що залишає за собою право позбавляти громадянства з однієї або кількох таких підстав, що існували в цей час в її національному законодавстві: а) якщо всупереч своєму обов'язку бути вірною цій Договірній Державі відповідна особа, (i) ігноруючи пряму заборону з боку Договірної Держави, надавала або продовжує надавати послуги іншій Державі, або одержала чи продовжує одержувати винагороду від іншої Держави, або (ii) поводить таким чином, що завдає серйозної шкоди життєвим інтересам цієї Держави; б) якщо відповідна особа присягнула на вірність або зробила формальну заяву про вірність іншій Державі чи надала певні докази свого наміру відмовитися від вірності цій Договірній Державі.

У статті 9 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року також визначено, що: «Жодна Договірна Держава не може позбавити особу чи групу осіб їхнього громадянства за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками». Відповідно наведені ознаки ні за жодних умов не можуть бути правовими підставами позбавлення громадянства.

У наукових джерелах також існують різні теоретичні точки зору щодо інтерпретації «позбавлення громадянства». Так, С. А. Авак'ян вважає, що це дія держави в особі її компетентного органу, який припиняє своїм актом без урахування волі громадянина його правовий зв'язок зі своєю державою [228, с. 590]. Позбавлення громадянства – це реалізація дискреційних повноважень держави (її компетентного органу) у сфері громадянства. Водночас автор не вказує, чи має така діяльність ґрунтуватись на певних правових підставах.

З точки зору внутрішнього права, як зазначає Ю. Р. Боярс, підставами втрати громадянства можуть бути: 1) експатріація – вихід з громадянства за власною заявою; 2) денатуралізація – примусове позбавлення громадянства натуралізованих осіб державою; 3) денаціоналізація – позбавлення громадянства осіб, які набули громадянство за народженням. Особа може втратити громадянство і в силу положень міжнародного договору [236, с. 27]. В особливості позбавлення громадянства змістовно-сміслову наукову цінність для нашого порівняльного

дослідження мають такі підстави, як денатуралізація та денаціоналізація. Денатуралізація у більшості держав здійснюється відповідно до окремих норм, які ґрунтуються на концепції про те, що зв'язок громадянства, встановлений у силу натуралізації, набагато менш стійкий, ніж зв'язок, який поєднує громадянина з державою за народженням.

Денатуралізація може мати і автоматичний характер, коли особа позбавляється громадянства в силу закону без будь-якого провадження у справі, зокрема після певного часу перебування за кордоном, особливо у державі колишнього громадянства. Однак автоматична втрата громадянства насправді є лише прискореним методом позбавлення натуралізованої особи громадянства державою в силу права. Причиною денатуралізації можуть бути повідомлення неправдивих даних при натуралізації та грубе порушення обов'язків громадянина. Денаціоналізація, або примусове позбавлення громадянства осіб, які придбали його в силу народження за кордоном по «праву крові», і громадян за народженням також є актом прояву суверенної волі держави. Денаціоналізація може здійснюватися як автоматично (цей метод застосовується лише до осіб, які набули громадянство в силу народження по «праву крові» за кордоном), так і в результаті окремого індивідуального або колективного акта держави. Денаціоналізація в більшості держав пов'язана з порушенням громадянином у тому чи іншому вигляді його основного громадянського обов'язку – вірності своїй державі. Найпоширенішою підставою денаціоналізації, так само, як і денатуралізації, є добровільна натуралізація особи – в іноземній державі. У Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року підкреслено, що «держави не повинні позбавляти громадянства..., за винятком випадків, коли вона діє відповідно до закону» [236, с. 27-29]. Як денатуралізація, так і денаціоналізація, у процесі «позбавлення громадянства» має ґрунтуватися на певних правових підставах.

Ю. М. Тодика вважає, позбавлення громадянства – це розторгнення громадянських зв'язків за ініціативою держави в односторонньому порядку, що не передбачає як умови згоди на це громадянина. Заборона конституційного законодавства України на застосування позбавлення громадянства впливає із права

людини на громадянство, двостороннього характеру зв'язків щодо громадянства між людиною і державою, недопустимістю розірвання цих зв'язків як однією, так і другою сторонами без взаємної згоди [82, с. 100-101]. Авторська позиція ґрунтується на абсолютній забороні для держави (органів держави) вчиняти будь-які дії щодо прийняття рішення, яке спрямоване на позбавлення фізичної особи громадянства без їх взаємної згоди.

Р. Б. Бедрій під позбавленням громадянства пропонує розуміти безпідставне (довільне) позбавлення громадянства, яке несумісне з сучасними уявленнями про правову демократичну державу, правами людини і не відповідає духу Загальної декларації прав людини [9, с. 12-14].

Спробуємо уточнити формульовану авторську наукову позицію. Так, дійсно, безпідставне (довільне), а отже, одностороннє неправомірне позбавлення громадянства є порушенням, насамперед, відповідних міжнародних стандартів прав людини.

Водночас обґрунтовані підстави позбавлення громадянства, які відображені в національному законодавстві, відповідають юридичній міжнародній практиці. У цьому разі щодо принципу «неможливості позбавлення громадянства» варто навести позицію авторитетної міжнародної установи – Венеціанської Комісії (Європейська комісія за демократію через право – дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права, котрий надає висновки про відповідність проєктів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям [22]).

Національні збори Франції 10 лютого 2016 року конституційно узаконили позбавлення громадянства засуджених за тероризм. Раніше це було можливо лише щодо засуджених, у яких було подвійне громадянство і при цьому французький паспорт вони отримали не за народженням [21].

У цьому контексті у висновку Венеціанської Комісії щодо поправок, внесених до Конституції Франції, позбавлення громадянства осіб, причетних до терористичної діяльності, не суперечить міжнародним стандартам. Згідно з висновком введення системи позбавлення громадянства або прав, наданих громадянством, саме по собі не порушує міжнародних стандартів. Проте Комісія

рекомендує, щоб у Конституції було зазначено, що позбавлення громадянства – це додаткове покарання, яке, відповідно, має застосовуватися в кримінальних справах на індивідуальній основі в результаті справедливого судового розгляду [239], та будь-яке рішення щодо позбавлення громадянства має в повній мірі враховувати принципи належної правової процедури та пропорційності. На думку Комісії, введення «механізму громадянства і позбавлення закріплених їх прав є загальним для всіх французів, незалежно від походження або натуралізації і саме по собі не суперечить міжнародним стандартам». Разом зі змінами до Конституції Венеціанська Комісія рекомендує підготувати також роз'яснення положень Конституції, що таке позбавлення прав є «додатковим покаранням», яке може індивідуально застосувати суддя з розгляду кримінальних справ після справедливого судового розгляду [239]. Відтак наведені позиції Венеціанської Комісії повністю ґрунтуються на міжнародно-правових документах, які відображають міжнародні стандарти у сфері регулювання відносин громадянства.

Отже, правовою підставою позбавлення громадянства може бути засудження в межах кримінального провадження за тероризм, що не є порушенням міжнародних стандартів прав людини, зокрема у сфері громадянства. Така доречна авторитетна міжнародна позиція на сучасному етапі розвитку людства та міжнародних відносин вочевидь є доволі цікавою й для української правової політики у сфері регулювання національного громадянства.

Також це пояснюється й тим, що у Глобальному індексі тероризму (The Global Terrorism Index), який розробляється для визначення рівня уразливості держав до терористичних загроз, з початком збройної агресії Російської Федерації проти України Україна перемістилася з 51-го (2013 рік) на 21-ше місце (2018 рік) серед 163 країн (у 2017 році – 17-те місце, станом на 2019 рік – 24-те місце. The Global Terrorism Index вимірюється за чотирма показниками: кількість терористичних інцидентів; кількість жертв тероризму; кількість постраждалих (травмованих) від тероризму; рівень загальних матеріальних збитків від терористичних актів [204; 205]). Останнім часом імовірність поширення тероризму в Україні набуває загрозливого характеру, чому сприяють: активізація в Україні сепаратистських рухів

та провокування таких настроїв у місцях компактного проживання національних меншин; агресивні дії Російської Федерації стосовно України, у тому числі в Азово-Чорноморському регіоні; наявність на території України великої кількості найбільш уразливих об'єктів можливих терористичних посягань; зростання рівня злочинності, пов'язаної з незаконним обігом вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових і отруйних речовин та інших засобів масового ураження; посилення інтересу до України з боку міжнародної організованої злочинності у сферах незаконної міграції, легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, контрабанди зброї, небезпечних матеріалів та наркотичних засобів, відходів біологічних та хімічних речовин, ядерних матеріалів; внутрішні міграційні процеси, в тому числі спричинені збройною агресією Російської Федерації проти України, а також загострення міграційної кризи у світі [142].

Водночас необхідно враховувати, що конституційні положення, які виконують захисну функцію щодо можливого обмеження прав і свобод, є формальними і доволі проблемними. Вони потребують максимального наближення до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у тому числі шляхом закріплення вимоги мінімальності обмежень [26, с. 15-16], тобто пропорційності.

Згідно з принципом пропорційності, як справедливо зазначає М. Ф. Селівон, обмеження прав має відповідати: законним цілям; не може бути більш суворим, ніж це необхідно; реальній необхідності обмеження; балансу між конституційно гарантованими правами індивіда і суспільним інтересом або правами інших людей [169, с. 41-44].

Схожа законодавча національна практика позбавлення громадянства як захід посилення відповідальності до учасників міжнародних терористичних угруповань та осіб, які беруть участь у терористичній діяльності на території конкретної держави, актуальна серед ряду інших зарубіжних держав.

Наприклад, у Швейцарії іноземець, який підозрюється у зв'язках із терористичними угрупованнями, може втратити посвідку на проживання, а особа з подвійним громадянством – швейцарське громадянство [279].

Стосовно примусового позбавлення громадянства, то, проаналізувавши правовий досвід різних держав, ми можемо констатувати, що така процедура дійсно існує. У ряді держав є інститут позбавлення громадянства, який може застосовуватися як щодо натуралізованих осіб (так звана денатуралізація), так і щодо натуралізованих осіб, що отримали громадянство за народженням (денаціоналізація). Практика позбавлення громадянства натуралізованих осіб існує в Аргентині, Ірландії, Канаді, США, в деяких інших державах. Підставою позбавлення громадянства можуть бути: надання неправильних відомостей при отриманні громадянства, добровільне отримання громадянства іншої держави, тривале перебування за кордоном, заподіяння збитків державі, невиконання обов'язків громадянина тощо [201, с. 45]. Різноманітність позицій щодо правових підстав позбавлення громадянства вказує на потребу додаткового окремого їх монографічного вивчення.

Російське законодавство до числа основних принципів громадянства також відносить принцип неможливості позбавлення громадянина Російської Федерації громадянства.

Позбавленням громадянства є розірвання юридичних зв'язків з боку держави без волевиявлення громадянина. Це широко використовувалося в радянській державі протягом усієї історії її розвитку і було своєрідним засобом боротьби з інакомисленням, формою репресій, невизнанням можливості проживання радянських громадян за кордоном. Тобто цей принцип дає російським громадянам змогу вільно користуватися своїми правами і свободами, не побоюючись позбавлення громадянства і втрати зв'язку з державою (інакомислення, незгода з політикою держави тощо) [246, с. 40-42].

Виходячи із наведених нормативно-правових положень та узагальнюючи позиції вчених, вважаємо, що існують відповідні підстави стверджувати таке:

1. Передусім акцентуємо увагу на нормативно-правовому відображенні принципу «неможливість позбавлення громадянства». Цей принцип має своє правове відображення у міжнародних документах, зокрема у Європейській конвенції про громадянство – «ніхто (жодна особа) не може бути безпідставно

позбавлений (позбавлена) громадянства». У національному законодавстві, зокрема на конституційному рівні, тезисно зазначено таке: «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства...» На рівні спеціального закону: «...неможливості позбавлення громадянина України громадянства України». На нашу думку, ні на конституційному рівні, ні на рівні закону наведений принцип змістовно не повністю відповідає репрезентованому міжнародному, зокрема загальноєвропейським принципам, його формулюванню.

2. Семантика слів «неможливість» та його аналогу «не може бути» (як те, чого не можна здійснити, виконати) і «позбавлення» (дія за значенням «позбавити» (позбавляти) – забирати, віднімати щось у кого-небудь, залишати кого-, що-небудь без чогось) як носії оціночного значення, при їх змістовно-смісловому поєднанні з опрацьованим міжнародним нормативно-правовим матеріалом, на наше переконання, дає змогу контекстуально інтерпретувати на раціонально-логічному рівні як єдиний цілісний мовленнєвий зміст сукупності референтних (повідомчих) ознак про можливість держави позбавляти громадянства за умови дотримання відповідної офіційної процедури за обов'язкової наявності нормативно передбачених правових підстав. Водночас офіційно формальний національний нормативний зміст принципу «неможливості позбавлення громадянства» є текстуально вужчим (меншим), ніж аналогічні міжнародно-правові стандарти; контекст національного відображення принципу «неможливості позбавлення громадянства» не повною мірою змістовно корелюється з міжнародними правилами, що впливає на об'єктивно-правове його значення як абсолютної імперативної вимоги, відповідно до якої не можна дозволити, допустити дії держави (її уповноважених органів) щодо позбавлення фізичної особи громадянства.

Таким чином, нормативний зміст національного конституційного тексту «громадянин України не може бути позбавлений громадянства...» та на рівні спеціального закону «неможливості позбавлення громадянина України громадянства України», на нашу думку, суттєво за правовим смислом відрізняється від сприйняття міжнародного значення тексту про цей принцип громадянства та вказує на незавершений етап його рецепції в національне право.

Отже, зрозуміло, що моделі національного принципу та міжнародного – це по суті різні принципи. Оскільки Конституція України згідно зі статтею 8 має найвищу юридичну силу, національний принцип «неможливості позбавлення громадянина України громадянства України», який відображений на конституційному рівні (ст. 25), можна трактувати як недопустимість за ініціативою держави (її органів) будь-яких дій, навіть за наявності певних юридичних підстав, передбачених у міжнародних документах, переривати (розривати) громадянство, тобто порушувати цілісність двостороннього правового зв'язку між фізичною особою та Українською державою.

Таке наше бачення також ґрунтується на Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року № 9, зокрема на твердженні «...міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України» [136], а також на офіційних положеннях Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 року № 13, а саме: «...існує пріоритет міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, над національним законом та іншими актами законодавства, крім Конституції України» [137].

Відтак норми будь-якого міжнародного договору не можуть мати більш вищу юридичну силу стосовно будь-якої норми Основного Закону України. Завдяки своїй найвищій юридичній силі конституційні норми, які безпосередньо регулюють суспільні відносини, не дозволять у пріоритетному порядку міжнародним нормам змінювати їх правове регулювання. Тобто якщо в Конституції України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному міжнародному договорі України, то застосовуються правила (норми) Основного Закону України.

Змістовно-сміслову семантику тексту цього принципу в міжнародно-правових актах, на наше переконання, можна інтерпретувати як недопустимість дій держави (її органів) переривати (розривати) громадянство за умови відсутності впроваджених у національне законодавство визначених міжнародних підстав

позбавлення громадянства. Відповідно наявність у національному законодавстві імplementованих міжнародно-правових підстав позбавлення громадянства кореспондується з дискреційними повноваженнями відповідних органів держави з можливістю вчиняти дії (приймати рішення), спрямовані на позбавлення фізичної особи громадянства. Відтак цей міжнародний принцип постає гарантією захисту громадянства від безпідставного його переривання за наявності у держави (її органів) права на вчинення такої дії.

Зрештою, враховуючи наведений аспект, пропонуємо нову редакцію цього принципу: на конституційному рівні – «громадянин України не може бути безпідставно позбавлений громадянства і права змінити громадянство України. Законне позбавлення громадянства України є виключно додатковим покаранням, яке може застосовуватися у кримінальному провадженні на індивідуальній основі в результаті судового розгляду. Не допускається позбавлення громадянства України за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками», та на рівні спеціального закону – «неможливості безпідставного позбавлення громадянина України громадянства України. Не допускається позбавлення громадянства України за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками».

Ураховуючи наведене, слід також на рівні відповідних національних нормативно-правових актів, з урахуванням міжнародних стандартів у сфері прав людини, сформулювати та закріпити підстави й визначити процесуальну процедуру позбавлення національного громадянства.

3. Позбавленням громадянства в російській інтерпретації є розірвання юридичних зв'язків з боку держави без виявлення волі громадянина Російської Федерації; цей принцип є дозволом, правом російських громадян на вільне користування своїми правами і свободами, не побоюючись позбавлення громадянства і втрати зв'язку з державою за інакомислення, незгоду з політикою держави тощо.

Четвертим принципом громадянства є принцип «визнання права громадянина України на зміну громадянства». Зазначений принцип також безпосередньо

закріплений у частині 1 статті 25 Конституції України – «Громадянин України не може бути позбавлений... права змінити громадянство» [64, с. 85-87].

Міжнародне право також визнає «принцип права змінити громадянство». Так, право фізичної особи змінити громадянство міститься, зокрема, у положеннях частини 2 статті 15 Загальної декларації прав людини: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство».

Смислове значення положень частини 2 статті 15 Загальної декларації прав людини зумовлене двоскладовим міжнародно-нормативним змістом. Перший міжнародно-нормативний зміст – «ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства...» ми проаналізували вище. Другий – «ніхто не може бути безпідставно позбавлений... права змінити своє громадянство» є емпіричною основою для подальшого нашого конституційно-правового порівняльного аналізу принципів громадянства [64, с. 85-87].

Європейська конвенція про громадянство у статті 8 «Втрата громадянства на ініціативу особи» передбачає, що: «Кожна держава-учасниця дозволяє відмовлятися від її громадянства, якщо відповідні особи не стануть внаслідок цього особами без громадянства. Держава-учасниця може, однак, передбачити у своєму внутрішньодержавному праві, що відмовлятися від її громадянства можуть тільки ті громадяни, які постійно проживають за кордоном» [64, с. 85-87].

Наведені міжнародні рекомендовані деклараційні та обов'язкові конвенційні для України положення дають змогу резюмувати таке.

На наше переконання, зміст «права змінити своє громадянство», що відображений у Загальній декларації прав людини, включно з логіко-смісловим зв'язком із положеннями «ніхто не може бути безпідставно позбавлений» експлікує (пояснює) таку його аргументацію. Фізична особа, яка має громадянство чи підданство, вправі (наділена правовою можливістю), виходячи з власного бажання, звернутися з клопотанням до відповідної держави (її уповноваженого органу) про свій добровільний вихід із громадянства чи підданства. У свою чергу, держава (її уповноважений орган) зобов'язана (зобов'язаний) прийняти та розглянути таке

клопотання, а відтак, виходячи з наявних відповідних нормативно-правових підстав, може задовольнити його або відмовити [64, с. 85-87].

Положення Європейської конвенції про громадянство щодо «права змінити своє громадянство» акумулюють засадничі правові ідеї втрати громадянства на ініціативу особи і вказують на те, що добровільна відмова фізичної особи від громадянства можлива лише за згоди патримоніальної держави (держави її громадянства), що обумовлює офіційний, нормативно-процесуальний характер цієї процедури [64, с. 85-87].

Отже, за міжнародними (європейськими) конвенційними нормами «право змінити своє громадянство» (втрата громадянства на ініціативу особи; відмова від громадянства) має дозвільний характер з боку держави, що виражається у згоді або відмові виходу з громадянства та, очевидно, дає зрозуміти, що реалізація цього права, яке може бути ініційованим лише фізичною особою, залежить від оцінки ряду правових обставин, які результативно обумовлюють відповідне офіційне рішення патримоніальної держави (держави її громадянства) [64, с. 85-87].

Звернення до юридичного довідкового джерела щодо поняття «виходу з громадянства» дає нам таке його трактування: «Вихід з громадянства означає його втрату на підставі рішення компетентного державного органу, що приймається за добровільною заявою заінтересованої особи» [17, с. 141]. З наведеного випливає, що «вихід з громадянства» – це погоджена законом дія двох суб'єктів: компетентного державного органу та ініціатора – фізичної особи (громадянина держави), за якої у разі схвалення рішення першим суб'єктом виникають правові наслідки для другого суб'єкта як одна з форм припинення громадянства.

Відомий учений-конституціоналіст Ю. М. Тодика слушно зауважив стосовно цього принципу: «...громадянин має право вільно, без особливих перепон, змінити своє громадянство в порядку, встановленому законодавством... Це один із основоположних конституційних принципів, який характеризує не тільки інститут громадянства, а й у цілому правовий статус особи, є відображенням демократизму конституційного ладу. Права громадянина на зміну громадянства ніхто не може позбавити. Стійкий характер правових зв'язків особи і Української держави не

означає насильницького, примусового утримання людини в громадянстві. Це б ущемлювало її свободу і суперечило тенденції демократизації суспільних відносин» [82, с. 102]. Наведене міркування свідчить про те, що реалізація «права змінити громадянство» має ґрунтуватися на добровільній волі фізичної особи та відбуватися виключно відповідно до окресленого законом порядку. Водночас це міркування визначає не лише основні положення інституту громадянства, а й основу правового статусу фізичної особи, та є відображенням політичного та ідеологічного змісту демократичних форм участі народу у здійсненні належної йому влади. У цілому національний інститут громадянства не встановлює умов, які б «закріпачували», тобто нормативно обумовлювали насильницьке, примусове утримання людини в громадянстві України, не передбачаючи при цьому права на його зміну.

Відтак «право змінити громадянство» кореспондується з обов'язками держави робити все необхідне для того, щоб фізична особа – громадянин цієї держави, могла б здійснювати (реалізовувати) надані їй конституційні права, зокрема й у питанні зміни свого громадянства [64, с. 85-87].

Як зазначає Б. Парій, громадянство – юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі й часі правовий зв'язок між особою та певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки. Стійкість є ознакою, яка відрізняє громадянство від правових зв'язків, що виникають між державою й іноземцями, котрі на законних підставах постійно проживають або тимчасово перебувають на її території. Стійкість громадянства в часі виявляється в його безперервності, що передбачає наявність громадянства з моменту набуття й до моменту припинення. Але безперервність не означає нерозривності громадянства: особа має право виходу з громадянства й право змінити його [112]. Розмірковуючи про одне з оціночних складових елементів розуміння громадянства – стійкість громадянства, зокрема в часі, автор наголошує на тому, що безперервність як наявність громадянства з моменту набуття й до моменту припинення не є абсолютною заборонаю можливості реальної диверсифікації фізичною особою свого правового стану.

У Російській Федерації акцентується, що принцип громадянства, за яким «громадянин Російської Федерації не може бути позбавлений громадянства

Російської Федерації або права змінити його» в аспекті «громадянин Російської Федерації не може бути позбавлений права змінити громадянства Російської Федерації», спрямований на надання громадянину повної свободи у вирішенні питань власного громадянства, а отже, на забезпечення його права вільно здійснювати свої права і свободи, без відчуття страху втратити громадянство. Водночас свобода громадянства не виключає можливості набуття громадянства іншої держави або припинення громадянства взагалі. Останнє може бути реалізовано шляхом виходу з російського громадянства або вибору громадянства. Однак це право не є абсолютним. Його реалізація залежить від виконання обов'язків і зобов'язань перед державою або іншими особами. Зокрема, не допускається вихід із громадянства за наявності невиконаного перед державою зобов'язання, встановленого федеральним законом; залучення як обвинуваченого у кримінальній справі або вступу в законну силу і такому, що підлягає виконанню обвинувальний вирок суду; відсутності іншого громадянства і гарантій його набуття (ст. 20 Федерального закону про громадянство) [243, с. 4-5].

Квінтесенція принципу «визнання права громадянина України на зміну громадянства», на нашу думку, є такою:

1. Насамперед можемо стверджувати про те, що Конституція України у статті 25 визнає «право громадянина України на зміну громадянства». У статті 2 «Принципи законодавства України про громадянство» Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року № 2235–III дублюються конституційні положення: «Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах... визнання права громадянина України на зміну громадянства» [64, с. 85-87].

На нашу думку, у спеціальному законі про громадянство, зокрема у положеннях про «принципи законодавства про громадянство», не слід дублювати, що визнається те чи інше конституційне право вже як і законодавчий принцип. У розділі «принципи законодавства про громадянство» національного закону про громадянство відповідне конституційне суб'єктивне право фізичної особи необхідно «трансформувати» у правовий «принцип громадянства» [64, с. 85-87].

Наприклад, щодо таких конституційних суб'єктивних прав фізичної особи, як «право на життя», «право на працю», «право на освіту» тощо, ми не стикаємося на рівні законів із такими положеннями, як «принцип визнання права на життя», «принцип визнання права на працю», «принцип визнання права на освіту». Вважаємо, що офіційно закріплені «принципи громадянства» у законі про національне громадянство повинні, з урахуванням конституційних суб'єктивних прав фізичної особи, обумовлювати зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері громадянства, а не відігравати офіційну формальну роль константи закріплених Основним Законом України певних суб'єктивних прав фізичної особи.

Відтак на рівні Закону України «Про громадянство України» пропонуємо нову редакцію принципу «визнання права громадянина України на зміну громадянства» такого змісту – можливості зміни громадянства України на підставах та у порядку, що передбачені цим Законом [64, с. 85-87] .

2. Правова регламентація принципу «визнання права на зміну громадянства» та проблема щодо співвідношення його правового відображення як на міжнародному універсальному і регіонально-континентальному (європейському) рівнях, так і на національному, є повністю дотичною до проведеного раніше дискурсу щодо принципу «неможливості позбавлення громадянства», а тому існують аналогічні колізійні нормативно-правові проблеми, вирішення яких можливе шляхом внесення відповідних змін і доповнень до частини чинного національного законодавства, яке регулює відносини у сфері громадянства.

3. Для подолання правових колізій у сфері національного громадянства та з метою наближення його до встановлених загальноєвропейських принципів і норм пропонуємо на конституційному рівні доповнити статтю 25 Конституції України: «Неможливо змінити громадянство України, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства».

4. У Російській Федерації вказується, що цей принцип надає громадянину повну свободу у вирішенні питань власного громадянства і цим забезпечує його право вільно здійснювати свої права і свободи, без почуття страху втратити громадянство. А свобода громадянства виключає можливість набуття громадянства

іншої держави або припинення громадянства взагалі, що можливо шляхом виходу з російського громадянства або вибору громадянства за умови виконання обов'язків і зобов'язань перед державою або іншими особами.

П'ятим принципом громадянства на рівні національного закону про громадянство є принцип «неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя».

Положення наведеного національного принципу громадянства кореспондуються з міжнародними обов'язковими для України конвенційними положеннями пункту «d» статті 4 «Принципи» Європейської конвенції про громадянство, що ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, ні зміна громадянства одним із подружжя під час перебування у шлюбі не впливають автоматично на громадянство другого з подружжя.

В основі компонентного складу цього принципу громадянства як нормативні положення міститься діалогічне словосполучення «неможливості автоматичного». Тому для об'єктивного його сприймання звернемося до семантики цих слів. Зокрема, слово «неможливості» (неможливо; неможливий; неможливе) має таке значення – не можна здійснити, виконати; те, чого не можна здійснити, виконати, дістати, добитися і т. ін. [174, с. 339], а «автоматичного» (автоматичний) – означає діє механічно, самодіючий; відбувається незалежно від волі, несвідомо; машинально [175, с. 12].

На нашу думку, в контексті цього принципу громадянства формально-логічний їх зв'язок репрезентує інформаційний зміст про «недопустимість виникнення певних фактів, недопустимість їх юридичної дійсності; заборона встановлення певних фактів».

Доцільно звернути увагу на те, що у цьому принципі громадянства, залежно від відповідного статусу фізичної особи, такі конкретні життєві обставини (юридичні факти), як укладення шлюбу, набуття громадянства, припинення шлюбу, припинення громадянства, не дорівнюють факту безумовного виникнення чи припинення громадянства України у певних фізичних осіб. Відтак зазначені юридичні факти як явища реальної дійсності до означених у цьому принципі фізичних осіб не обумовлюють причинно-наслідковий зв'язок виникнення чи припинення громадянства України.

Деякі теоретичні та практичні аспекти цього принципу також можна розглянути крізь призму концепції теорії «трансферту» громадянства.

У конституційно-правовому дослідженні І. Д. Софінської про сучасні способи набуття громадянства зазначається: «Що ж до трансферту громадянства, то такий “негативний” політико-правовий феномен виявляється теж у двох аспектах: трансферт громадянства у зв'язку з одруженням особи (є предметом регулювання, зокрема, Конвенції ООН про громадянство одруженої жінки (так званої Конвенції Монтевідео), прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1957 році) та трансферт громадянства у зв'язку з незаконними територіальними змінами (анексією, окупацією тощо) [182, с. 286-287]. Наведене вказує, що «трансферт громадянства» є автоматичним, незалежним від суб'єктивної волі фізичної особи наданням їй громадянства на підставі шлюбу або у зв'язку з незаконними територіальними змінами.

Водночас автор дуже доречно пов'язує трансферт громадянства у зв'язку з тимчасовою окупацією частини суверенної території України, зазначаючи, що найбільш неочікуваний та найскладніший приклад трансферту громадянства у зв'язку з територіальними змінами бачимо у разі незаконної анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим протягом березня 2014 року, коли на підставі статті 5 Договору між Російською Федерацією та Автономною Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів від 18 березня 2014 року «громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають на цей день на території

Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя, визнаються громадянами Російської Федерації, за винятком осіб, які протягом одного місяця після цього дня зголосяться зберегти наявне у них і (або) їхніх неповнолітніх дітей інше громадянство або залишитися особами без громадянства». На наше переконання, такий очевидний трансферт громадянства внаслідок незаконної анексії Автономної Республіки Крим суперечить статті 3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Про громадянство фізичних осіб, пов'язане із правонаступництвом держав», прийнятій 12 грудня 2000 року [182, с. 286-287]. На нашу думку, і ми в цьому глибоко переконані, по-перше, жоден договір між Російською Федерацією та «Республікою Крим» не може бути правовою підставою для будь-яких змін у територіальному устрої України, по-друге, при вживанні вислову «у зв'язку з територіальними змінами у разі незаконної анексії Росією Криму» слід посилатись на національні правові положення – це «територія України, тимчасово окупована внаслідок збройної агресії Російської Федерації». Водночас постає питання окремого дослідження питань громадянства та ролі його принципів у протидії примусовому автоматичному набуттю громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території нашої держави, громадянства Російської Федерації, а також збереження та захисту громадянства України на цій території.

Також необхідно зауважити, що в Російській Федерації положення про «неможливість автоматичного набуття громадянства» нормативно не зводяться до одного з принципів громадянства, а виведені в окрему статтю 8 «Громадянство Російської Федерації і шлюб» Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації» від 31 травня 2002 року № 62-ФЗ [133], відповідно до якої укладення або розірвання шлюбу між громадянином Російської Федерації і особою, яка не має громадянства Російської Федерації, не тягне за собою зміну громадянства зазначених осіб. Зміна громадянства одним із подружжя не тягне за собою зміну громадянства іншого з подружжя. Розірвання шлюбу не тягне за собою зміну громадянства народженим у цьому шлюбі або усиновлення (удочеріння) подружжям дітей.

Підсумком здійсненого нами аналізу дослідження цього принципу громадянства є такі узагальнюючі теоретичні положення:

1. Принцип «неможливості автоматичного набуття громадянства» як один із міжнародних стандартів у сфері інституту громадянства відображений, зокрема, в пункті «d» статті 4 «Принципи» Європейської конвенції про громадянство та на рівні спеціального національного закону про українське громадянство.

2. Залежно від відповідного статусу фізичної особи такі конкретні життєві обставини (юридичні факти), як укладення шлюбу, набуття громадянства, припинення шлюбу, припинення громадянства, не дорівнюють факту безумовного виникнення чи припинення громадянства України у певних фізичних осіб. Відтак зазначені юридичні факти як явища реальної дійсності до означених у цьому принципі фізичних осіб не обумовлюють причинно-наслідковий зв'язок виникнення чи припинення громадянства України.

3. Загальноєвропейський принцип громадянства «неможливість автоматичного набуття громадянства» у Російській Федерації не є національним принципом громадянства, а викладений як ординарні нормативні правила регулювання відносин у сфері російського громадянства. Водночас Російська Федерація примусово автоматично надала російське громадянство тим громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території нашої держави, що є прямим порушенням норм міжнародного права та національного права України.

Наступним, шостим принципом громадянства є принцип «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України».

Принцип «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України», на нашу думку, складається з двох змістовних частин: перша – «рівності перед законом громадян України» та друга – «незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України».

Такий симбіоз вказує на те, що перша частина цього принципу є відображенням конституційного принципу рівності перед законом, який закріплено у частині 1

статті 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Цим закріплюється офіційна (формальна) рівність громадян України перед законом. Друга частина цього принципу громадянства пов'язується з частиною 2 статті 24 Конституції України: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» та встановлює заборону дискримінації за ознаками підстав, порядку і моменту набуття громадянства України.

Зазначене відповідає статті 7 Загальної декларації прав людини, яка проголошує, що усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якого розрізнення, на рівний захист законом, а також статті 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка закріплює, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. Правила міжнародних документів щодо «рівності перед законом» містять кореляційні положення про заборону будь-якої дискримінації.

У міжнародних положеннях статті 5 Європейської конвенції про громадянство стверджується, що правила держави-учасниці, які стосуються громадянства, не повинні містити розрізень або допускати практику, що призводять до дискримінації за ознакою статі, релігії, раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження. Кожна держава-учасниця керується принципом заборони дискримінації щодо своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули своє громадянство пізніше [166, с. 68]. Як вбачається, міжнародні європейські конвенційні положення щодо громадянства не передбачають «принцип рівності громадян перед законом», однак обумовлюють принцип заборони дискримінації щодо своїх громадян.

Водночас збагнути сутність національного принципу рівності громадян перед законом неможливо без попереднього аналізу, власне, слова «рівність». При цьому маємо наголосити на тому, що «принцип рівності» й досі залишається предметом численних наукових дискусій.

Етимологічно термін «рівність» сучасні науково-довідкові джерела залежно від сфери його застосування дуже по-різному його інтерпретують.

Наприклад, в оксфордському політичному словнику «рівність» наводиться як: 1) рівна повага в межах певної схеми процесу ухвалення постанов – вимога виявляти рівну повагу до думки кожного; 2) об'єктивне ставлення – вимога однакового розгляду однакових випадків; 3) рівність розподілу – вимога отримання кожним рівної частки певного блага; 4) рівність результату – вимога, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах [83, с. 596]. Отже, «рівність», маючи різновекторне трактування, у загальному обумовлює однакову чітку вимогу в ставленні, відношенні чи у певному становищі.

У політологічному енциклопедичному словнику стверджується, що «рівність» – один з основних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, який передбачений конституціями і законами більшості держав та міжнародно-правовими актами. Винятки з цього принципу, на національному рівні, передбачаються Конституцією України і законами України [124, с. 574]. Рівність у політологічному аспекті розглядається як один із значущих принципів, який у структурно функціональному зв'язку з іншими основними принципами обумовлює конституційно-правовий статус фізичної особи. При цьому принцип рівності не є абсолютним імперативним правилом. У національному законодавстві можуть бути передбачені певні винятки в процесі його реалізації.

У цьому сенсі доречно навести окрему думку судді Конституційного Суду України М. П. Запорожця, у якій він зазначає, що в статті 24 Конституції України закріплено два взаємопов'язаних, але відмінних принципи: принцип рівності (частина перша) і принцип заборони дискримінації (частина друга). Відповідно до юридичної позиції Конституційного Суду України гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод (абзац п'ятий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012). Принцип рівності забезпечується шляхом

виключення будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Водночас допускається диференційований підхід до певних правовідносин за умови, що він є виправданим з погляду демократичного суспільства за наявності обґрунтованих причин. Застосування абсолютного принципу рівності для регулювання соціальних прав з метою забезпечення соціальної справедливості може унеможливити внесення змін до будь-яких законодавчих актів (щодо прав та обов'язків осіб) і створити загрозу для економічної безпеки держави (спричинивши негативні фінансові наслідки). Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях також зазначав, що відмінність у ставленні є дискримінаційною у тому разі, якщо немає об'єктивного й обґрунтованого виправдання; тобто, якщо не переслідується легітимна мета чи якщо немає достатнього зв'язку між пропорційністю заходів, використаних для досягнення мети, чи якщо мета потребує зусиль для реалізації (пункт 51 Рішення у справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» («Stec and Others v. The United Kingdom») від 12 квітня 2006 року, заяви № 65731/01 та № 65900/01) [109]. Так, стаття 24 Конституції України чітко визначає два взаємопов'язаних, але відмінних принципи: принцип рівності (частина перша) і принцип заборони дискримінації (частина друга). Ми погоджуємось із висловленою думкою про те, що «принцип рівності», який забезпечується шляхом виключення будь-якої дискримінації, не може мати абсолютного характеру, позаяк в іншому разі у регулюючому аспекті він може продукувати певні загрози.

М. П. Орзіх стверджує, що рівність людей у конституційному розумінні – це передусім рівноправність, рівність прав, рівність перед законом, незалежно не лише від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних поглядів, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови, але й від будь-яких інших обставин [259, с. 48]. Рівність перед законом постає атрибутом конституційно-правової рівності людей та є імперативною пересторогою будь-яким формам та видам дискримінації, які заперечують або зменшують можливість рівного здійснення прав і свобод.

На думку С. П. Погребняка, вимога формальної рівності можливостей реалізується в праві за допомогою чотирьох пов'язаних між собою загальних принципів: 1) принципу рівності перед законом, 2) принципу рівності перед судом, 3) принципу рівності прав і свобод людини і громадянина і 4) принципу рівності обов'язків людини і громадянина [121, с. 82]. Принцип рівності перед законом є частиною системно пов'язаних між собою певних загальних принципів, які формулюють вимогу формальної рівності можливостей. Відповідно, відсутність «принципу рівності перед законом» унеможлиблює повною мірою реалізацію в праві вимоги формальної рівності можливостей.

Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика наводять три головні змістовні прояви принципу рівності прав і свобод людини і громадянина: а) рівність всіх перед законом і судом; б) рівність прав і свобод людини і громадянина; в) рівноправ'я чоловіка і жінки [273, с. 230]. Принцип рівності всіх перед законом є окремим змістовним проявом принципу рівності прав і свобод, а отже, повинен мати свої характерні особливості, які мають його виокремлювати, наприклад, відсутність абсолютного характеру в правовому регулюванні.

О. П. Васильченко, аналізуючи зміст принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні, наводить його дефініцію – як зумовлений потребами розвитку Української держави і суспільства та визнаний Конституцією України універсальний принцип, який являє собою основоположну, керівну, фундаментальну ідею, що характеризуються загальною значущістю, вищою імперативністю й у концентрованому вигляді визначає формальну рівність прав і свобод людини і громадянина та охоплює, по-перше, застосування єдиного масштабу прав і свобод до всіх осіб, по-друге, виключає привілеї чи обмеження прав і свобод людини і громадянина за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими обставинами; по-третє, рівність прав і свобод людини і громадянина через рівність їх обов'язків; по-четверте, рівність всіх перед законом; по-п'яте, рівність прав і свобод чоловіка і жінки, окреслюючи цим зміст та сутність конституційного права України і

виступаючи, таким чином, основним соціальним орієнтиром конституційно-правового регулювання [16, с. 18]. Рівність усіх перед законом є одним із правових засобів означення формальної рівності прав і свобод людини і громадянина.

В окремій думці судді Конституційного Суду України В. М. Шаповала зазначено, що принцип рівності перед законом є насамперед принципом правозастосування. Він означає, що при застосуванні правових норм щодо всіх осіб (індивідів) можуть братися до уваги лише такі їх відмінності (крім зазначених у частині 2 статті 24 Конституції України), які прямо передбачені нормативно-правовими актами. Тому цілком правомірними є відмінності у відповідальності за об'єктивно однакові дії неповнолітніх і дорослих, людей похилого віку, вагітних жінок тощо. Рівність перед законом означає рівну для всіх громадян обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які у цьому законі встановлені. Відповідні державні органи і посадові особи повинні керуватися конкретним законом, а всі індивіди, на яких поширюється дія цього закону, є рівними щодо застосування його до них [217, с. 7-8]. Рівність перед законом – це беззастережна нормативна вимога однаковості для всіх дотримуватися закону, якою не можна нехтувати, навіть за наявності різного обсягу прав та обов'язків тощо.

Особливість «рівності перед законом» як принципу правозастосування полягає в тому, що він діє на тій підставі, за якої «закон є загальним... Він однаковий для всіх громадян... Стосовно кожного він має ту ж саму силу» [250, с. 3]. Наведені чинники є передумовою застосування принципу «рівності перед законом» під час правового регулювання відповідних суспільних відносин.

О. П. Васильченко змістовно резюмує, що рівність перед законом – це рівність, яка базується на законі, який повинен бути демократичним, якісним, справедливим, реальним і має: а) визнавати права, свободи і обов'язки за всіма людьми у рівній мірі; б) не передбачати привілеїв чи обмежень у правах і свободах людини і громадянина за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; в) поширювати свою дію на всю

територію держави і всіх осіб, які на ній знаходяться однаковою мірою; г) передбачати рівні правові гарантії прав і свобод людини і громадянина [15]. Лише демократичний, якісний, справедливий і реальний закон є об'єктивно існуючим, постійним і необхідним взаємозв'язком із принципом «рівності перед законом» та робить можливим його реалізацію в юридичній практиці.

У той же час, слід також зазначити, що «рівність перед законом» повинна мати не лише номінаційні властивості (процес найменування, у якому мовні елементи співвідносяться з об'єктами, що позначаються ними), а й розуміння його правозастосування. У цьому сенсі доречною є правова позиція Конституційного Суду України, з якої вбачається, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [164].

У законодавстві Російської Федерації також встановлено принцип, відповідно до якого громадянство Російської Федерації є рівним незалежно від підстав його набуття. Цей принцип виражається в двох аспектах: у змістовному – як рівність правових статусів громадян, та в формальному, тобто рівність, що стосується прав у питаннях громадянства. Російське право не встановлює відмінності між правовим статусом осіб, які стали громадянами Російської Федерації за народженням, усиновленням або за іншими підставами. Змістом його є неможливість поділу громадян за обсягом прав на «природних», «натуралізованих», «реінтегрованих» або отримання громадянства в результаті «оптації», існування яких може бути тільки відповідно до підстав набуття російського громадянства. Для всіх, хто має громадянство, встановлено статус громадянина Російської Федерації. Принцип рівного громадянства означає неприпустимість обмежень прав громадян, що стосуються питань громадянства за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної належності [246, с. 38-40].

Таким чином, ґрунтуючись на наведеному вище, пропонуємо такі науково-теоретичні позиції щодо принципу «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України»:

1. Правове відображення принципу «рівності перед законом» на міжнародному рівні вказує на його пряме закріплення як рекомендаційного положення у Загальній декларації прав людини та обов'язкового для України у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Правила міжнародних документів як рекомендаційного, так і обов'язкового характеру для України щодо «рівності перед законом» включають кореляційні положення про заборону будь-якої дискримінації.

2. Європейська конвенція про громадянство не містить принципу та жодних норм, що проголошують про «рівність перед законом громадян». Натомість, звертається увага на «принцип заборони дискримінації своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули свого громадянства пізніше», що є окремим міжнародно-правовим загальноєвропейським принципом регулювання відносин у сфері громадянства регіонально-континентального характеру.

Отже, на сьогодні не існує змістовного міжнародно-правового бінарного поєднання окремих принципів «рівності перед законом» та «заборони дискримінації своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули свого громадянства пізніше».

3. Принцип «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України» є проявом поєднання двох окремих загальних конституційних принципів, закріплених у статті 24 Конституції України – «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» та «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

4. Принцип «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України», ґрунтуючись на

положеннях міжнародно-правового і національного (внутрішньодержавного) характеру, полягає в тому, що стосовно кожного громадянина України, незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України, означає його формальну (офіційну, публічно-правову) рівність та виключає дискримінацію за наведеними ознаками. Тобто не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні підстави, вимоги, правила та час набуття громадянства. А закон є загальним, тобто поширюється на всіх, є однаковим, нічим не відрізняється від інших у чому-небудь та повинен мати однакову для них юридичну силу.

5. Принцип «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України» не є абсолютним імперативним правилом. Тобто не виключає можливості мати певні винятки при регулюванні суспільних відносин, які передбачені Конституцією України, законами України та відповідними міжнародно-правовими актами, що встановлюють особливі правила до певних правовідносин за умови, що вони є виправданими з погляду демократичного суспільства за наявності обґрунтованих причин. Встановлення таких особливих правил до певних правовідносин має відповідати міжнародним та національним законодавчим положенням, бути об'єктивно виправданим, обґрунтованим, справедливим та мати чітку правову визначеність.

6. Зважаючи на міжнародно-правове регулювання відносин у сфері громадянства, ми пропонуємо нову редакцію національного принципу «рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України», який є проявом поєднання двох окремих конституційних принципів, на рівні спеціального закону такого змісту – «заборони дискримінації громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України».

7. Цей принцип у науці конституційного права Російської Федерації виражається двоаспектно: у змістовному – як рівність правових статусів громадян, і в формальному, тобто рівність, що стосується прав у питаннях громадянства. Вчені Російської Федерації вважають, що їх національне право не встановлює відмінності

між правовим статусом осіб, які стали громадянами Російської Федерації за народженням, усиновленням або за іншими підставами.

Збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України є сьомим принципом законодавства України про громадянство, відображеним у статті 2 Закону України «Про громадянство України», який певним чином корелюється із нормативними положеннями найвищої юридичної сили, передбаченими у статтях 24, 33 Конституції України, а саме: «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками... місця проживання», «свободою пересування», «вільного вибору місця проживання», «права вільно залишати територію України».

Водночас зауважимо, що норми Конституції України передбачають наявну можливість окремих обмежень свободи пересування і вибору місця проживання для фізичних осіб – громадян України в умовах воєнного або надзвичайного стану, які мають бути тимчасовими і діяти тільки під час такої ситуації (ст. 64 Конституції України).

Міжнародні регіонально-континентальні (європейські) правила, що стосуються громадянства, як виняток, у пункті «е» частини 1 статті 7 Європейської конвенції про громадянство, допускають позбавлення громадянства через відсутність справжнього зв'язку між державою і громадянином, який постійно проживає за кордоном.

Аналізуючи цей принцип громадянства, слід зрозуміти закладені в його нормативному змісті мовленнєві особливості слова «збереження». Так, однією з етимологічних характеристик слова «збереження» (зберігати, зберегти) є його інтерпретація як продовжувати залишатися в якому-небудь стані, не втрачати якихось ознак, властивостей, якостей [176, с. 428]. А словосполучення «незалежно від» вживається для позначення предметів, явищ, понять, які не беруться до уваги при розгортанні дії [174, с. 308]. В питанні громадянства, на нашу думку, це обумовлює стабільність правових відносин між фізичною особою та державою незалежно від наявності певних обставин.

Також потребує уваги розуміння словосполучення «місце проживання», яке вживається в національному законодавстві у такому значенні: місце проживання – житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини [151]; місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово [212].

Правова позиція Конституційного Суду України, відображена у мотивувальній частині Рішення у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 статті 2 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (справа про приватизацію державного житлового фонду) від 28 вересня 2000 року № 1-37/2000 № 10-рп/2000, є такою: «За змістом статті 24 Конституції України під словосполученням “місце проживання” мається на увазі місце проживання громадян за територіальною ознакою (село, селище, місто чи інша адміністративно-територіальна одиниця), а не конкретне жилає приміщення (будинок, квартира, службова квартира)» [165].

Отже, національне законодавство оперує двома термінами – «місце проживання» і «місце проживання фізичної особи», що не пов'язані з терміном «проживанням за межами України». Особливе значення для цього порівняльного дослідження має саме термін «місце проживання фізичної особи», оскільки за дефініційними положеннями національного закону про громадянство громадянин України – це «особа, яка набула громадянство України», а «особа» позначається як «фізична особа».

У розрізі теоретичного аргументування права на громадянство в контексті європейської практики О. М. Садовська репрезентує таке смислове судження: «Право на збереження громадянства означає, що людина вільна залишати свою країну на будь-який час, в будь-якому напрямку, і повертатися до неї, не втрачаючи своїх прав громадянина, реалізуючи свої права на відстані, беручи участь в

управлінні державою по можливості. І навіть якщо людина скоїть злочин або придбає громадянство іншої держави, це ще не привід для позбавлення її громадянства. Право на збереження громадянства співвідноситься з заборонаю довільного позбавлення громадянства. Тому довільне позбавлення громадянства ставить позбавлених осіб у несприятливе становище щодо їх користування правами, так як деякі з цих прав можуть мати законні обмеження, які в іншому випадку не застосовуються. Крім того, ці люди опиняються в ситуації підвищеної уразливості перед порушеннями прав людини» [167, с. 523]. Насамперед, зауважимо, що анонсування «збереження громадянства» як «права» не повністю відповідає національним нормативним положенням у питанні правового регулювання відносин у сфері громадянства. Збереження громадянства України – це один із принципів законодавства України про громадянство, а не суб'єктивне юридичне право фізичної особи. Характерною ознакою «збереження громадянства», на думку автора, слід вважати можливість реалізації конституційних прав вільно залишати територію України та в будь-який час повернутися в Україну. Міркування стосовно того, що «...навіть якщо людина... придбає громадянство іншої держави, це ще не привід для позбавлення її громадянства», не повною мірою співвідноситься з національним нормативним положенням статті 19 Закону України «Про громадянства України», у якій зазначено, що однією з підстав для втрати громадянства України є добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Також автор позиціонує «збереження громадянства» із заборонаю довільного позбавлення громадянства, тобто з принципом «неможливості позбавлення громадянина України громадянства України».

Ю. М. Тодика характеризує принцип збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України, закріплений у пункті 7 статті 2 Закону України «Про громадянство України», так, що виїзд громадянина за межі території держави не означає втрати ним громадянства [82, с. 102]. Принцип збереження громадянства України не є правовою підставою для втрати громадянства України у разі його виїзду за межі території цієї держави. Водночас, на нашу думку, принцип «збереження громадянства України» змістовно більш

пов'язаний із терміном «місце проживання громадянина України» саме за межами держави його громадянства, а меншою мірою – з національними правилами виїзду громадянина України за межі території держави його громадянства.

Як доречно стверджує С. В. Дрьомов, винятково важливим є те, що громадянство – це своєрідний вияв суверенітету держави, оскільки саме держава наділена повноваженнями самостійно вирішувати питання щодо надання особі громадянства та приймати рішення про його припинення. Отже, суверенітет держави поширюється також і на громадянина, який унаслідок таких взаємовідносин отримує можливість користуватися всіма правами та свободами й водночас перебуває під захистом держави як усередині держави, так і поза її межами. Через громадянство інституціоналізуються принципи взаємовідносин (взаємозв'язку) держави й особи. Ці взаємовідносини знаходять своє виявлення в поширенні на відповідну особу суверенної влади держави незалежно від місця її проживання – на території держави чи за її межами. Тож для цих взаємовідносин характерною рисою є їхня відносна сталість (стабільність) у просторі й часі. У просторі така сталість, насамперед, виявляється в тому, що статус громадянина (єдиний, неподільний і однаковий для всіх) зберігається за особою не лише під час перебування на території держави, громадянином якої вона є, а й у разі її виїзду за кордон [39, с. 8-9]. Громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і державою є своєрідним виявом суверенітету держави, який поширюється на громадянина, що обумовлює можливість для громадянина користуватися всіма правами та свободами й водночас перебувати під захистом держави як усередині держави, так і поза її межами. У цьому сенсі принцип «збереження громадянства» апелює до конституційних положень статті 25 Основного Закону України, в яких, зокрема, зазначається, що «Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами». Водночас автор резюмує, що сталість (стабільність) у просторі як одна з характерних ознак громадянства обумовлює статус «громадянина» як єдиний, неподільний і однаковий для всіх, який не змінюється не лише під час перебування на території держави, громадянином якої він є, а й у разі його виїзду за кордон.

За місце проживання фізичної особи – громадянина держави автор теоретично визначає територію держави свого громадянства та територію за її межами. Які саме юридичні аргументи слугували для такого висновку, вчений, на жаль, не наводить.

У науково-практичному коментарі до Закону України «Про громадянство України» роз'яснюється, що в основу принципу «збереження громадянства» покладено критерій екстериторіальності громадянства як правового зв'язку. Положення цього принципу ґрунтуються на положеннях міжнародного права. Зокрема, пункт 3 статті 7 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року унеможливує виникнення безгромадянства, яке може настати внаслідок виїзду, перебування за кордоном, упущення зареєструватися або за будь-якою подібною підставою. Тобто зазначені обставини не можуть бути підставами для втрати громадянства. Пункт 4 статті 7 Конвенції 1961 року допускає, що натуралізована особа може втратити громадянство внаслідок проживання за кордоном протягом установленого законодавством відповідної Договірної Держави строку, який не повинен бути меншим, ніж сім послідовних років, якщо не заявить належному органу влади про своє бажання зберегти своє громадянство [188, с. 105-106]. Міжнародно-правові положення забороняють застосовувати як правові підстави для втрати громадянства будь-які обставини, що пов'язані з виїздом та перебуванням фізичної особи за межами країни свого громадянства. Також не може бути правовою підставою для втрати громадянства невиконання встановлених умов реєстрації для громадян, які перебувають (проживають) за кордоном.

Водночас відповідна держава може позбавити громадянства фізичну особу, яка набула громадянство унаслідок натуралізації, на підставах спливу строку не менше ніж сім послідовних років проживання за кордоном та за відсутності її вияву у відповідній формі до державного компетентного органу свого бажання зберегти набуте громадянство, лише за умови, якщо такі підстави прямо передбачені у відповідному національному законодавчому акті. Необхідно зауважити, що станом на сьогодні наведені підстави для позбавлення громадянства у фізичних осіб, набутого внаслідок натуралізації, в українському законодавстві відсутні, а відтак це унеможливує їх застосування на національному рівні.

Що стосується «екстериторіальності» громадянства, то спочатку звернемося до тлумачення цього терміна.

У 6-томній Юридичній енциклопедії В. І. Євінгов надає таке його тлумачення: «Екстериторіальність (франц., від лат. *ex* – з, *poza* і – той, що стосується території) – повна виключеність з-під юрисдикції держави особи або організації, яка вважається такою, що не покинула територію власної держави, національність якої має. Теорію екстериторіальності тривалий час використовували для обґрунтування дипломатичних привілеїв та імунітетів. Водночас її критикували як таку, що призводить до необмеженого і невинновданого розширення привілеїв та імунітетів. Міжнародне співтовариство врахувало цю обставину: Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року ґрунтується на функціональному, а не екстериторіальному підході до дипломатичних привілеїв та імунітетів. Вона проголошує, що останні надаються не заради користі окремих осіб, а для забезпечення ефективного здійснення функцій дипломатичних представництв як органів, що представляють держави» [223].

О. В. Кришевич стверджує, екстериторіальність (лат. *ex* – з, *poza* + лат. *territoralis* – що відноситься до даної території) – це статус фізичних або юридичних осіб, установ або об'єктів, вилучених з-під дії місцевого законодавства і які підпадають (частково або в повному обсязі) під дію законодавства держави, громадянство якої вони мають. Термін «екстратериторіальний» є українським еквівалентом англійського слова «*extraterritorial*» та французького «*extraterritoriale*». В міжнародно-правовій літературі його використання пов'язане передусім з таким явищем, як застосування положень національного права за межами державної території. Право екстериторіальності держав – порядок, відповідно до якого установи або фізичні особи, що знаходяться на території іншої держави, розглядаються як такі, що перебувають на власній національній території і підлягають законам і юрисдикції власної держави [86, с. 119-120].

Екстериторіальність як суттєва, невід'ємна властивість державного суверенітету, а саме поширення владних дій держави на власних громадян, які перебувають (проживають) за її межами, обумовлює для цих фізичних осіб

(громадян) можливість реалізації певного національного обсягу прав та свобод, які їм надані, і покладених на них обов'язків, а також і захист своїх громадян за межами держави свого громадянства. Водночас екстериторіальність – це поширення юрисдикції держави на власних громадян, які перебувають за її межами. Це твердження вказує на те, що фізична особа – громадянин певної держави може перебувати водночас під юрисдикцією різних суб'єктів, зокрема, як національного, так і міжнародного публічного права.

Згідно зі статтею 25 Конституції України держава гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами. Наразі за межами України забезпечення захисту прав і свобод її громадян відповідно до Правил ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей – громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, провадиться Департаментом консульської служби Міністерства закордонних справ України. Відповідно до вказаних Правил видами консульського обліку є постійний і тимчасовий. Прийняття на консульський облік здійснюється на добровільній основі, за винятком прийняття на облік дітей – громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном, на підставі заяви громадянина України або його законного представника. На постійний консульський облік приймаються громадяни України, які відповідно до чинного законодавства України є такими, що постійно проживають за кордоном. Громадяни України, які планують тимчасово перебувати на законних підставах за кордоном більш ніж три місяці, включаючи штатних працівників закордонних дипломатичних установ України та членів їх сімей, приймаються на тимчасовий консульський облік у відповідній закордонній дипломатичній установі України на термін, зазначений у виданому компетентними органами іноземної держави дозволі, що дає право на проживання в цій іноземній державі [140]. Отже, консульський облік є добровільною справою громадян України, які постійно проживають або планують тимчасово перебувати на законних підставах більше ніж три місяці, за винятком обставин при обов'язковому прийнятті

на облік дітей – громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном.

Відповідно до російського законодавства у сфері громадянства проживання громадянина Російської Федерації за межами Російської Федерації не припиняє його громадянства. Наведені положення характеризуються як один із головних принципів збереження громадянства Російської Федерації особами, які проживають або перебувають за кордоном (є принципом екстериторіальності громадянства). Цей принцип випливає з природного права фізичної особи вільно обирати місце проживання, перетинати кордон своєї держави та безперешкодно повертатися, що закріплено в Конституції Російської Федерації (ч. 2 ст. 27). Такий підхід означає, що володіння російським громадянством не зобов'язує проживати в Російській Федерації, але при цьому громадянин може вийти з громадянства Російської Федерації, не виїжджаючи за межі держави. Принцип обумовлений правом громадянина, встановленим статтею 27 Конституції Російської Федерації, вільно виїжджати за межі Російської Федерації і безперешкодно повертатися назад. Стаття 7 Федерального закону «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном» від 24 травня 1999 року № 99-ФЗ дає гарантії населенню Російської Федерації про те, що, перебуваючи за кордоном, вони будуть забезпечені захистом і заступництвом, а також на них будуть поширюватися ті ж права і обов'язки, що і на громадян, які проживають у своїй країні. Принцип захисту і заступництва громадян Російської Федерації, які перебувають за її межами, за своєю сутністю пов'язаний із суверенітетом держави і наявністю двосторонніх обов'язків між нею і громадянином, що безпосередньо відображає природу держави. Органи державної влади Російської Федерації, дипломатичні представництва і консульські установи, що знаходяться за межами Росії, а так само їх співробітники повинні сприяти російським громадянам у забезпеченні користування всіма правами, встановленими Конституцією та іншими законами [246, с. 43-44].

Підбиваючи попередній підсумок нормативних положень, інформаційно-довідкових пояснень, офіційних інтерпретацій, теоретичних позицій та керуючись власними наведеними міркуваннями щодо принципу «збереження громадянства

України незалежно від місця проживання громадянина України» й складових його правового змісту, вважаємо за доцільне зазначити таке:

1. Основою нормативно-правового відображення принципу «збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України» є Закон України «Про громадянство України».

2. Змістовну нормативно-правову конструкцію цього принципу, за наявності словосполучення «незалежно від», обумовлюють дві складові його частини – «збереження громадянства України» та «місце (місця) проживання громадянина України», кожна з яких як окремий конструкт має своє логіко-семантичне значення.

3. В основі конструкту «збереження громадянства України» лежить ідея «недопущення статусу апатрида» та у логіко-семантичному значенні виражає продовження існування набутого правового стану громадянства.

4. Спираючись на нормативно-правові визначення та офіційну правову позицію, конструкт «місце (місця) проживання громадянина України» позначає відповідне внутрішньодержавне місцеперебування (місце проживання) фізичної особи, яка є громадянином України.

5. Сукупність обґрунтовано поданих нами виокремлених частин цього принципу та їх поєднання зі словосполученням «незалежно від», на нашу думку, виражає такий його смисловий контекст: наявність та дійсність набутого правового стану громадянства не залежить від відповідного внутрішньодержавного місцеперебування (місця проживання) фізичної особи, яка є її громадянином.

6. Така подана нами смислова інтерпретація наведеного принципу громадянства вказує на потребу нормативно-правового його приведення відповідно до науково-теоретичних постулатів та домінантів міжнародно-правового регулювання відносин у сфері громадянства. Тому пропонуємо нову редакцію вказаного принципу на рівні спеціального закону такого змісту – «збереження громадянства України незалежно від місця перебування чи проживання громадянина України, а тож у разі його виїзду з України або виїзду на постійне чи тимчасове проживання за межі України». Відтак це повною мірою сприятиме реалізації інституту «екстериторіальності» громадянства.

7. Як виняток із загальноєвропейських конвенційних норм, що стосуються громадянства, у пункті «е» частини 1 статті 7 Європейської конвенції про громадянство передбачено можливість позбавлення громадянства через відсутність справжнього зв'язку між державою і громадянином, який постійно проживає за кордоном. Відповідно можна стверджувати, що Україна як держава-учасниця цієї Конвенції згідно зі статтею 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906–IV має право застосовувати ці міжнародні європейські положення у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. А у разі, якщо цією Конвенцією встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, повинні бути застосовані правила Європейської конвенції про громадянство. Однак, на нашу думку, застосування наведеної виняткової міжнародної (загальноєвропейської конвенційної) підстави у національній юридичній практиці можливе лише після внесення, сформульованих нами вище, відповідних змін до статті 25 Конституції України.

8. Принцип «проживання громадянина Російської Федерації за межами Російської Федерації не припиняє його громадянства Російської Федерації» в Російській Федерації трактується як принцип екстериторіальності або принцип збереження громадянства Російської Федерації громадянами, які проживають за межами Російської Федерації. Водночас його характеризують також як принцип захисту і заступництва громадян Російської Федерації, які перебувають за її межами, що за своєю сутністю пов'язаний з суверенітетом країни і наявністю двосторонніх обов'язків між нею і громадянином. Варто зауважити, що 24 квітня 2019 року президент Російської Федерації підписав Указ «Про визначення з гуманітарною метою категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийом у громадянство Російської Федерації у спрощеному порядку» [257]. В Указі зазначається, що особи, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України, мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку.

У резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи від 24 квітня 2018 року зазначено, що території окремих районів Донецької та Луганської областей України (ОРДЛЮ) визнано як регіони, «які перебувають під фактичним контролем російської влади» (territories in the Donetsk and Luhansk regions temporarily under the effective control of the Russian authorities) [287; 111].

Стосовно реалізації вказаного російського Указу представник Федерального уряду Німеччини Ульріке Деммер зауважила, що нинішній указ російського президента не можна порівнювати з нормами інших держав щодо громадянства: «Це полягає у поведінці Росії в попередні роки; треба згадати анексію Криму, що була обґрунтована так званим захистом російських громадян» [10]. Таким чином, цілеспрямована політика неокolonізації території, що виражається і в процесі російської «паспортизації» окремих районів Донецької та Луганської областей України, які перебувають під фактичним контролем російської влади, не лише підриває суверенітет України, а й створює нову загрозу, зокрема під приводом захисту і заступництва «нових» громадян Росії, які перебувають на території окремих районів Донецької та Луганської областей України, для здійснення офіційної анексії цієї національної території.

Зважаючи на охарактеризований нами науково-теоретичний стан у розумінні принципів громадянства, відображених у базовому національному законі про громадянство взагалі і міжнародних стандартів щодо інституту громадянства зокрема, а також загальноєвропейських, враховуючи наші здобутки у цій сфері, маємо нагоду спробувати сформулювати (не претендуючи на вичерпність та беззаперечність висновків) на рівні Конституції України та спеціального національного закону про громадянство певний удосконалений нормативний зміст принципів громадянства України (див. додаток Е, порівняльні табл. № 1 і № 2).

3.2. Стан і тенденції реалізації захисту громадянства України за обставин тимчасової окупації частини державної території

Глобалізаційні виклики, зокрема динамічний інтеграційний процес України в євроатлантичні та європейські структури, а також внутрішні проблеми обумовлюють масову міграцію українців [60, с. 17]. З іншого боку, вони породжують нагальні питання щодо захисту громадянства України як за кордоном, так і на тимчасово окупованій території нашої держави.

Необхідними та показовими у нашому дослідженні є певні статистичні дані щодо населення України, які пов'язані з сучасними глобалізаційними викликами. Так, із 2010 року за кордоном залишилося майже 4 млн українців, що становить майже 10 % населення України (див. додаток Ж, таблицю 1). Тенденція міграційної ситуації має характер до збільшення числа тих, хто назад в Україну не повертається [97].

Офіційна чисельність населення України станом на 1 грудня 2019 року, без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, становила 41 млн 922 тис. 670 осіб [215] (див. додаток Ж, таблицю 2).

Стурбованість викликає і звіт за 2019 рік Організації Об'єднаних Націй World Population Prospects 2019 (Перспективи світового народонаселення 2019) [288] щодо статистичного прогнозування кількості населення України. До 2030 року воно скоротиться до 40,88 млн осіб, до 2040 – до 38 млн і до 2050 року – до 35,22 млн осіб, або на 19,9 %. Україна входить у десятку країн, у яких до 2050 року очікується найбільш стрімке зменшення чисельності свого населення.

Як зазначає відомий учений М. І. Козюбра: «Якщо протягом останнього півстоліття глобалізація розглядалася як одна з магістральних тенденцій світового розвитку, то сьогодні ставлення до неї різко змінилося. Сучасна модель глобалізації переживає глибоку системну кризу [66, с. 143]. Тенденції глобалізаційного розвитку світового співтовариства, обумовлюючи сучасний тип міждержавного спілкування, породжують взаємозалежність держав у різних сферах. Водночас важливо розуміти,

що зростаюча взаємозалежність не лише позитивно впливає на динаміку та рівень розвитку держав, вона є певним негативним фактором зміни чисельності населення держав, породжуючи нові проблеми, однією з яких для України є значна втрата чисельності свого населення.

Нині, з офіційної точки зору, одними з основних причин такого стану та тенденції до подальшого зменшення чисельності населення України є негативний демографічний тренд (народжуваність є нижчою від рівня відтворення), друге – це окуповані території, третє – це трудова міграція [221]. Слід звернути увагу на те, що за офіційними даними однією з основних причин зменшення чисельності населення України є тимчасова окупація національної території. За такого наведеного підходу стосовно зменшення чисельності населення України виникає потреба у його науково-теоретичному аналізі, що є одним з аспектів визначення форм та вибору засобів захисту громадянства України на цій території.

Водночас глобалізація та акт агресії Російської Федерації проти України, за певних соціальних умов та політико-правових підстав, призвели та призводять до набуття альтернативного громадянства чи підданства іншої держави (держав) громадянами України, що також є загрозливим викликом у сфері національного громадянства.

Зауважимо, що явище глобалізації відображається в універсалізації міжнародного права, в появі нових зобов'язань – *erga omnes* (такий, що поширюється на всіх), а в цілому – в підвищенні відповідальності кожного члена міжнародного співтовариства за свої дії. Це саме явище глобалізації веде до активізації міжнародних відносин, до залучення в міжнародно-правове регулювання нових відносин. Явище глобалізації надає нового значення нормальному ходу всіх існуючих міжнародних відносин, демонструє нагальну потребу в запобіганні не лише військовій загрози, а й економічним, екологічним і гуманітарним кризам [269, с. 39-40], а однією з нинішніх гуманітарних криз для України, поряд із перманентною військовою загрозою, є проблема захисту громадянства України, зокрема в аспекті його збереження у власних громадянах, які перебувають на тимчасово окупованій території України.

Незаперечним для нас є те, що між власне державою і міжнародним співтовариством як сукупністю держав складаються відносини, які ґрунтуються на нормах загального права і на необхідності захисту фундаментальних інтересів цього співтовариства. Наявність загальних обов'язків держав у зв'язку зі спільними інтересами співтовариства не раз констатував Міжнародний суд ООН, який кваліфікував їх як обов'язки (навіть позадоговірні) перед співтовариством у цілому. Порушення обов'язків *erga omnes* (такий, що поширюється на всіх) розглядається співтовариством як міжнародний злочин. Ідеться про обов'язки, які виникають внаслідок заборони агресії, геноциду, захисту фундаментальних прав людини тощо [41]. Право на громадянство згідно зі статтею 15 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року системно входить до одних із міжнародних фундаментальних прав людини, а відповідно до глави II Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року є одним із загальних принципів, що стосуються громадянства, на яких має ґрунтуватися сьогодення і вибудовуватися майбутнє держав – учасниць Ради Європи у питанні громадянства, а відтак це обумовлює міжнародні зобов'язання держав щодо поваги до фундаментальних прав і основних свобод людини.

Як слушно зазначає О. Андрієнко, принцип поваги до фундаментальних прав і основних свобод людини належить до імперативних норм міжнародного права *jus cogens*, тобто норм, що приймаються та визнаються міжнародним співтовариством загалом і є обов'язковими для всіх держав. Такі норми породжують зобов'язання *erga omnes*, тобто зобов'язання не лише перед безпосередньо потерпілою державою, а й перед третьою державою на підставі загального інтересу. Держава, володіючи законним інтересом щодо захисту та дотримання основних принципів міжнародного права, має право закликати до відповідальності будь-яку державу, яка порушила своє зобов'язання. Водночас держава-правопорушник може бути притягнена до відповідальності як потерпілою державою, так і будь-якою іншою державою, яка не є безпосередньо потерпілою. Очевидно, що нормативне визнання в сучасному міжнародному праві зобов'язань *erga omnes* перед міжнародною спільнотою загалом є важливим кроком у сприянні забезпечення миру і стабільності в міжнародних

відносинах та розвитку права міжнародної відповідальності. У той же час автор справедливо зазначає, що з погляду сучасної теорії міжнародного права кожен член міждержавного співтовариства у разі масових грубих порушень прав людини на території іншої держави вважається таким, що має інтерес щодо захисту цих прав [3]. Масове грубе порушення прав людини, що є міжнародними стандартами, в одній із держав є міжнародно-правовою підставою притягнення її до відповідальності як потерпілою стороною (державою), так і в силу зобов'язання *erga omnes*, також і будь-якою іншою державою, інтереси якої не були порушені і вона при цьому не є учасником певного міжнародного конфлікту.

Слід зауважити, що міжнародні стандарти накладають на держави обов'язок щодо їх дотримання, а відтак зумовлюють діяльність держави щодо їх забезпечення, охорони й захисту. При недотриманні чи порушенні міжнародних стандартів, зокрема й у сфері громадянства, на відповідну державу повинні накладатися певні міжнародні санкції, що в аспекті тимчасово окупованої території України може стати приводом для нових санкцій проти держави-агресора [60, с. 21].

Розкриваючи проблему громадянства і національної ідентичності, Ю. Габермас стверджує, що громадяни бажають зорганізувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для всіх. Таку спільноту утворюють відносини взаємного визнання і з огляду на ці стосунки кожний громадянин може сподіватися на те, що його поважатимуть інші як особу вільну і рівну собі. Кожен зможе сподіватися, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності як унікальної особи, члена етнічної або культурної групи і як громадянина, тобто члена громадянської держави. Ця ідея самовизначення політичної спільноти набула конкретної правової форми у ряді конституцій і фактично в усіх політичних системах Західної Європи та Сполучених Штатів [222, с. 55-56]. Міркування Ю. Габермаса можна звести, зокрема, до твердження про те, що мирне співіснування зводиться до таких принципів, з якими всі погоджуються, оскільки вони становлять однакову потребу для всіх, а отже, вони є не лише значущими на внутрішньодержавному рівні, а й містять зобов'язання *erga omnes*, тобто

зобов'язання стосовно всіх і кожного з членів міждержавного співтовариства. Тому їх слідування є рушійною силою для держав у створенні й підтриманні асоціації вільних, рівноправних і захищених громадян як у межах конкретної держави, так і поза її межами.

У цьому сенсі, як доречно зазначає І. Д. Софінська, сучасна концепція громадянства поступово зазнає трансформації під впливом суттєвих геополітичних змін. Громадянство перестає бути винятковою політико-правовою ознакою належності особи до держави. Осмислена та зрозуміла схематизація змінюється: людина як громадянин набуває значної ваги (ціннісного значення для державно-суспільно-політичного життя), її права стають предметом гарантування з боку держави, незважаючи на місце її проживання [184, с. 19]. Сучасні геополітичні зміни, поряд із глобалізаційними викликами, концентровано з політико-правового боку впливають на складові елементи інституту громадянства, зокрема на його принципи, що спонукає забезпечення прав громадян, у тому числі права на громадянство, яке є одним із принципів означеного правового інституту.

Отже, в контексті цього напряму наукового дослідження доцільно вирізняти площину національних відносин та міжнародної взаємодії, яка може набувати геополітичних ознак та просторового виміру. Водночас, як свідчать нинішні політико-правові реалії, принципи громадянства також мають конститутивне значення і в політико-територіальній стабільності України [63, с. 65].

Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочала фактичну реалізацію плану військової окупації території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [149]. Відтак сучасною головною загрозою національній державності та суверенітету України постала гібридна війна, що ведеться проти Української держави, а це призводить до втрати її населення.

Особливістю війни гібридного типу є те, що вона ведеться замасковано, з використанням переважно нелінійних тактик і спрямована не на захоплення всієї території держави, хоча не є виключенням взяття під контроль окремих територій, а на отримання патронату над державою, який досягається, зокрема, й через вплив на

її населення [99, с. 6]. Одним з аспектів гібридної війни Російської Федерації проти України є вплив на її населення через інститут російського громадянства.

Закамуфльовані імперські амбіції Російської Федерації, що проявилися в анексії Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та інтервенція на сході України, за якої були захоплені частини територій Луганської та Донецької областей і створення на них маріонеткових «урядів», мають усі ознаки загарбницької війни. Збройна агресія Російської Федерації проти України та військове вторгнення до Автономної Республіки Крим та міста Севастополя призвели не лише до насильницького протиправного відторгнення частини суверенної території держави Україна, а й до ситуації, за якої кілька мільйонів її громадян опинились на тимчасово окупованій національній території, а отже, стали «заручниками» окупаційної влади. Так, за даними української статистики, на 1 січня 2014 року чисельність населення Автономної Республіки Крим (разом із м. Севастополь) становила 2 млн 353 тис. 129 осіб (див. додаток 3, таблиці 1 і 2) [186], що становить більш ніж 50 % громадян України, які у період з 2010 по 2019 рік залишились за кордоном (див. додаток Ж, таблиця 1).

Нагадаємо, наприкінці лютого – на початку березня 2014 року перекинуті з Російської Федерації війська без розпізнавальних знаків окупували Кримський півострів. З цього моменту фактично розпочалася військова агресія Російської Федерації проти України. Згідно з Постановою Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”» від 21 квітня 2015 року № 337–VIII зазначені події розвивались за таким хронологічним сценарієм [141].

Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами Російської Федерації, всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Російської Федерації, порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Автономній Республіці Крим відповідно до Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської

Федерації на території України від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин. На початковій стадії агресії особовий склад окремих російських збройних формувань не мав розпізнавальних знаків [162].

Збройні підрозділи спеціального призначення Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації 27 лютого 2014 року захопили будівлі Ради міністрів та Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Водночас відбулося створення і озброєння іррегулярних збройних формувань найманців із числа місцевих жителів, якими керували офіцери спецслужб і Збройних Сил Російської Федерації, а Чорноморський флот Російської Федерації заблокував українські порти, де знаходилися кораблі Військово-Морських Сил України. За цих обставин лідер партії «Русское единство» у незаконний спосіб проголосив себе головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим та закликав Президента Російської Федерації «забезпечити мир і спокій в Криму». У відповідь на цей заклик Президент Російської Федерації, порушуючи як міжнародне право, так і чинну українсько-російську договірно-правову базу, а також положення Будапештського меморандуму, звернувся до Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації, яка своєю постановою від 1 березня 2014 року, протиправно легалізуючи ці порушення, дала згоду на використання на території України Збройних Сил Російської Федерації. Як наслідок, це призвело до збройного захоплення і воєнної окупації невід'ємної частини України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [141].

Сформована в нелегітимний спосіб в умовах російської воєнної окупації виконавча влада Автономної Республіки Крим 16 березня 2014 року провела так званий референдум про входження Автономної Республіки Крим до складу Російської Федерації, однак результати цього «референдуму» не були визнані жодною державою світу, крім Російської Федерації, що підтверджується Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 68/262 «Територіальна цілісність України» від 27 березня 2014 року [154].

17 березня 2014 року Верховна Рада Автономної Республіки Крим, розпущена Постановою Верховної Ради України, усупереч цьому проголосила Автономну

Республіку Крим незалежною державою. Самоназвані представники Верховної Ради Автономної Республіки Крим 18 березня 2014 року підписали з президентом Російської Федерації «Договір про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». Законодавчим органом Російської Федерації 21 березня 2014 року прийнято Федеральний конституційний закон «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» («О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя») [162].

Всі наведені в хронологічній послідовності нормативно-правові акти формалізовано відтворюють обставини, що склались на частині території України, зокрема в Автономній Республіці Крим, та вказують на військову агресію Російської Федерації щодо України, наслідком якої стала повна окупація та подальша незаконна анексія території Автономної Республіки Крим, засуджена міжнародними інстанціями.

Незаконно анексувавши Автономну Республіку Крим, Російська Федерація продовжила військову агресію стосовно України.

Друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася у квітні 2014 року, коли контрольовані, керовані і фінансовані спецслужбами Російської Федерації озброєні бандитські формування проголосили створення «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014 р.) та «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014 р.). Вчинивши збройну агресію проти України, Російська Федерація грубо порушила свої зобов'язання, встановлені такими міжнародними актами: Статут ООН, відповідно до якого держави-члени повинні розв'язувати будь-які спори мирними засобами та утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування (частини 3, 4 ст. 2); Гельсінський Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі, підписаний 1 серпня 1975 року, відповідно до якого її держави-учасники визнають непорушними кордони всіх держав у Європі та утримуватимуться від будь-яких дій,

спрямованих на захоплення частини або всієї території будь-якої держави-учасниці (частина 1, розділ III); Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року, який зафіксував зобов'язання Російської Федерації, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучених Штатів Америки; Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, ратифікований обома сторонами 14 січня 1998 року, згідно з яким Україна та Російська Федерація відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань за Заключним актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність кордонів, що існують між ними (ст. 2) тощо [53].

Незважаючи на укладення Мінських домовленостей (Мінський протокол від 5 вересня 2014 р., Мінський меморандум від 19 вересня 2014 р. і Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод від 12 лютого 2015 р.), за якими Російська Федерація та підконтрольні їй бандитські угруповання взяли на себе зобов'язання із припинення збройного конфлікту, Російська Федерація з більшою або меншою інтенсивністю продовжує збройну агресію проти України [162].

Відомий російський політик та економіст Г. Явлінський, підбиваючи підсумок двох останніх десятиліть правління президента Російської Федерації, наголошує, що війна на Донбасі, анексія Автономної Республіки Крим, нескінченна конфронтація з Україною, перетворення держави (Російської Федерації) на мішень для санкцій, втрата міжнародної репутації, корупція на всіх рівнях влади, тотальна брехня, розпалювання ненависті – все це прямі результати політики Кремля останніх років [283]. Військова конфронтація Російської Федерації з Україною, а також зазіхання на українську територію та її населення є наслідком офіційної політики Кремля, прямо залежної від ігнорування міжнародного права, а отже, і зобов'язання *erga omnes*, повсюдної державної корупції на владному рівні, маніпулювання свідомістю населення, розпалювання міжетнічної ворожнечі.

Для достовірної та всебічної оцінки факторів зазіхання на сферу громадянства України слід з'ясувати реальний офіційний окупаційний «правовий» стан у цій

сфері, що вкрай важливо для об'єктивної оцінки загрозливого рівня впливу нормативно-правових актів Російської Федерації, спрямованих на інститут громадянства України (див. додаток К).

Відтак за наведених вище обставин та з метою визначення статусу території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлення особливого правового режиму на цій території, визначення особливостей діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, парламент України прийняв Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», у якому нормативно зазначається, що територія Кримського півострова внаслідок збройної агресії Російської Федерації вважається тимчасово окупованою територією України. Тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції України та законів України. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року [135]. Водночас події, які відбулися у 2014 році на Кримському півострові та на частині територій Донецької та Луганської областей, викликали гостру негативну реакцію з боку міжнародної спільноти на агресивні дії Російської Федерації та потягли за собою застосування санкцій до цієї держави та її посадових осіб, рішення та резолюції ООН, Європейського Союзу, ОБСЄ, Ради Європи, Північноатлантичного альянсу, численні заяви інших держав [50, с. 220]; та водночас ці події, особливо їх результат, зумовлюють нагальну потребу у вивченні, а отже, й розумінні теоретичних та практичних основ питання захисту громадянства України за обставин тимчасово окупованої національної території. Водночас ми переконані, що його науково-теоретична підтримка є вкрай необхідною й для сучасної політико-правової політики деокупації анексованої території (відновлення юридичного статусу-кво) та реінтеграції населення.

Тому з урахуванням сучасного геополітичного міжнародного статусу України як держави, що зазнала збройної агресії з боку Російської Федерації, актуальним у

цьому дослідженні вважаємо зосередження уваги на захисті громадянства України за обставин тимчасово окупованої території України, який є, на нашу думку, одним з елементів взаємодії держави з її громадянами, а відтак консолідації українців та запоруки національної безпеки. Водночас ми переконані, що порушене питання також відповідною мірою уособлює альтернативу політиці військової конфронтації.

Щодо ситуації, за якої кілька мільйонів громадян України опинились на тимчасово окупованій національній території, В. М. Гребенюк зазначає, що російська псевдонаукова та політична думка традиційно вибудовує основи державності Російської Федерації без переосмислення минулого, взаємин із сусідніми народами, врахування сучасних міжнародних реалій і світового порядку. Важливого значення в працях науковців Російської Федерації набула демографічна причина відторгнення Криму від України. Населення півострову, на думку деяких російських учених, має неоціненну важливість, яка переважає всі інші причини загарбання цього регіону. У науково-політичних колах Російської Федерації було розроблено механізм більш агресивного загарбання території України, що передбачав: закріплення у російських законах права мільйонів «русских соотечественников» в нашій державі на отримання російського громадянства, консульський та правовий захист Російської Федерації, тобто створення правового механізму виведення громадян України зі складу української політичної нації [29, с. 42-47]. Однією з особливостей нинішньої науки Російської Федерації є її перейманням обслуговування політичних інтересів, що виражається у підміні реальних фактів, чи у маніпулюванні ними, із застосуванням сугестивної технології з метою зміни політичної свідомості та культури як громадян Російської Федерації, так і виправдування експансіоністських дій та неоімперських зазіхань вищого державного керівництва Російської Федерації, прищеплення «рабської» покірливості, ворожого, ксенофобського ставлення до інших народів, та науково-теоретично обґрунтовує неспівставну із загальновизнаними нормами міжнародного права військову агресію проти інших суверенних держав у цілому.

З часу тимчасової окупації частини території України і до сьогодні Російська Федерація здійснює автоматичне (примусове) надання свого громадянства особам,

які є громадянами України, супроводжуючи це цинічними і протиправними вимогами щодо зміни українського громадянства на російське для тих осіб, які відмовилися від нової форми «закріпачення», що призводить до масових порушень прав громадян України.

Уперше такі дії, які є відвертим втручанням у внутрішні справи України щодо примусового «автоматичного» надання громадянам України на окупованій території російського громадянства, розпочалися у 2014 року.

Тоді, як зазначає О. Янковський [227], вище керівництво Російської Федерації вирішило прийняти півострів до складу своєї держави, пославшись на результати проведеного раніше референдуму. Хоча більшість держав світу, разом з Україною, це народне волевиявлення визнали нелегітимним і засудили анексію Криму, Росія все ж вирішила дати кримчанам свої паспорти. Після закінчення відведеного строку всі, хто не наважився офіційно відмовитися від подарованого російського громадянства, були визнані його володарями автоматично.

Ті, хто побажав зберегти – саме таке формулювання запропонувало російське законодавство – українське громадянство, були змушені пройти процедуру отримання посвідчення на проживання. Кримчани були змушені доводити своє право жити в рідному домі.

Та частина мешканців Криму, яка не погодилась добровільно розголошувати інформацію про свою громадянську позицію і бажання зберегти українське громадянство, опинилась у такій ситуації – без офіційної заяви про збереження українського громадянства вони не можуть претендувати на вид на проживання. Але і без російського паспорта життя в Криму стало неможливим, адже будь-які операції, від банківських до прийому в поліклініці, здійснюються тільки за паспортом російського зразка. Серед кримчан знайшлися і охочі знищити український паспорт: особливо відчайдушні рвали, спалювали і топтали документ. Утім незалежно від цього всі кримчани офіційно є громадянами України.

У зв'язку з політичною ситуацією в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі Україна не застосовуватиме жодних санкцій до громадян України, які отримують другий паспорт Російської Федерації, – про це заявив Міністр юстиції

України. За його словами, українське законодавство не передбачає подвійного громадянства. Але ситуація в Автономній Республіці Крим складається так, що деякі українці змушені отримувати російське громадянство [274]. Водночас від громадян України в Автономній Республіці Крим незаконно вимагають відмовитися від українського громадянства і здати свій паспорт. Проте ніхто не має права зобов'язати віддати або знищити український паспорт в обмін на російський. Жодні російські державні органи не наділені правом вилучати примусово українські паспорти у громадян України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та місті Севастополі. Водночас ці громадяни мають право користуватися всіма передбаченими конституційними права і свободами в Україні [65, с. 96-97].

Автоматичне набуття громадянами України громадянства РФ в Автономній Республіці Крим не може бути визнано правомірним, оскільки внутрішньодержавні процедури РФ щодо вступу в нього не відповідають чинним міжнародним конвенціям, міжнародному звичаєвому праву та принципам права про громадянство, які закріплені в Європейській конвенції про громадянство [263, с. 60]. Примус до набуття українцями на окупованій території України російського громадянства є, зокрема, прямим порушенням загальних принципів, що стосуються громадянства, які закріплені у главі 2 Європейської конвенції про громадянство.

У свою чергу слід відміти загострення ситуації навколо питань громадянства на окупованій території України в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі після 1 січня 2016 року.

Так, Федеральна міграційна служба Російської Федерації поставила вимогу до жителів Криму, а отже, громадян України, протягом 60 днів після 1 січня 2016 року повідомити органи ФМС Росії про наявність іншого, крім російського, громадянства. У разі невиконання цієї вимоги загрожує штраф до 200 тис. рублів (близько \$ 2350) або до 400 годин примусових робіт. Водночас правозахисники та експерти стверджують, що переважна більшість мешканців Автономної Республіки Крим, взявши російський паспорт, від українського не відмовилися, вони, фактично, мають подвійне громадянство [38]. Отже, маємо на тимчасово окупованій території України «квазі-біпатризм», що виник у результаті анексії частини державної

території та застосування державою-агресором свого «окупаційного» законодавства щодо «примусового екстратериторіального трансферу російського громадянства» до українських громадян, які проживають на цій території.

У цьому контексті слушною є думка адвоката, експерта з прав людини Громадської організації «Регіональний центр прав людини» (м. Київ) С. Зайця про те, що колективна екстратериторіальна націоналізація підриває значення інституту громадянства в міжнародному праві, оскільки дозволяє розмивати правовий зв'язок громадян із державою, позбавляючи їх усіх привілеїв, які вони мали завдяки такому зв'язку (наприклад, право на консульський захист). Такі дії дають змогу підпорядкувати населення певної території владі держави-агресора, становлять загрозу для світового порядку та є засобом агресивної експансії з боку Російської Федерації. У Автономній Республіці Крим створено небезпечний прецедент, до якого сучасне міжнародне право виявилось неготовим. Опікуючись переважно проблемами уникнення безгромадянства, міжнародне право залишило майже цілковито без уваги проблеми свавільного нав'язування громадянства [51]. Проблема захисту громадянства держави, яка зазнала агресії, у розрізі сучасного міжнародного права набуває своєї актуальності саме з факту окупації частини території України та застосування державою-агресором свого «окупаційного законодавства», зокрема у сфері громадянства на цій території.

Консеквенцією на такі дії з боку Європейського Союзу стало засудження окупації та анексії Автономної Республіки Крим та ухвалення Європарламентом 4 лютого 2016 року Резолюції «Ситуація з правами людини в Криму, зокрема кримських татар». Європейський Парламент, враховуючи те, що Російська Федерація незаконно анексувала Автономну Республіку Крим і місто Севастополь й у такий спосіб порушила міжнародне право, а також те, що особи, які відмовилися прийняти російське громадянство після анексії, піддаються дискримінації та мають серйозні труднощі в усіх сферах політичного, соціального та економічного життя, засуджує практику фактичних органів влади з нав'язування російського громадянства мешканцям Автономної Республіки Крим, підтверджує свою рішучу підтримку суверенітету та територіальній цілісності України в межах її міжнародно

визнаних кордонів та її вільний і суверенний вибір рухатися у європейському напрямі. Нагадує про своє рішуче засудження незаконної анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією та зобов'язання ЄС, його держав-членів і міжнародної спільноти у повній мірі реалізувати політику невизнання незаконної анексії Автономної Республіки Крим [161].

На 25-й щорічній сесії Парламентської Асамблеї ОБСЄ 5 липня 2016 року було прийнято Тбіліську декларацію, яка містить окрему Резолюцію «Порушення прав людини та основних свобод в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі» [271], у якій закликає Російську Федерацію як державу-окупанта, що здійснює фактичний контроль над Кримським півостровом, виконувати свої зобов'язання щодо міжнародного права, припинити нав'язувати застосування законів Російської Федерації в окупованому Криму, а також примусово надавати російське громадянство мешканцям Криму всупереч міжнародному праву.

На думку О. Р. Поєдинок, оскільки сучасне міжнародне право категорично не допускає придбання території шляхом анексії, розглядаючи останню як один із класичних проявів агресії як найтяжчий злочин проти міжнародного права, ситуацію в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі слід розглядати лише як тимчасову (незалежно від її фактичної тривалості) окупацію. Відповідно згідно зі статтею 2 спільно для чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року ця ситуація повинна кваліфікуватись як міжнародний збройний конфлікт, а відносини на окупованій території – регулюватись міжнародним гуманітарним правом [206, с. 590].

З точки зору Женевських конвенцій (1949 р.), анексія такої території не змінює її правовий статус, тобто де-юре анексована територія залишається під правовим режимом окупації, а на населення такої території поширюється дія всіх норм та гарантій, наданих йому міжнародним гуманітарним правом [100, с. 162]. Статус території України, яка тимчасово окупована внаслідок збройної агресії Російської Федерації, обумовлює поширення дії міжнародного гуманітарного права саме на громадян України, які залишились проживати на цій території, а відтак на Російську Федерацію поширюються зобов'язання *erga omnes* щодо дотримання

фундаментальних прав і основних свобод людини, зокрема непорушення права на громадянство.

У той же час анексія частини території України як причина міжнародної ізоляції Російської Федерації, накладення на неї політичних та економічних санкцій також як прямо, так і побічно, сприяла посиленню репресій у найрізноманітніших напрямках прав і свобод громадян України, створенню репресивних і цензурних механізмів, активному переслідуванню за «екстремізм», забороні діяльності громадських правозахисних організацій, розвитку практики прямого безкарного й такого, яке підтримується владою, насильства над політичними опонентами та громадськими активістами (з'явилися нові політв'язні і політемігранти).

Отже, для нас постає питання відносини між Російською Федерацією як державою-окупантом та громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території України, що також обумовлює розгляд цього питання.

В умовах військової окупації території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя за міжнародним правом відповідно до пункту 1 статті 4 Конвенції про захист цивільного населення під час війни «Особами, що перебувають під захистом цієї Конвенції, є ті, хто в будь-який момент та за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є» [75]. Водночас державі-окупанту за міжнародним гуманітарним правом на окупованій території заборонено примушувати населення цієї території до присягання на вірність державі-окупанту, зокрема, шляхом зміни громадянства (ст. 45 Конвенції про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) 1907 р.) [75; 206, с. 558-559].

Світ та міжнародне право, можливо, уперше постали перед викликом, коли інститут громадянства був використаний окупантом як форма агресивної експансії через примушення та нав'язування громадянства цивільному населенню. Фактично Російська Федерація примусила все населення окупованих територій присягнути на вірність державі-агресору, що захопила цю територію, а відповідно поставила населення в уразливу ситуацію порушення їх прав як у разі прийняття громадянства (примушення до служби в армії окупанта), так і відмови від нього (фактичний статус

іноземців у себе вдома) [126, с. 22], що є прямим порушенням статті 45 Конвенції про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) 1907 р.), а відтак порушенням зобов'язань *erga omnes* перед міжнародною спільнотою.

У звіті Правової Ініціативи Відкритого Суспільства «Права людини в контексті автоматичної натуралізації в Криму» стверджується, що нав'язування російського громадянства в Автономній Республіці Крим порушує міжнародне право в галузі прав людини, зокрема право на громадянство та заборону расової та етнічної дискримінації. Юридичний аналіз автоматичної натуралізації в Автономній Республіці Крим подано в трьох вимірах: А. Етнічно дискримінаційний характер автоматичної натуралізації в Криму. Російська кампанія в Автономній Республіці Крим прагне встановити відданість Російській Федерації на основі етнічності, що передбачає ліквідацію корінних кримських татар, ідеї окремого українського народу та ідеї української громадянської національної ідентичності; Б. Автоматична натуралізація в Автономній Республіці Крим як порушення права на громадянство. Автоматична натуралізація – дискримінаційна, примусова практика, що порушує вимоги належного процесу, не має легітимної мети та є непропорційною до шкоди, яку вона спричиняє; С. Побічні наслідки автоматичної натуралізації, які сприяють етнічній чистці в Автономній Республіці Крим. Дія законів про протидію екстремізму, переміщення населення та культурне стирання працює разом із примусовою натуралізацією.

Водночас у звіті зазначається, що дискримінаційний характер дій Російської Федерації щодо населення Криму полягає, насамперед, у ліквідації української національної ідентичності. Юридична та практична ліквідація українського громадянства через нав'язування російського створила мережу юридичного та ідеологічного впливу, яка охопила все населення. Самоідентифікація осіб, на яких вона впливає, та індивідуальний вибір способу реагування на дії Російської Федерації тут другорядні порівняно зі систематичним дискримінаційним характером цих дій. Автоматична натуралізація в Автономній Республіці Крим порушує міжнародні норми, які захищають різні аспекти права на громадянство, зокрема: (1) закони про громадянство не повинні дискримінувати прямо чи опосередковано

за ознакою раси чи етнічності; (2) будь-яка зміна громадянства повинна бути добровільною; (3) заходи, які впливають на здійснення права на громадянство, повинні відповідати принципам належного процесу; (4) заходи, що перешкоджають здійсненню права на громадянство, повинні мати законну мету; (5) такі заходи також повинні бути пропорційними та збалансованими з погляду впливу на індивідуальні права порівняно із законною метою [54, с. 46, 50-51]. Окупаційні закони Російської Федерації у сфері громадянства, які Російська Федерація всупереч міжнародному праву екстратериторіально поширює на тимчасово окуповану територію України, зокрема в аспекті автоматичного (примусового) надання свого громадянства, є прямо дискримінаційними, нівелюють право вільного вибору громадянства та в цілому порушують право на громадянство.

У цьому сенсі, як доречно стверджує О. Р. Поєдинок, примушувати громадян окупованої держави набути громадянство держави-окупанта є нічим іншим, як недобросовісною та протиправною поведінкою, що має на меті позбавити їх захисту міжнародного гуманітарного права [206, с. 591]. Примушування до набуття громадянства держави, яка здійснила акт анексії частини території іншої суверенної держави, є абсолютно недопустимим із боку міжнародного гуманітарного права та є також загрозливим викликом стабільності міжнародних відносин.

Погоджуючись із цією точкою зору, вважаємо, що протиправне примусове надання громадянства держави-окупанта має за мету: позбавлення міжнародного захисту громадян України; захист власних громадян з боку України; протиправне покладення обов'язків, які властиві лише за наявності громадянства Російської Федерації (наприклад, для призову на військову службу до російської армії); незаконне притягнення до різного виду юридичної відповідальності на тимчасово окупованій території; застосування заходів «політичного примусу», зокрема переслідування громадян України за «інакомислення» шляхом примусового поміщення у пенітенціарні чи психіатричні заклади поза межами тимчасово окупованої території. А також в цілому створити ілюзію в очах міжнародного співтовариства щодо «легітимності» дій окупаційної влади на тимчасово окупованій території України.

Водночас «примус» до громадян України, які опинились на тимчасово окупованій території України, з боку окупаційної влади Російської Федерації щодо «нав'язування» їй громадянства виник з моменту набуття чинності Федерального конституційного закону Російської Федерації «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» від 21 березня 2014 року № 6-ФКЗ та вбачається, що він спрямований на російську «паспортизацію» населення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, одними з цілей яких є: зміна правового статусу «громадянин України» на «громадянин Російської Федерації», а відтак невизнання правового зв'язку між цією особою і Україною; ігнорування окупаційною владою звернення примусово «паспортизованих» громадян України до правозахисних інституцій України та відхиляти захист цих громадян з боку України; легітимація дій окупаційної влади на окупованій території; захист колабораціоністів, особливо тих громадян України, які активно брали участь в анексії частини території України; створення дискримінаційних умов для тих громадян України, які, зберігаючи їй вірність, в установленій місячний строк відмовилися від громадянства Російської Федерації; створення «правових» умов для депортації громадян України з Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; покладення державою-окупантом додаткових юридичних зобов'язань як на «громадян Російської Федерації» для змушування несення військової служби, а відтак брати участь у збройному конфлікті проти Української держави, інших держав (наприклад, Сирії) тощо.

За результатами дослідження ряду проблемних питань, пов'язаних з інститутом громадянства як регулятора впливу на стан забезпечення національної безпеки України, зокрема під час збройного конфлікту на окремих територіях Донецької та Луганської областей, С. В. Дрьомов в аналітичній доповіді вказує, що у разі вилучення паспортів громадянина України «квазі-державними» утвореннями в ОРДЛО виникатиме загроза, що українські документи можуть використовуватися в подальшому для вчинення різноманітних протиправних діянь, наприклад, для: маніпуляцій щодо отримання соціальних виплат на території України особами, які

не мають відповідного права або не можуть підтвердити наявності у них такого права; незаконного проникнення на територію України осіб з метою ведення протиправної діяльності (терористичних актів, диверсій тощо); здійснення транзиту в інші держави, у тому числі європейські, представників терористичних організацій, нелегальних мігрантів тощо; спроб підриву авторитету України на міжнародній арені. Водночас Російська Федерація намагається використовувати питання громадянства як фактор негативного впливу на стан національної безпеки України. При цьому Кремль активно маніпулює інститутом громадянства, намагаючись перетворити його на елемент гібридної війни проти України [39, с. 25-26].

Не виключається, що з метою захисту життя та гідності громадян Російської Федерації, захисту і покровительства за її межами (формального прикриття своєї агресії та формування відповідного ставлення місцевого населення) Російська Федерація видавала свої паспорти і громадянам України (переважно мешканцям Донбасу та Автономної Республіки Крим). За неофіційними даними, російські паспорти мають близько 300 тис. громадян України. Тож не складно уявити сценарій, за якого агресія Російської Федерації проти України може набути більш відвертого характеру, приводом до чого слугуватиме «турботливе ставлення» офіційного Кремля до громадян Російської Федерації, яких нібито утискає влада України [39, с. 25-26]. Така позиція підтверджується і міркуванням незалежного експерта А. Гольцова про те, що нині в Російській Федерації спрощується процедура надання російського громадянства т. зв. «співвітчизникам», зокрема з України, а Воєнна доктрина Російської Федерації від 2014 року передбачає захист громадян Російської Федерації за кордоном [242], що може стати підставою для легітимізації зовнішніх інтервенціоністських акцій [27, с. 165-167] з боку військового блоку Російської Федерації. У той же час, як висловився заступник директора з міжнародних питань Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння М. Самусь: «Росія не буде зупинятись незалежно від того, хто Президент, у питаннях руйнації Української держави, і паспортизація буде використана, щоб надалі руйнувати Українську державу або створювати умови, щоб Україна стала підконтрольна Російській Федерації. І паспортизація використовується як аргумент торгу» [115].

Дещо іншу думку з цього приводу висловив російський опозиційний політик К. Боровой, який вважає, що визнання Кремлем паспортів квазі-державних утворень в ОРДЛО («ДНР» і «ЛНР») є спробою «заштовхнути» до складу України невизнані республіки разом із бойовиками, які ніколи не мали українського громадянства. Цим Російська Федерація намагатиметься зберегти або навіть посилити свій вплив на цих територіях [235]. Використання Російською Федерацією інституту українського громадянства, на нашу думку, може привести до інфільтрації в нашу державу осіб, які в подальшому будуть здійснювати на її території диверсійні та терористичні акти залякування мирного населення, шпигунську діяльність, антиукраїнську пропаганду тощо.

Іншим аспектом впливу питання громадянства на стан забезпечення національної безпеки України є те, що російський паспорт доволі часто дає громадянинові України змогу уникати кримінальної відповідальності та кримінального переслідування. Так, якщо громадянин України, який має російський паспорт, співпрацює з російськими спецслужбами, здійснюючи антиукраїнську підривну діяльність, вчиняє злочини, то йому достатньо лише перетнути кордон із Російською Федерацією, і Росія на законних підставах відмовить Україні у видачі свого громадянина [39, с. 25-26]. Цим Російська Федерація також нівелює і міжнародний інститут екстрадиції як одну з ефективних форм міжнародної співпраці держав у боротьбі зі злочинністю.

Водночас згідно із законодавчими поправками, ухваленими Державною думою Російської Федерації у 2017 році [254], для того, щоб отримати російський паспорт за спрощеною процедурою, громадянину України буде достатньо написати і направити заяву про відмову від наявного у нього громадянства України у повноважний орган цієї держави, нотаріально завірена копія якого подається до відповідного державного органу Російської Федерації.

У Державній міграційній службі України у відповідь на ці російські нововведення заявили, що змінювати щось зі свого боку не збираються. «Незалежно від будь-яких рішень будь-яких держав світу процедура залишиться такою, як і була, і громадяни, які не вийшли з громадянства відповідно до закону України,

залишатимуться громадянами України», – заявив речник ДМС України. Він нагадав, що припинити громадянство України можна лише указом Президента України [30]. Введені нові законодавчі правила Російської Федерації у сфері громадянства не є для України офіційною підставою для прийняття рішення щодо припинення чи скасування рішень про оформлення набуття українського громадянства, однак вимагають вжиття превентивних заходів щодо захисту громадянства України. Зокрема, на нашу думку, створення реєстру таких заяв та відповідно реєстру громадян України, які потенційно можуть бути особами, що набули громадянство (підданство) іншої держави або держав.

Експерт Центру політико-правових реформ з питань конституціоналізму Б. Бондаренко переконаний, що вказане рішення Державної думи Російської Федерації є «певним наступом на український суверенітет». «По суті Росією ігноруються норми законодавства України, які визначають конкретний порядок виходу з українського громадянства, і дозволяють робити так звані спрощені процедури. Але по суті ці процедури порушують українське законодавство», – переконаний експерт. Крім того, це рішення спрямоване не лише на мешканців Автономної Республіки Крим та громадян України, які живуть у Російській Федерації, а й на українців, які мешкають в Україні і є прихильниками Російської Федерації, що, відповідно, є ризикованим для України [30] та є однією з форм нівелювання державного суверенітету.

У цьому сенсі, як слушно зауважує Т. Хаммар, політично-правовим поясненням ролі інституту громадянства є те, що бути громадянином означає не лише бути «приписаним» до того чи іншого громадянства формально. Це означає брати участь на боці своєї держави в прихованих та відкритих конфліктах між ним (громадянином) та іншими державами. Громадянство передбачає лояльність до держави [276, с. 56-65]. Отже, Російська Федерація, встановлюючи у своїх законодавчих актах особливі сприятливі умови набуття російського громадянства українськими громадянами, намагається екстратериторіально поширити своє громадянство на територію України, що в майбутньому може призвести до політичних, соціальних, гуманітарних чи військових конфліктів в Україні.

Схожої точки зору дотримується Ю. Мюррей (Euan Murray), наголошуючи на тому, що нинішня політика Російської Федерації з надання громадянства мешканцям інших держав стає приводом для застосування сили проти останніх і є зловживанням нормами міжнародного права щодо захисту власних громадян та становить загрозу міжнародному миру та безпеці [285, с. 49-52]. У зарубіжних наукових колах політика Російської Федерації з примусового та спрощеного способів надання громадянства мешканцям інших держав також викликає гострі дискусії. Адже примусове та спрощене надання російського громадянства створює національну загрозу не лише для України, воно є серйозним негативним викликом для всього світового суспільства.

З наведених аспектів вбачається, що Російська Федерація намагається сформуванню у громадян України негативне ставлення до українського громадянства шляхом вчинення державними силовими та адміністративними структурами Російської Федерації репресій, застосування високих штрафних санкцій, переслідування за мовними та іншими ознаками, а також примушування набуття російського громадянства як: напрям послаблення різноманітних сфер України, наприклад, інформаційної, ідеологічної, політичної, економічної, організації оборони держави тощо; фактор вчинення внутрішньо- та зовнішньополітичного тиску на державу; втілення стратегії соціального та суспільно-політичного напруження серед українського населення шляхом організації масових заворушень; форма «торгу» щодо «федералізації» території, введення «другої – російської» державної мови в Україні тощо; об'ємною та різноплановою схемою терористичних і диверсійних актів на території України з подальшим переховуванням терористів на території Російської Федерації та відмовою у їх екстрадиції; усебічне маскуванню і приховуванню прямої причетності Російської Федерації до інтервенції на територію України; планомірне та масштабне виведення громадян України з її правового поля; здійснення інформаційно-психологічного тиску та масового поширення антиукраїнської дезінформації; створення передумов для розв'язування широкомасштабного збройного конфлікту та наступній окупації інших частин

території України; дестабілізація та послаблення основ національної безпеки; створення загроз українському державному суверенітету.

З огляду на наведене вище, системному виробленню пропозицій щодо реалізації захисту громадянства України за обставин тимчасової окупації частини державної території передусім аналіз і оцінка громадських, політичних та правових наявних факторів, а також тенденцій і перспектив консолідованого міжнародного протистояння загрози національного інституту громадянства.

Державні можливості України протистояти загрозам національного інституту громадянства, на нашу думку, повинні стосуватися як внутрішнього, так і зовнішнього виміру. Така дуальність у вирішенні питання захисту громадянства України має доповнювати один одного, спонукати до вирішення, вибору, пошуку згоди і взаєморозуміння.

Водночас Україна має дещо обмежені можливості впливу на захист громадянства України на тимчасово окупованій території і переважно вдається до санкцій чи інших заходів захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, прав, свобод та законних інтересів громадян України [150], дипломатичних заяв.

Українська влада у формі національного законодавства активно напрацьовує варіанти розв'язання питання реалізації захисту громадянства України, зокрема на тимчасово окупованій території України.

Так, відповідно до положень статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України [135]. Тому згідно з чинним законодавством України слід вважати, що наявні у громадянина України документи про громадянство Російської Федерації, які отримані на тимчасово окупованій території, вважаються на території нашої держави фіктивними та не створюють правових наслідків [247, с. 81].

У статті 2 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268–VIII зазначається, що діяльність збройних формувань Російської Федерації та окупаційної адміністрації Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що суперечить нормам міжнародного права, є незаконною, а будь-який виданий у зв'язку з такою діяльністю акт є недійсним і не створює жодних правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження або смерті особи на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, які додаються відповідно до заяви про державну реєстрацію народження особи та заяви про державну реєстрацію смерті особи [144]. Разом із невизнанням «окупаційних актів (документів)», виданих громадянам України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, за наявності у таких громадян документів, що підтверджують факт народження або смерті особи на таких тимчасово окупованих територіях з характерними реквізитами окупаційної адміністрації, офіційні державні органи і посадові особи України за встановленою процедурою можуть прийняти рішення про їх використання для надання відповідних українських документів. Однак це не свідчить про визнання легітимності окупаційних органів. Ці дії з боку України є, насамперед, актом захисту прав громадян України, зокрема права на громадянство, та відповідають міжнародній практиці, у тому числі т. зв. «Намібійським виняткам», сформульованим Міжнародним судом ООН, та практиці Європейського суду з прав людини.

Під «Намібійськими винятками» маються на увазі документи, видані окупаційною владою, які повинні враховуватися судами, якщо їх нехтування призводить до серйозних порушень чи обмежень прав громадян. Розгляд судами таких документів не означає автоматичного визнання окупаційної влади. Іншими словами – беремо до уваги інформацію, не визнаючи при цьому документ [203]. Головним меседжем «Намібійських винятків» є те, що для гарантування прав і свобод людини і громадянина всім громадянам України, які проживають на

тимчасово окупованій території України, за певних обставин існує об'єктивна потреба допустимості врахування певних квазі-документів, що видані окупаційною адміністрацією. При цьому той факт, що ці квазі-документи беруться до уваги для прийняття державно-правового рішення, абсолютно не означає легітимізації окупаційної влади.

Щодо історії виникнення цього терміна, то вперше його сформулювали у висновку Міжнародного суду ООН у 1971 році. У документі «Юридичні наслідки для держав щодо триваючої присутності Південної Африки у Намібії» суд зазначив, що держави – члени ООН зобов'язані визнавати незаконність і недійсність триваючої присутності Південної Африки в Намібії, але «тоді як офіційні дії, вчинені урядом Південної Африки від імені або щодо Намібії після припинення дії мандата є незаконними і недійсними, ця недійсність не може бути застосовна до певних дій, як-от, наприклад, реєстрація народжень, смертей і шлюбів» [203].

Європейський суд з прав людини розвиває цей принцип, наприклад, у справах «Лоїзиду проти Туреччини» (Loizidou v. Turkey, 18.12.1996), «Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey, 10.05.2001), «Демопулос та інші проти Туреччини» (Demopoulos and Others v. Turkey, 01.03.2010) та «Мозер проти Республіки Молдови та Росії» (Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, 23.02.2016). «Зобов'язання ігнорувати, не брати до уваги дії існуючих *de facto* органів та інститутів далеке від абсолютного, – вважають судді ЄСПЛ. – Для людей, що проживають на цій території, життя триває, і це життя потрібно зробити більш стерпним і захищеним фактичною владою, включаючи суди. Виключно в інтересах жителів цієї території дії згаданої влади, які мають стосунок до сказаного вище, не можуть просто ігноруватися третіми країнами або міжнародними організаціями, особливо судами. Вирішити інакше означало б зовсім позбавляти людей, що проживають на цій території, всіх їх прав» [203].

У рішеннях Європейського суду з прав людини виокремлено три основні засади застосування «Намібійських винятків»: 1. Для людей, що проживають на тимчасово окупованій території, життя триває. І це життя потрібно зробити більш стерпним і захищеним (Cyprus v. Turkey, 10.05.2001, § 96). 2. Першочерговим завданням для

прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., завжди має бути їх ефективна захищеність на території всіх Договірних Сторін, навіть якщо частина цієї території перебуває під ефективним контролем іншої Договірної Сторони, тобто є окупованою (*Mozer v. The Republic of Moldova and Russia*, 23.02.2016, § 142). 3. Визнання актів окупаційної влади в обмеженому контексті захисту прав мешканців окупованих територій ніяким чином не легітимізує таку владу (*Cyprus v. Turkey*, 10.05.2001, § 92) [107, с. 91]. Застосовуючи «Намібійські винятки» та відповідну практику ЄСПЛ, слід вживати заходів щодо недопущення інфільтрації в Україну осіб, які не є її громадянами.

У спеціальному Законі України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12 серпня 2014 року № 1636–VII визначаються особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України (Крим). Так, згідно з пунктом 12.7 статті 12 під час тимчасової окупації порядок надання державних гарантій на території вільної економічної зони «Крим» діє з урахуванням того, що: 1) закони України, які передбачають надання дотацій, субсидій, інших грошових виплат за рахунок бюджетів, фондів державного соціального страхування (забезпечення), Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, отримання податкової соціальної пільги, а також пільг і компенсацій: а) поширюються на громадян України, які не мають одночасно громадянства держави-окупанта; б) надаються на іншій території України у разі дотримання визначених законодавством процедур за умови пред'явлення дійсного паспорта громадянина України та особистої декларації про відсутність громадянства держави-окупанта; 2) до громадянина України, який особисто декларує відсутність громадянства держави-окупанта, але фактично має таке громадянство на час отримання державних гарантій, застосовується юридична відповідальність, встановлена законами України за неправомірне (незаконне) отримання відповідних виплат (пільг, компенсацій) [152].

Згідно з Указом Президента України «Питання спрощення набуття громадянства України іноземцями та особами без громадянства, які брали (беруть)

участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони України, та громадянами Російської Федерації, які зазнали переслідувань через політичні переконання» від 13 серпня 2019 року № 594/2019 [119] Глава держави доручив Кабінетові Міністрів України розробити і невідкладно внести на розгляд Верховної Ради України проект закону, «спрямованого на спрощення порядку набуття громадянства України громадянами Росії, які зазнали переслідувань через політичні переконання (у країні своєї громадянської належності), та іноземцями й особами без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходили (проходять) військову службу за контрактом у Збройних Силах України та/або брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, та/або брали участь у виконанні бойових або службових завдань антитерористичної операції, та/або брали (беруть) участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях».

Кабінету Міністрів України: 1) розробити та внести на розгляд Верховної Ради України: а) невідкладно проект закону України, спрямований на спрощення порядку набуття громадянства України громадянами Російської Федерації, які зазнали переслідувань через політичні переконання (у країні своєї громадянської належності). Крім того, Кабінету Міністрів України доручено забезпечити оптимізацію процесу розгляду заяв громадян Російської Федерації про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та прийняття в установленому порядку відповідних рішень. Згідно з Указом уряд також має організувати і провести за участю Служби безпеки України перевірку дотримання Державною міграційною службою України, Міністерством закордонних справ України, дипломатичними представництвами та консульськими установами України вимог законодавства України у сфері громадянства під час прийняття рішень про оформлення набуття громадянства України [119]. Одним із нормативних засобів захисту громадянства України має стати полегшений порядок набуття громадянства

України тими громадянами Російської Федерації, які, дійсно, зазнали переслідувань через свої політичні переконання саме у країні своєї громадянської належності.

У середньостроковій перспективі, для захисту національного інституту громадянства, намітилась тенденція до офіційного запровадження в Україні інституту біпатризму. Так, Міністерство закордонних справ нині напрацьовує законопроект про введення в Україні подвійного громадянства. Представник України при Раді Європи Д. І. Кулеба заявив, що Україна потребує впровадження інституту подвійного громадянства, проте з обмеженням для Росії і певних її громадян. Таку думку він висловив на підтримку громадян України в країнах ЄС, які потенційно можуть отримати громадянство держав – членів ЄС. У разі введення подвійного громадянства, зі слів Д. І. Кулеби, вони можуть стати «агентами впливу» України в інших державах: «Якщо ми маємо мільйон українців у країні ЄС, то потенційно ці люди ходять на вибори, вони отримують легалізований статус, вони у перспективі стають повноцінними громадянами цієї країни. Зараз у нас я бачу доволі великі можливості і потребу в тому, щоб запровадити інститут подвійного громадянства, за винятком держави-агресора (можна ще запровадити пару критеріїв, щоби відсікати “непотрібних людей”)), – зазначив дипломат [90; 122]. З політичної точки зору, у разі запровадження в Україні інституту подвійного громадянства слід уникати легалізації громадянства у власних громадян тієї держави, якщо в Україні таку державу офіційно визнано як держава-агресор (держава-окупант).

У відповідь на загострення проблеми «російської паспортизації» окремих районів Луганської області, які не підконтрольні Україні, й визнаючи важливу роль у реалізації захисту національного громадянства, Управління нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, прокуратури Луганської області розпочало кримінальне провадження щодо здійснення представниками окупаційної адміністрації Російської Федерації примусової «паспортизації» громадян України. Такі дії кваліфіковано як порушення законів та звичаїв війни. Відповідно до матеріалів Служби безпеки України перші особи адміністрації «ЛНР», що контролюється Російською Федерацією, проводять насильницьку політику щодо примусового отримання громадянами України на

тимчасово окупованій території Луганської області так званих паспортів громадянина «ЛНР». Вказані дії мають саме примусовий характер та всупереч вимогам статті 52 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (12.08.1949) та статті 75 Додаткового протоколу (08.06.1977) (Протокол I) призводять до порушення конституційних прав і свобод громадян України на тимчасово окупованій території Луганської області [156]. Примусова «паспортизація» громадян України демонструє, що Російська Федерація, незважаючи на міжнародне гуманітарне право, вчиняє діє, які є грубим порушенням фундаментальних прав людини, зокрема права на громадянство, а офіційне напрацювання документів щодо фіксування протиправних дій держави-окупанта на території України стосовно її населення в подальшому слугуватимуть підставами для звернення України до міжнародних судових органів.

На цьому фоні Палата Європейського суду з прав людини передала Великій палаті суду чотири справи «Україна проти Росії», що стосуються порушень прав людини в анексованому Криму і на Донбасі. Перші дві справи стосуються подій, що відбувались з 27 лютого 2014 року, коли Російська Федерація здійснила анексію Автономної Республіки Крим, а також, здійснюючи контроль над сепаратистами і збройними групами, реалізовувала агресивні збройні дії на Донбасі, що призвело до численних порушень Конвенції. Зокрема, вказується про загибель українських військових і цивільних унаслідок незаконної анексії Криму і збройної агресії на Донбасі; незаконні арешти, тортури і жорстоке поводження стосовно кримських татар за етнічною ознакою і за спроби захистити українські національні символи в Автономній Республіці Крим; автоматичне визнання жителів Автономної Республіки Крим громадянами Російської Федерації; переслідування і перешкоджання діяльності журналістів тощо [216]. Міжнародні судові процеси з питання захисту українського громадянства повинні підсилити міжнародні позиції України у визнанні автоматичного (примусового) надання російського громадянства як посягання на державний суверенітет та порушення з боку Російської Федерації права на громадянство, як одного з ключових загальноєвропейських принципів громадянства.

З огляду на положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [74] питання захисту права на громадянство прямо не зазначено. Водночас у рішенні Європейського суду з прав людини у справі *Genovese v. Malta* (Application no. 53124/09, 11 November 2011, § 30) ЄСПЛ зазначив: «Суд... нагадує, що термін “приватне життя” є широким терміном та не піддається вичерпному формулюванню. Він охоплює фізичну та психологічну недоторканість людини. Таким чином, він може охоплювати кілька аспектів фізичної та соціальної ідентичності людини. Однак положення статті 8 не гарантують права на отримання певного громадянства. Тим не менш, Суд раніше заявив, що не можна виключати того факту, що свавільне позбавлення громадянства може за певних обставин порушити питання в контексті статті 8 Конвенції через вплив такої відмови (позбавлення) на приватне життя індивіда» [51, с. 9].

Європейські вчені Р. де Гроот та М. Вінк наголошують, що важливість справи «*Genovese v. Malta*» складно переоцінити, оскільки у рішенні у цій справі ЄСПЛ вперше чітко визначив, що питання щодо доступу до громадянства перебуває у матриці Конвенції як частина соціальної ідентичності особи і належить до її приватного життя [286, с. 317-325; 183, с. 388]. Пряма відсутність права на громадянство у положеннях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року не позбавляє можливості у подальшому звертатись до ЄСПЛ щодо захисту громадянства Україною особами, які зазнали примусового нав'язування російського громадянства на тимчасово окупованій території України у розрізі змісту статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як складову змісту права на приватне життя.

Примусова «російська паспортизація» громадян України на тимчасово окупованій території України викликає стурбованість й у політичних діячів зарубіжних держав. Так, депутат Бундестагу, член комітету зовнішньої політики від партії «Зелених» О. Нуріпур звернувся до МЗС Німеччини із запитанням: які заходи вживає федеральний уряд для ідентифікації паспортів, виданих у Росії українським громадянам в ОРДЛО, і чи можуть вони бути визнані в Німеччині звичайними російськими паспортами? «Європейський союз і німецький уряд мають розробити

механізм розрізнення паспортів, які Росія видає на окупованій території Донбасу, і легальних паспортів Росії», – зазначив О. Нуріпур. Це потрібно для того, щоб не дати російській стороні можливості «ще раз поставити під сумнів суверенітет України», – вважає він. «Думаю, робити це лише на національному рівні (України. – ред.) недостатньо, адже йдеться про запобігання можливому в'їздові людей із такими паспортами на територію Європейського Союзу. Тому весь ЄС має запобігати їхньому в'їздові і, звичайно, співробітництво з Україною в цьому питанні дуже важливе, бо виникає багато питань – який вигляд мають ці паспорти, які серійні номери і специфічні особливості вони мають», – вказав О. Нуріпур. У МЗС Німеччини відповіли: «Стосовно паспортних документів для жителів окремих районів Донецької і Луганської областей країни – члени ЄС наразі ведуть безперервний діалог щодо розробки спільної директиви. Федеральний уряд спільно з партнерами в ЄС однозначно засудив укази президента Російської Федерації від 29 квітня 2019 року... Значне полегшення порядку видачі паспортних документів громадянам України, які проживають на вказаних територіях, суперечить духові і цілям Мінських домовленостей і є важким порушенням суверенітету України. Тему також було порушено в межах локального співробітництва іноземних представництв держав – учасниць Шенгенської угоди в Російській Федерації під керівництвом делегації ЄС» [129].

З огляду на зазначене вище, цілком послідовною є реакція Європейського Союзу на протиправні дії Російської Федерації щодо українського громадянства. Зокрема, у 2016 році Єврокомісія видала рекомендації для консульств – не визнавати документи, видані російською владою в Автономній Республіці Крим, зокрема закордонні паспорти для кримчан, так само, як і документи, отримані ними на території Росії [155]. Також у 2019 році Європейський Союз затвердив правила видачі віз жителям непідконтрольних уряду України територій Донецької і Луганської областей. Документ, що розробила Європейська комісія та Європейська Служба зовнішньої діяльності, містить перелік критеріїв, які допоможуть консульствам розрізняти звичайні паспорти громадян Росії і ті, які Москва від квітня 2019 року видає мешканцям окупованої частини Донбасу. За новими правилами

будь-які візові заяви від мешканців окупованої частини Донбасу мають подаватися тільки до консульств на території України незалежно від громадянства. Нові правила видачі віз Єврокомісія вже надіслала країнам Європейського Союзу та Шенгенської зони. Як зазначають у прес-службі Європейської комісії, правила ґрунтуються на висновках Європейської ради від 20 червня 2019 року, у яких визначено, що Європейський Союз не визнаватиме російські паспорти, видані на непідконтрольних уряду України територіях Донбасу [45]. Візова заборона є одним із видів санкцій щодо невизнання відповідної категорії російських паспортів, а відтак це свідчить про те, що ЄС визнає та підтримує суверенітет й територіальну цілісність України, а також продовжує засуджувати порушення міжнародного гуманітарного права з боку Російської Федерації, що є одним із міжнародних засобів реалізації захисту громадянства України та проявом конструктивізму в міжнародних відносинах між Україною та ЄС.

В аналітичному документі, що підготовлений у рамках проекту «Сприяння розбудові можливостей України гарантувати безпеку суспільства в умовах гібридних загроз» за підтримки ЄС та Міжнародного фонду «Відродження» в рамках проекту «Громадська синергія», під егідою Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного партнерства зазначається, що в Україні, з метою захисту національного громадянства, корисно використати досвід країн Балтії. Так, для жителів країн Балтії, які не здатні інтегруватися у суспільство, існує статус «негромадяни». Це у більшості випадків етнічні росіяни, які не змогли отримати громадянство країн Балтії переважно через незнання державної мови. Таких у Латвії нараховується 12,2 % від загальної кількості населення, а в Естонії – 6,2 %. Деокупація тимчасово непідконтрольних територій (Донбас і Автономна Республіка Крим) має передбачати процедуру відновлення громадянства України. Особи, які зріклися громадянства України та сприяли окупантам, мають пройти відповідні процедури і отримати статус «негромадянин», а для отримання українського громадянства – виконати визначені вимоги. Державна система безпеки в умовах гібридної війни потребує застосування негайних загальнонаціональних заходів для підвищення здатності України гарантувати

безпеку суспільства, першочерговими з яких є: використання в Україні досвіду країн Балтії щодо статусу «негромадяни» і визначення процедури відновлення громадянства України для осіб, які зріклися громадянства України та сприяли окупантам [99, с. 82, 96-97]. Цей досвід, вважаємо, слід використати при формулюванні нормативних положень у таких законопроектних документах, як «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту» [127] та «Про заборону колабораціонізму» або «Про захист української державності від проявів колабораціонізму» [224], що також сприятиме реалізації захисту громадянства України.

Питання, як саме має бути реалізовано захист громадянства України, зокрема на тимчасово окупованій території України, дискутується і в українському громадянському просторі. Так, під час круглого столу на тему «Обговорення законопроекту № 6175 про примусове позбавлення громадянства України» в агентстві УНІАН доктор філософії (Університет Лотарингії), ініціатор і співзасновник мережі Global Ukrainians В. Москалу вказав, що для громадян Росії, а також громадян, які підтримують розв'язану Росією проти України війну, слід передбачити особливу процедуру розгляду клопотань щодо набуття громадянства України. При цьому пропонується для забезпечення національної безпеки розробити спеціальні процедури для оперативного реагування у разі антидержавницьких або сепаратистських дій та посилити співпрацю з правоохоронними органами інших країн у частині запобігання корупції, відмивання коштів та участі у збройному конфлікті найманців [52; 60, с. 17-18]. Зауважимо, у наведеному контексті одним із засобів вирішення питання захисту громадянства України, за обставин тимчасової окупації частини національної території, пропонується введення особливої нормативно-процесуальної процедури розгляду клопотань щодо набуття громадянства України для осіб, які є громадянами Росії, а також громадян, які підтримують розв'язану Росією проти України війну.

У свою чергу аналітик з питань безпеки Інституту розвитку та соціальних ініціатив Vitorul (Республіка Молдова), колишній заступник голови Прикордонної поліції Республіки Молдова Р. Васілой вважає, що Україні потрібно запровадити

контроль за тими громадянами, які отримують російське громадянство. «У Молдові, на жаль, такого не було зроблено. І ми не знаємо скільки реально громадян, які мають російське громадянство. Ці цифри впливають на процеси у країні. На цей момент, за неофіційною інформацією, з російськими паспортами на окупованій території задокументовано близько 200 тис. осіб. Але точну цифру ніхто не скаже, бо видача паспортів відбувається без участі офіційної Молдови». За словами Р. Васілоя, щодо російської паспортизації Донбасу «рішення має бути прийнято в Україні, бо ніхто не прийде і не зробить домашнє завдання». Представник Молдови зазначив, що Україні треба зробити висновки з прикладу Молдови і Грузії. Зокрема, у Молдові та Грузії дозволено подвійне громадянство, що є привабливим для тих, хто проживає на окупованих територіях. Однак Україні треба напрацювати власний шлях, спираючись на досвід інших країн, зазначив він. На прес-конференції також висловлювалася думка, що треба більше уваги приділяти громадянам, які проживають на окупованих територіях. Зокрема, керівник відділу етнонаціональних досліджень, реінтеграції та розвитку громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень Ю. Тищенко зазначила, що урядовці мають припинити висловлювання стосовно того, що люди, які отримали російські паспорти, будуть покарані» [115]. Превентивними формами реалізації захисту національного громадянства, які напрацьовані у Молдові і Грузії, державами, що також зазнали часткової окупації своєї суверенної території з боку Російської Федерації, є: контроль за тими громадянами, які отримують (отримали) російське громадянство; дозвіл на подвійне громадянство, що є привабливим для тих, хто проживає на окупованих територіях; недопущення з боку офіційних посадових осіб, погрозових висловлювань стосовно того, що люди, які отримали російські паспорти, будуть покарані, тобто ці посадові особи повинні дотримуватися принципу презумпції невинуватості.

Також слід зазначити, що останнім часом і в українському політикумі помітною є тенденція до більш відкритого обговорення питання реалізації захисту громадянства України. Так, у лютому 2020 року Президент України провів нараду щодо забезпечення молоді, яка проживає на тимчасово окупованих територіях

України, можливостями отримання паспорта громадянина України. Глава держави зосередив увагу на тому, що в той час, поки на сході України триває війна, Російська Федерація масово видає свої паспорти людям, які мешкають на тимчасово окупованих територіях України. На переконання Президента, така ситуація є неприпустимою й Україна має боротися за своїх громадян. Тому є потреба у розробці спеціальної програми, метою якої буде забезпечення молодих людей документами, що підтверджують громадянство України. Були окреслені пропозиції, які могли б лягти в основу майбутньої програми. Серед запропонованих кроків – спрощення процедури отримання адміністративних послуг, зокрема в частині одержання українського свідоцтва про народження дитини та паспортів мешканцями окупованих територій. Окремо наголошувалося на необхідності забезпечення широкої комунікаційної кампанії з роз'яснення та інформування про вказані кроки [55]. Ініціатива осмислення проблеми нагальної потреби реалізації захисту національного громадянства на рівні глави Української держави є зрозумілою, але якщо її ігнорувати, то це, зрештою, може призвести до ще більш значної втрати власного населення. Потреба у розробці спеціальної програми як наперед продуманого змістовного плану, зокрема у сфері громадянства, підтверджує державну зацікавленість у вирішенні питань захисту громадянства України на тимчасово окупованій території України та значною мірою обумовлює позитивні очікування щодо захисту прав і свобод тих громадян України, які проживають на цій території.

Таким чином, питання реалізації захисту громадянства України, а відтак і власних громадян, які постійно перебувають на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України, потребує не лише внутрішньополітичного вирішення, а й міжнародного втручання, що зумовлює створення нових та удосконалення наявних правових форм і засобів захисту прав і свобод наших громадян, виходячи, зокрема, з принципів громадянства як консолідуючої ідейної спрямованості правової оцінки порушення прав і свобод громадян України з боку Російської Федерації, реінтеграції власного населення та в цілому відновленню, в межах тимчасово окупованої державної території, конституційного ладу України.

Проблема реалізації захисту громадянства України, на нашу думку, має довгострокову перспективу, а тому вона вимагає концентрованого дуалізму, зокрема, концептуально-національного та конструктивно-міжнародного підходу. Звідси диференційно, у національному та міжнародному аспектах, наша пильна увага прикута до змісту і спрямованості можливих заходів і процесів у реалізації захисту громадянства України за обставин тимчасової окупації частини державної території.

Концептуально-національний підхід як самостійний повинен мати важливий, основоположний характер, у принципово-новаторському системному формулюванні смислового змісту заходів і процесів у реалізації захисту громадянства України. Конкретизація заходів і процесів цього змісту має провадитися з чіткого розуміння національних потреб, можливостей і пріоритетів держави та бути логічними, мобільними, дієвими й ефективними. Особливо характерною формою концептуалізації національної правової політики у сфері реалізації захисту українського громадянства є доктринальний підхід як загальний теоретичний підхід для побудови політико-правової концепції в контексті захисту громадянства України, а відтак забезпечення національних інтересів, адаптованих до сучасних реалій в Україні. Отже, у цій сфері існує потреба у розробці Концепції державної правової політики у сфері реалізації захисту громадянства України від зовнішніх загроз, що формується внаслідок системної, науково обґрунтованої діяльності держави і громадських об'єднань, спрямованої на упорядкування правової сфери, що за інструментарієм здатна юридично оптимізувати процес формування й реалізації правової політики у підготовці й прийнятті правотворчих і правозастосовних рішень, зорієнтувати його учасників на цілеспрямовану діяльність на основі науково обґрунтованих механізмів, засобів і принципів із досягнення стратегічних цілей і тактичних завдань держави у реалізації цього захисту.

У нинішніх умовах захист громадянства України є об'єктивною реакцією держави на зовнішні виклики, які мають стійку тенденцію до виникнення загроз національній безпеці, що, на нашу думку, передбачає вироблення нової нормативно-законодавчої бази, яка має узгоджуватися із реалізацією загальноєвропейських

принципів громадянства. Для цього законодавча діяльність має бути націлена на вдосконалення не лише законодавства у сфері питань громадянства, а й судової системи – шляхом ратифікації Статуту Міжнародного кримінального суду для підвищення здатності України до притягнення до юридичної відповідальності винних у міжнародних злочинах проти нашої держави.

На основі проведеного аналізу вбачається потреба у сучасній модернізації принципів та деяких законодавчих положень у сфері українського громадянства. Зокрема, для вдосконалення унормування реалізації захисту громадянства України пропонуємо доповнити статтю 2 Закону України «Про громадянство України» таким принципом – невизнання за громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства набутого на тимчасово окупованій території України громадянства (підданства) іншої держави або держав. Крім того, пропонуємо доповнити статтю 9 Закону України «Про громадянство України», у якій передбачити, що до громадянства України не приймається особа, яка: відкрито, публічно заперечує тимчасову окупацію частини території України; своїми діями підтримувала чи безпосередньо брала участь в окупації такої території державою, визнаною Верховною Радою України як держава-агресор або держава-окупант.

Також політико-правові рішення щодо стратегії дій української влади для реалізації захисту громадянства України мають формуватися і здійснюватися в конституційно-правовому полі України (див. додаток Л).

Водночас важливим є створення єдиної державної системи фіксування юридично значущих обсягів інформації щодо порушень права на громадянство на тимчасово окупованій території України та її систематизація. Така система фіксування визначила б чіткі цілі, основні орієнтири та напрями у забезпеченні реалізації захисту громадянства України (див. додаток М).

У той же час слід підтримувати громадські та журналістські розслідування щодо порушення права на українське громадянство та використання їх результатів для організації офіційних розслідувань порушень, які мали і мають місце на тимчасово окупованій території України та становили репресивний, жорстокий характер щодо громадян України, які повинні передбачати: ідентифікацію жертв

таких порушень; встановлення перебігу протиправних дій; перевірку фактів порушень; за можливістю, встановлення персональних даних винних осіб.

У підсумку цього аналізу ми також виходимо із конструктивізму як особливого підходу до міжнародних відносин, що надає виняткове значення міжсуб'єктному вимірові світової політики. Певні «об'єктивні» явища у міжнародних відносинах не є незмінними, а суттєво залежать від практики відносин у певному місці та часі. Адже, як зазначає А. Вендт, поведінка держав стосовно ворогів є іншою, ніж стосовно своїх партнерів, оскільки вороги мають іншу ідентичність, ніж друзі. Адже перші, на відміну від друзів, несуть загрозу [88, с. 98, 100]. Конструктивізм характерологічно обумовлює моделі співпраці України з цивілізованим міжнародним суспільством для підтримки міжнародної безпеки та визначає напрями правого регулювання відносин між Україною та Російською Федерацією, зокрема в питанні реалізації захисту українського громадянства за обставин тимчасової окупації частини національної території.

Участь України як суверенної держави у міжнародних урядових організаціях та приєднання до міжнародних угод надає ряд можливостей для використання міжнародної правозахисної мережі як додаткового дієвого інструментарію впливу на захист громадянства України за обставин тимчасово окупованої території України, що значно підвищує здатність та результативність його реалізації (див. додаток Н).

Висновки до розділу 3

Досягнуті результати цього розділу дисертаційного дослідження можна звести до таких висновків.

1. Логічне і послідовне конституційно-порівняльне дослідження доводить, що диференційовані загальноєвропейські принципи громадянства та принципи громадянства України тісно взаємопов'язані й взаємозумовлені, утворюють інституціолізовану систему, яка, враховуючи законні інтереси фізичної особи та держави, конструктивно формулює політико-правові вимоги, сукупність яких

забезпечує цілісність і стабільність національного інституту громадянства. У взаємодії ці принципи громадянства здатні виконати свої функції та призначення, адекватно відобразити закономірності правового зв'язку між фізичною особою та державою.

2. Порівняно зі змістом загальноєвропейських принципів, що стосуються громадянства фізичних осіб, й певною мірою Російської Федерації, висвітлено окремі теоретичні та правові проблеми кожного з принципів громадянства України, і на цій основі наведено можливі напрями законодавчого удосконалення національних принципів громадянства.

3. На підставі порівняльного аналізу загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України, а також в аспекті розуміння напрямів захисту національного громадянства на тимчасово окупованій території України, й певною мірою й видів принципів громадянства Російської Федерації, запропоновано: 1) нову редакцію статті 25 Конституції України; 2) удосконалення принципів громадянства у статті 2 Закону України «Про громадянство України».

4. Доведено, що питання реалізації захисту громадянства України, а відтак і власних громадян, які постійно перебувають на тимчасово окупованій території України, потребує не лише внутрішньополітичного вирішення, а й міжнародного втручання, що обумовлює створення нових та удосконалення наявних правових форм і засобів захисту прав і свобод наших громадян, виходячи, зокрема, з принципів громадянства як консолідуючої ідейної спрямованості правової оцінки порушення прав і свобод українських громадян з боку Російської Федерації, реінтеграції власного населення, та в цілому відновленню, в межах тимчасово окупованої державної території, конституційного ладу України.

5. Аргументовано, що проблема реалізації захисту громадянства України має довгострокову перспективу, а тому вона вимагає концентрованого дуалізму, зокрема, концептуально-національного та конструктивно-міжнародного підходу.

6. Диференційно, концептуально-національними змістовними заходами і процесами у реалізації захисту громадянства України за обставин тимчасової окупації частини державної території можуть бути: а) концептуально-національний

підхід як самостійний та основоположний у принципово-новаторському системному формулюванні смислового змісту заходів і процесів у реалізації захисту громадянства України, який передбачає: 1) прийняття Концепції державної правової політики у сфері реалізації захисту громадянства України від зовнішніх загроз; 2) вироблення нової нормативно-законодавчої бази, яка має узгоджуватися з реалізацією загальноєвропейських принципів громадянства; 3) доповнення до статті 2 Закону України «Про громадянство України» таким принципом – «невизнання за громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства набутого на тимчасово окупованій території України громадянства (підданства) іншої держави або держав»; 4) доповнення статті 9 Закону України «Про громадянство України» положенням – «до громадянства України не приймається особа, яка: відкрито, публічно заперечує тимчасову окупацію частини території України; своїми діями підтримувала чи безпосередньо брала участь в окупації такої території державою, визнаною Верховною Радою України як держава-агресор або держава-окупант».

7. Конструктивно-міжнародний підхід зумовлений участю України у міжнародних урядових організаціях і приєднанням до міжнародних угод та надає ряд можливостей для використання міжнародної правозахисної мережі як додаткового дієвого інструментарію впливу на захист громадянства за обставин тимчасово окупованої території України. Відтак системно й схематично сформульовані конкретні напрями міжнародної діяльності України щодо захисту національного громадянства.

ВИСНОВКИ

У дисертації, яка вирізняється сучасною постановкою проблеми, виявленням і дослідженням нових тенденцій розвитку відносин у сфері концептуальних питань громадянства, здійснено теоретичне обґрунтування та нове вирішення наукового завдання реалізації загальноєвропейських принципів громадянства у порівняльному аспекті з національними, що дало у цьому сенсі змогу зробити такі наукові висновки та надати практичні пропозиції:

1. Оцінено сучасний стан обраної проблеми в юридичній науці. Вбачається схожість в Україні поглядів розкриття змістовної правничої сутності терміна «принципи громадянства».

Зосереджено увагу на тому, що одними з міжнародних європейських стандартів є загальні принципи, які стосуються громадянства фізичних осіб, визначені у главі II Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 року, що потребує виконання завдань з приведення законодавства України у відповідність із цими міжнародними стандартами, а отже, їх реалізації та порівняння з національними, що є зближенням з європейськими інституціями, а відтак формуванням спільного європейського правового простору у сфері громадянства.

2. Запропоновано загальні принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, визначені у главі II Європейської конвенції про громадянство, вважати «загальноєвропейськими принципами громадянства», оскільки, як зазначається у положеннях цієї Конвенції, правила кожної держави – учасниці Ради Європи, що стосуються громадянства, повинні ґрунтуватися на цих загальних принципах.

Наголошено, що загальноєвропейські принципи громадянства є відповідними міжнародними стандартами у сфері громадянства.

3. З'ясовано, що наукові праці, присвячені питанням аналізу інституту громадянства, зокрема його принципам, й нині недостатньо вивчені в межах конституційного права. Науково-теоретичні досягнення, питання аналізу міжнародних принципів громадянства, зокрема загальноєвропейських та принципів громадянства України, мають переважно фрагментарний та безсистемний характер.

Відсутні довгострокові програми захисту громадян та інституту громадянства України на тимчасово окупованій території України.

Кардинального вдосконалення потребує механізм надання правової допомоги громадянам України (як на рівні національних установ, так і на рівні міжнародних організацій), яким автоматично (примусово) надали громадянство Російської Федерації.

Водночас ці праці не вичерпали потреби у дослідженні ряду актуальних питань, що стосуються теоретико-правових і методологічних засад проведення конституційно-порівняльного дослідження принципів громадянства України та загальноєвропейських принципів громадянства, зокрема, як чинника, що впливає на стан забезпечення громадянства України на тимчасово окупованій національній території.

Зауважується, що в Україні ще не було здійснено комплексних спеціальних порівняльних досліджень загальноєвропейських принципів громадянства та національних принципів громадянства в конституційно-порівняльному аспекті.

Стверджується, що загальноєвропейські принципи громадянства є одним із способів наближення української правової системи до європейських стандартів правового регулювання відносин у сфері громадянства, а відтак досягнення цілей адаптації національного законодавства та інтеграції України в європейське співтовариство.

Констатовано, що сучасна агресивна політика Російської Федерації щодо України, зокрема в питаннях громадянства, вимагає від сучасної науки конституційного права комплексного обґрунтування інституту принципів громадянства, у тому числі в аспекті реалізації захисту громадянства України на тимчасово окупованій національній території.

4. Визначено, що обрана проблема реалізації загальноєвропейських принципів громадянства в Україні під час проведення конституційно-порівняльного дослідження з національними принципами громадянства також має на меті, по-перше, виявити шляхи захисту громадянства України на тимчасово окупованій території України, по-друге, сприяти мирному відновленню державного

суверенітету України над усією її територією, а по-третє, виявити та в правовій площині зафіксувати вчинені міжнародні злочини з боку Російської Федерації проти громадян України, зокрема щодо права на громадянство на тимчасово окупованій території України, що зумовлює наукове пояснення відповідних явищ цього дослідження.

5. Наголошено, що важливість узгодження нинішньої державної політики України у сфері громадянства із міжнародними стандартами зумовлена насамперед тим, що відмінності в законодавстві про громадянство двох або більше держав можуть призвести до виникнення проблем у цій сфері.

Відтак на державному рівні слід вживати заходів щодо узгодження єдиних підходів до регулювання відносин у сфері громадянства на законодавчому рівні в контексті європейської інтеграції.

6. Відзначено, що акти міжнародного характеру й нормативно-правові положення України, а також у порівняльному вимірі (враховуючи обставини тимчасово окупованої території України та проблему захисту на цій території українських громадян) певною мірою законодавство Російської Федерації вказують на доволі значну за обсягом і змістом правову базу для конституційно-порівняльного дослідження відповідних принципів громадянства.

Порівнюючи отримані результати аналізу міжнародної, української та у певному аспекті й російської нормативно-правової бази, резюмується, що українське законодавство більше зорієнтоване на системний захист національного громадянства, а тому Україна ухвалила ряд нормативно-правових актів щодо захисту своїх громадян на тимчасово окупованій території.

Зауважено, що всупереч українському законодавству окупаційна влада Російської Федерації поширила свою юрисдикцію на частину суверенної території України, що торкнулося також статусу громадян України. Нині пріоритетним у законодавстві України є спрямованість держави на захист громадянства України як окремої політики щодо забезпечення національної безпеки держави.

7. Підкреслено, що у цьому конституційно-порівняльному дослідженні методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які

відображають поняття, властивості, ознаки та види «принципів громадянства»; спрямовує та формулює порівняльний, дослідницький напрям, на якому має бути досягнута визначена нами мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо порівняльного дослідження «принципів громадянства»; сприяє запровадженню новітньої інформації до понятійно- категоріального апарату теорії науки конституційного права, що забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці конституційного права.

8. Репрезентовано удосконалений підхід до розуміння терміна «принципи громадянства», згідно з яким це зумовлені об'єктивними закономірностями становлення й розвитку правового зв'язку між фізичною особою та державою усвідомлені керівні ідеї, вихідні положення, котрі концентровано відображають сталі, істотні риси інституту громадянства та системно втілені в нормативно-правові приписи засадничого, імперативного характеру, що офіційно закріплені у встановлених юридичних формах та обумовлюють зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері громадянства.

9. Уперше запропоновано загальне розуміння терміна «загальноєвропейські принципи громадянства» – як визнані Радою Європи та офіційно текстуально відображені у Європейській конвенції про громадянство уніфіковані й функціонально узагальнені принципи, що стосуються громадянства фізичних осіб, якими її держави-учасниці мають керуватися в питанні національного правового регулювання відносин у сфері громадянства.

10. Доведено, що диференційовані загальноєвропейські принципи громадянства та принципи громадянства України тісно взаємопов'язані й взаємозумовлені, утворюють інституціоналізовану систему, яка, враховуючи законні інтереси фізичної особи та держави, конструктивно формулює політико-правові вимоги, сукупність яких забезпечує цілісність та стабільність національного інституту громадянства.

У взаємодії ці принципи громадянства здатні виконати свої функції та призначення, адекватно відобразити закономірності правового зв'язку між фізичною особою та державою.

11. Порівняно зі змістом національних принципів громадянства, загальноєвропейських принципів, що стосуються громадянства фізичних осіб, а також певною мірою і Російської Федерації, висвітлено окремі теоретичні та правові проблеми кожного з принципів громадянства України і на цій основі наведено можливі напрями законодавчого удосконалення національних принципів громадянства.

12. Обґрунтовано напрями вдосконалення національних принципів громадянства. Зокрема, на підставі порівняльного аналізу загальноєвропейських принципів громадянства та принципів громадянства України, а також (в аспекті розуміння напрямів захисту національного громадянства на тимчасово окупованій території України) у певному значенні й видів принципів громадянства Російської Федерації запропоновано, по-перше, нову редакцію статті 25 Конституції України такого змісту:

Стаття 25. Громадянин України не може бути безпідставно позбавлений громадянства і права змінити громадянство України.

Законне позбавлення громадянства України є виключно додатковим покаранням, яке може застосовуватися у кримінальному провадженні на індивідуальній основі в результаті судового розгляду. Не допускається позбавлення громадянства України за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками. Неможливо змінити громадянство України, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

По-друге, запропоновано конкретні редакційні зміни принципів громадянства до певних пунктів статті 2 Закону України «Про громадянство України» такого змісту:

– пункт 3 – неможливості безпідставного позбавлення громадянина України громадянства України. Не допускається позбавлення громадянства України за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками;

– пункт 4 – можливості зміни громадянства України на підставах та у порядку, що передбачені цим Законом;

– пункт 6 – заборони дискримінації громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

– пункт 7 – збереження громадянства України незалежно від місця перебування чи проживання громадянина України, а тож у разі його виїзду з України або виїзду на постійне чи тимчасове проживання за межі України.

13. Доведено, що питання реалізації захисту громадянства України, а відтак українських громадян, які постійно перебувають на тимчасово окупованій території України, потребує не лише внутрішньополітичного вирішення, а й міжнародного втручання, що обумовлює створення нових та удосконалення існуючих правових форм і засобів захисту прав і свобод українських громадян з огляду, зокрема, на принципи громадянства як консолідуючої ідейної спрямованості правової оцінки порушення прав і свобод українських громадян з боку Російської Федерації за обставин тимчасової окупації частини державної території.

14. Аргументовано, що проблема реалізації захисту громадянства України має довгострокову перспективу, а тому вона вимагає концентрованого дуалізму, зокрема, концептуально-національного та конструктивно-міжнародного підходу.

15. Запропоновано, що концептуально-національний підхід як самостійний та основоположний у реалізації захисту громадянства України має передбачати:

1) вироблення нової нормативно-законодавчої бази, яка має узгоджуватися із реалізацією загальноєвропейських принципів громадянства;

2) доповнення статті 2 Закону України «Про громадянство України» таким принципом – «невизнання за громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства набутого на тимчасово окупованій території України громадянства (підданства) іншої держави або держав»;

3) доповнення статті 9 Закону України «Про громадянство України» положенням такого змісту – «до громадянства України не приймається особа, яка: відкрито, публічно заперечує тимчасову окупацію частини території України; своїми діями підтримувала чи безпосередньо брала участь в окупації такої території державою, визнаною Верховною Радою України як держава-агресор або держава-окупант»;

4) розробку та впровадження Концепції державної правової політики у сфері реалізації захисту громадянства України від зовнішніх загроз, що формується внаслідок системної, науково обґрунтованої діяльності держави і громадських об'єднань, спрямованої на упорядкування правової сфери, та яка за своїм інструментарієм здатна юридично оптимізувати процес формування й реалізації правової політики під час підготовки та прийняття правотворчих і правозастосовних рішень та зорієнтувати його учасників на цілеспрямовану діяльність на основі науково обґрунтованих механізмів, засобів і принципів із досягнення стратегічних цілей і тактичних завдань держави у реалізації такого захисту.

16. Зосереджено увагу на тому, що конструктивно-міжнародний підхід зумовлений участю України у міжнародних урядових організаціях та приєднанням до міжнародних угод, а також надає ряд можливостей використовувати міжнародну правозахисну мережу як додатковий дієвий інструментарій впливу на захист громадянства за обставин тимчасової окупації частини державної території. Також системно схематично сформульовані конкретні напрями міжнародної діяльності України щодо захисту національного громадянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу: навч. посіб. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, М. К. Орлатого. Київ: НАДУ, 2015. 628 с.
2. Альбертіні Л. М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 18 с.
3. Андрієнко О. Окремі міжнародно-правові аспекти застосування державами сили в односторонньому порядку з метою захисту прав людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Vol. 1. URL: http://vjhr.sk/archive/2018_1/part_1/1.pdf (дата звернення 30.12.2019).
4. Балинська О. М., Гарасимів Т. З. Проблеми теорії держави і права: навч.-метод. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2008. 320 с.
5. Бандура О. О. Основні риси діалектики аксіології та гносеології права. *Форум права*. 2011. № 1. С. 42–49.
6. Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 193 с.
7. Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 28 с.
8. Бедрій Р. Б. Конституційно-правові основи громадянства України: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 164 с.
9. Бедрій Р. Б. Громадянство України: конституційно-правові основи: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2005. 16 с.
10. Берлін заявляє, що «паспортний» указ Путіна – серйозна провокація. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2689984-berlin-zaavlae-so-pasportnij-ukaz-putina-serjозна-provokacia.html> (дата звернення: 30.10.2019).

11. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник. Одеса: Фенікс, 2009. 464 с.
12. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект: монографія. Дніпропетровськ: Ліра, 2015. 371 с.
13. Боняк В. О., Завгородній В. А., Самотуга А. В., Філяніна Л. А. Конституційне право України: навч. посіб. для підгот. до іспиту за кредитно-модульною сист. навч. 2-ге вид., перероб. і допов. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 293 с.
14. Бусол О. Подвійне громадянство. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&%20view=article&id=1453:gromadyanstvo&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 27.11.2018).
15. Васильченко О. П. Рівність громадян перед законом як засада демократичної, правової держави. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-7-2014/item/165-rivnist-hromadyan-pered-zakonom-yak-zasada-demokratychnoyi-pravovoyi-derzhavy-vasylchenko-o-p> (дата звернення: 12.09.2018).
16. Васильченко О. П. Зміст принципу рівності прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». 2014. Вип. 2. С. 14–19.
17. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 440 с.
20. Великоречанін П. О. Правове регулювання множинного громадянства: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2015. 179 с.
21. Венеціанська комісія схвалила позбавлення терористів громадянства. URL: https://zn.ua/POLITICS/venecijskaya-komissiya-odobrila-lishenie-terroristov-grazhdanstva-207290_.html (дата звернення: 25.10.2019).

22. Венеціанська комісія. URL: <http://www.vru.gov.ua/international/14> (дата звернення: 25.10.2019).
23. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 трав. 1969 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 02.02.2018).
24. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2000. 424 с.
25. Гетьман А. Б. Принципи адміністративно-територіального устрою України. *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2008. № 3 (27). С. 49–54.
26. Головатий С. Загальні зауваження та пропозиції стосовно перегляду положень розділу II Конституції України // Конституційна Комісія. Робоча група з прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Київ, 2015. С. 10–19.
27. Гольцов А. Стратегія і цілі російської інтервенції на Донбасі. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1/2. С. 165–167.
28. Горелова В. Ю. Система принципів приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 69–74.
29. Гребенюк В. М. Спроба анексії Російською Федерацією Криму: хронологія підготовки та реалізації. Невідкладні заходи з протидії російській агресії з Криму: політичні, юридичні, економічні, управлінські та соціальні аспекти: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 верес. 2018 р.). / Представництво Президента України в АРК. Київ – Одеса: Фенікс, 2018. С. 42–47.
30. Громадянство РФ для українців за спрощеною схемою: загрози для Києва. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%80%D1%84-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%8E>

-%D1%81%D1%85%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%8E-
 %D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B8-
 %D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D0%BA%D0%B8%D1%94%D0%B2%D0%B0/a-
 39786395 (дата звернення: 17.11.2019).

31. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: у 10 т. Т. 1; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін Юре, 2003. 1232 с.

32. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 655 с.

33. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків: Право, 2012. 312 с.

34. Дахова І. І. Принцип єдиного громадянства в законодавстві та практиці України та зарубіжних країн. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. / редкол. Ю. Г. Барабаш та ін. 2013. Вип. 26. С. 95–110.

35. Дахова І. І. Принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства в міжнародних актах і законодавстві України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 79–83.

36. Держави-члени Ради Європи. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/members> (дата звернення: 10.02.2016).

37. Добронравова І. С., Руденко О. В., Сидоренко Л. І. та ін. *Методологія та організація наукових досліджень*: навч. посіб. / за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 607 с.

38. Дорош С. Громадянство Росії у Криму: під примусом чи з любов'ю? URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151225_crimea_passports_citizenship_russia_sd (дата звернення: 10.02.2018).

39. Дрьомов С. В. Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2017. 52 с.

40. Ерліх Л. Порівняльний метод у науці публічного права. *Порівняльно-правові дослідження*: україно-грецький міжнар. наук. юрид. журн. 2014. № 1. С. 67–73.

41. Євінгов В. І. ЕРГА ОМНЕС. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д–Й. 744 с. URL: <https://cyclor.com.ua/content/view/1070/58/1/4/#6496> (дата звернення: 30.12.2019).

42. Європейська конвенція про громадянство від 6 листоп. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004/conv#Text (дата звернення: 20.02.2014).

43. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Т. 1: Наукові керівники проекту: Барбара Кассен і Костянтин Сігов. Київ: Дух і літера, 2009. 576 с.

44. Єріна А. М., Захожай В. Б., Єрін Д. Л. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Київ: ЦНЛ, 2004. 212 с.

45. ЄС затвердив правила видачі віз для жителів окупованого Донбасу, зокрема з російськими паспортами. URL: <https://sensor.net.ua/ua/n3151919> (дата звернення: 03.10.2019).

46. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4832/zarovska.pdf> (дата звернення: 11.12.2015).

47. Журавка О. В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 20 с.

48. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_015 (дата звернення: 10.02.2018).

49. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 320 с.

50. Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. Київ: К.І.С., 2015. 572 с.

51. Заєць С. Нав'язування громадянства як нове порушення прав людини та засіб здійснення агресивної експансії Російською Федерацією в контексті окупації Криму. Аналітична записка. URL:

<http://dif.org.ua/uploads/pdf/361312353585017ed8ec3d2.38014664.pdf> (дата звернення: 11.02.2018).

52. Закордонні українці закликали державу не позбавляти їх громадянства України і дозволити множинне громадянство. URL: <https://www.unian.ua/politics/1832989-zakordonniukrajintsi-zaklikali-derjavu-ne-rozbavlyati-jih-gromadyanstva-ukrajini-i-dozvoliti-mnojinnegromadyanstvo.html> (дата звернення: 08.05.2019).

53. Заява Ради про визнання факту збройної агресії РФ проти України: повний текст. URL: <https://ua.112.ua/statji/zaiava-rady-pro-vyznannia-faktu-zbroinoi-ahresii-rf-protu-ukrainy-povnyi-tekst-222847.html> (дата звернення: 10.02.2018).

54. Звіт Правової Ініціативи Відкритого Суспільства «Права людини в контексті нав'язування громадянства в Криму» червень 2018. URL: <https://drive.google.com/file/d/109ZY5Ins8PB8VFFvPlecnwL4n8SabsT3/view> (дата звернення: 01.11.2018).

55. Зеленський вимагає розробити спецпрограму протистояння російській паспортизації на Донбасі. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1851696-zelenskiy-vimagaye-rozrobiti-spetsprogramu-protistoyannya-rosiyskiy-pasportizatsiyi-na-donbasi> (дата звернення: 11.02.2020).

56. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. 5-те вид., виправ. і допов. Київ: Знання, 2008. 347 с.

57. Кінаш Н. Б. Аналіз концептуальних підходів до методології принципів громадянства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 213–222.

58. Кінаш Н. Б. Правове значення принципів громадянства. *Наукові здобутки молодих науковців-правоохоронців: тези доп. підсумкової наук.-теорет. конф.* (м. Київ, 28 берез. 2014 р.). Київ: ННПФПМГБВВ НАВС, 2014. С. 66–67.

59. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства України в контексті європейської інтеграції. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи: матер. круглого столу, присвяч. 17-й річниці прийняття Конституції України* (м. Київ, 25 черв. 2013 р.). Спецвип. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. С. 94–96.

60. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства: умова стабільного існування держави. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 4. С. 17–23. URL: <https://doi.org/10.32886/instzak.2018.04.03>.

61. Кінаш Н. Б. Сучасні наукові напрями дослідження принципів громадянства в умовах російської агресії. *Юридична Україна*. 2017. № 11–12. С. 14–21.

62. Кінаш Н. Б. Міжнародно-правові акти про принципи громадянства та їх дія на тимчасово окупованій території України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 393–404.

63. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства як фактор забезпечення національної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 63–66.

64. Кінаш Н. Б. Принцип можливості зміни громадянства. *Верховенство права як гарантія конституційного ладу*: матер. засідання наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 5 груд. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 85–87.

65. Кінаш-Рібун Н. Б. Правові реалії подвійного громадянства для кримчан в Україні. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти*: тези VI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. у рамках відзначення Всеукр. тижня права (м. Київ, 24 груд. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 96–97.

66. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. 142–164.

67. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 391 с.

68. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02 / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 36 с.

69. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

70. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. С. 689–704.

71. Коломієць О. А. Інститут подвійного громадянства (біпатризму) у міжнародному праві: проблеми і перспективи. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 1(24). С. 296–301.

72. Комаров В. В. До питання методології науки цивільного процесуального права. *Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 13–14 груд. 2002 р.)* / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Groшевий. Харків, 2003. 312 с.

73. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) 1907 р. URL: <http://lostart.org.ua/ua/docs/151.html> (дата звернення: 18.02.2018).

74. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.10.2019).

75. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 27. Ст. 942. С. 370. 16 квіт.

76. Конвенція про скорочення безгромадянства від 30 серп. 1961 р. ООН. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/1961StC-Ua.pdf> (дата звернення: 12.02.2018).

77. Конвенція про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 6 трав. 1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_302 (дата звернення: 09.08.2016).

78. Конвенція про статус апатридів від 28 верес. 1954 р. (прийнята 28 верес. 1954 р. Конференцією повноважних представників, скликаною відповідно до резолюції 526 А (XVII) Економічної і Соціальної Ради ООН від 26 квітня 1954 р. Вступила в дію 6 черв. 1960 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232 (дата звернення: 25.11.2018).

79. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2008. Т. 2. 800 с.
80. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.
81. Конституційне право України: підруч. для студ. вузів / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Укр. центр правн. студій, 1999. 376 с.
82. Конституційне право України: підручник / за ред.: Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
83. Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ. / за ред. І. Макліна і А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.
84. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
85. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. 4-те вид., виправ. та допов. Київ: Атіка, 2006. 568 с.
86. Кришевич О. В. Екстериторіальна дія Закону України про кримінальну відповідальність у просторі. *Захист прав людини: Національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «Від громадянського суспільства – до правової держави»*: зб. тез доп. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2018. 750 с.
87. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень. Київ: Кондор, 2006. 206 с.
88. Кузик П. Конструктивістська концепція А. Вендта: від критики «міжнародної анархії» до ідеї невідворотності світової держави. *Вісник Львівського університету*. Серія «Міжнародні відносини». 2013. Вип. 32. С. 98–103.
89. Куйбіда В. С., Хорошенко О. В. Організація публічної служби в Україні: монографія. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2016. 272 с.
90. Кулеба: Україна потребує подвійного громадянства, проте з обмеженням для РФ. URL: https://zik.ua/news/2019/08/15/kuleba_ukraina_potrebuie_podviynogo_gromadyanstva_prot_e_z_obmezhennyam_dlya_rf_1627517 (дата звернення: 27.10.2019).

91. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М., Веніславський Ф. В. Конституційне право України в схемах і дефініціях: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак-тів. Харків: Торнадо, 2003. 327 с.

92. Лагутов Ю. Проблема подвійного громадянства в Україні: аналіз ситуації, зарубіжний досвід, шляхи вирішення, законодавчі пропозиції. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/May2009/12.htm> (дата звернення: 24.11.2018).

93. Лазарєв В. В. Особливості припинення громадянства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 46–49.

94. Лотюк О. С. Теоретичні основи інституту громадянства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 18 с.

95. Луць Л. А. Теорія порівняльно-правового методу: методи та засоби порівняльно-правового дослідження. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*. 2006. № 31. С. 489–502.

96. Майданник О. О. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 380 с.

97. Майже 10 % населення: в уряді підраховали, скільки українців виїхало за кордон від початку десятиліття. URL: <https://hromadske.ua/posts/majzhe-10-naselennya-v-uryadi-pidrahuvali-skilki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-vid-pochatku-desyatilittya> (дата звернення: 20.12.2019).

98. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4. С. 13–14.

99. Мартинюк В. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. *Центр глобалістики «Стратегія XXI»*. – 2018. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/blok_XXI-end_0202.pdf (дата звернення: 30.12.2019).

100. Марусяк О. В. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти: монографія. Чернівці: Місто, 2016. 220 с.

101. Мелашенко В. Ф. Принципи громадянства України. *Право України*. 1992. № 7. С. 12–14.
102. Міжнародна термінологія у сфері міграції: українсько-англійський тлумачний словник. Київ: БЛАНК-ПРЕС, 2015. 100 с.
103. Міжнародний пакт «Про громадянські і політичні права». *Українське релігієзнавство*. 2005. № 36. С. 9–10.
104. Міжнародні та європейські документи. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/43858> (дата звернення: 15.02.2018).
105. Мороз О. М. Методологічні засади дослідження місця й ролі громадських об'єднань у правовій системі суспільства. *Право і суспільство*. 2014. № 6–2. С. 17–22.
106. Нагорний Є. Особливості правового регулювання відносин громадянства на тимчасово окупованих територіях України. *Право України*. 2003. № 10. С. 149–153.
107. Нестерович В. Ф. Верховенство права та забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях України. *Наукові записки НаУКМА*. Серія «Юридичні науки». 2017. Т. 200. С. 85–92.
108. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / укл.: О. Яременко, О. Сліпушко. 2-ге вид., виправ. Київ: Аконіт, 2003. Т. 2. 926 с.
109. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. П. Запорожця в Рішенні Конституційного Суду України від 27 лют. 2018 р. № 1-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc01d710-18/conv/print> (дата звернення: 21.10.2019).
110. Олефіренко Е. О. Конституційно-правовий статус апатридів в умовах глобалізації та світової інтеграції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 62–64.
111. ПАРЄ визнала, що окупований Донбас – під контролем Росії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2448033-pare-viznala-so-okupovanij-donbas-pid-kontrolem-rosii.html> (дата звернення: 30.10.2019).

112. Парій Б. Громадянство як політичне право людини. URL: http://vjhr.sk/archive/2017_1/part_2/27.pdf (дата звернення: 28.10.2019).
113. Парфенов О. Питання подвійного громадянства як потенційний фактор напруги в українсько-румунських відносинах. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2005. Вип. 27. С. 260–267.
114. Пархоменко Н. М. Методологічні підходи до дослідження джерел права. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 115–121.
115. «Паспортизація» окупованих територій: загрози та виклики для України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2714948-pasportizacia-okupovanih-teritorij-zagrozi-ta-vikliki-dla-ukraini.html> (дата звернення: 23.07.2019).
116. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, 2000 рік. URL: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=1712&id_book=1698&id_parent=1698 (дата звернення: 04.02.2018).
117. Питання Національного інституту стратегічних досліджень: Указ Президента України від 7 жовт. 2019 р. № 737/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 22. Ст. 929. С. 9. 21 жовт.
118. Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»: Указ Президента України від 27 берез. 2001 р. № 215/2001. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215/2001/conv> (дата звернення: 07.02.2018).
119. Питання спрощення набуття громадянства України іноземцями та особами без громадянства, які брали (беруть) участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони України, та громадянами Російської Федерації, які зазнали переслідувань через політичні переконання: Указ Президента України від 13 серп. 2019 р. № 594/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/594/2019> (дата звернення: 27.10.2019).
120. Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 року представників держав-учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_113 (дата звернення: 18.02.2018).

121. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.

122. Подвійне громадянство: що це означає і чи потрібно Україні. URL: https://zik.ua/news/2019/10/17/podviyne_gromadyanstvo_shcho_tse_oznachaie_i_chy_potrribno_ukraini_1669953 (дата звернення: 28.10.2019).

123. Подима Я. В. Конституційно-правові принципи громадянства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 20 с.

124. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка; НАН України, Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького, Укр. асоц. політологів. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: ГЕНЕЗА, 2004. 736 с.

125. Поняття про методологію досліджень, види та функції наукових досліджень. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-3027.html> (дата звернення: 15.12.2015).

126. Права людини в Україні—2016. Доповідь правозахисних організацій / за заг. ред. А. П. Буценка, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2017. 230 с.

127. Презентація законопроекту «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту». URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prezentatsiya-zakonoproektu-pro-zasady-derzhavnoji-polityky-zahystu-prav-lyudyny-v-umovah-podolannya-naslidkiv-zbrojnoho-konfliktu/> (дата звернення: 19.04.2018).

128. Прийма С. В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55.

129. Примарне громадянство: в ОРДЛО отримують російські паспорти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30000042.html> (дата звернення: 14.06.2019).

130. Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів: наказ Міністерства юстиції України; Порядок, Форма типового документа від 12 квіт. 2005 р. № 34/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0381-05> (дата звернення: 18.11.2018).

131. Про внесення змін до нормативно-правових актів Міністерства юстиції України з питань державної реєстрації нормативно-правових актів: наказ Міністерства юстиції України; Висновок, Форма типового документа від 2 серп. 2007 р. № 592/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0870-07/ed20070813/conv/find?text=%CF%E6%E5%ED%ED%FF> (дата звернення: 18.11.2018).

132. Про внесення змін до Статуту Національного інституту: Указ Президента України від 24 листоп. 2015 р. № 656/2015. *Офіційний вісник Президента України*. 2015. № 26. Ст. 1420. С. 23. 2 груд.

133. Про громадянство Російської Федерації: Федеральний закон від 31 трав. 2002 р. № 62-ФЗ. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102076357> (дата звернення: 23.10.2019).

134. Про громадянство України: Закон України від 8 жовт. 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 50. Ст. 701.

135. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квіт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

136. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листоп. 1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96/conv> (дата звернення: 27.10.2019).

137. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14/conv> (дата звернення: 25.10.2019).

138. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 20 серп. 2014 р. № 360. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 156. 28 серп.

139. Про затвердження Порядку оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території України: постанова Кабінету Міністрів України від 4 черв. 2014 р. № 289. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 141. 6 серп.

140. Про затвердження Правил ведення закордонними дипломатичними установами України консульського обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей-громадян України, усиновлених іноземцями або громадянами України, які постійно проживають за кордоном: наказ Міністерства закордонних справ України від 17 листоп. 2011 р. № 337. *Офіційний вісник України*. 2011. № 99. Ст. 3652. С. 251. 29 груд.

141. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»: Постанова Верховної Ради України від 21 квіт. 2015 р. № 337–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 22. Ст. 153. С. 1219. 29 трав. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19/conv> (дата звернення: 22.11.2019).

142. Про Концепцію боротьби з тероризмом в Україні: Указ Президента України від 5 берез. 2019 року № 53/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/53/2019/conv> (дата звернення: 27.10.2019).

143. Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовт. 2014 р. № 509. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 185. 08 жовт.

144. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січ. 2018 р. № 2268–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54. С. 67. 9 берез.

145. Про правовий статус іноземців, осіб без громадянства: Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17/conv> (дата звернення: 27.11.2018).

146. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України від 31 жовт. 1995 р. № 398/95–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 38. Ст. 287. 19 верес.

147. Про Раду Європи. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/about> (дата звернення: 10.02.2016).

148. Про ратифікацію Європейської конвенції про громадянство: Закон України від 20 верес. 2006 р. № 163–V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 45. Ст. 437. С. 1490. 10 листоп.

149. Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи»: Постанова Верховної Ради України від 22 верес. 2016 р. № 1602–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 44. Ст. 753. С. 48. 28 жовт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19/conv/print> (дата звернення: 30.12.2019).

150. Про санкції: Закон України від 14 серп. 2014 р. № 1644–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2018. С. 2838. 3 жовт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18/conv#Text> (дата звернення: 18.11.2019).

151. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 груд. 2003 р. № 1382–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. Ст. 232. 9 квіт.

152. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12 серп. 2014 р. № 1636–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 43. Ст. 2030. С. 2944. 24 жовт.

153. Про Центр досліджень проблем Російської Федерації: Указ Президента України від 23 жовт. 2015 р. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 199. 27 жовт.

154. Про територіальну цілісність України: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 27 берез. 2014 р. № 68/262. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=09CMJDB776> (дата звернення: 24.11.2019).

155. Проблемний російський паспорт: кримчанам загрожує депортація з Фінляндії. URL: <https://ua.krymr.com/a/29405631.html> (дата звернення: 02.08.2018).

156. Прокуратура розпочала кримінальне провадження за фактом примусової «паспортизації» громадян України на тимчасово окупованій території Луганської області. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=266745 (дата звернення: 10.02.2020).

157. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права: монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова. 2-ге вид., доопрац. і допов. Київ: Логос, 2014. 237 с.

158. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-ге вид., допов. Львів: Край, 2008. 224 с.

159. Рабінович П. М. Принципи права. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 128.

160. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 18–28.

161. Резолюція Європейського Парламенту щодо ситуації з дотриманням прав людини в Криму, зокрема прав кримських татар. Опубліковано 4 лют. 2016 р. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/news/44503-rezolyucija-jevropejsykiego-parlamentu-shhodo-situaciji-z-dotrimannyam-prav-lyudini-v-krimu-zokrema-prav-krimsykih-tatar> (дата звернення: 14.02.2018).

162. Рішення № 84831112, 07.10.2019, Шевченківський районний суд м. Львова. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/84831112/> (дата звернення: 23.11.2019).

163. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Конституції Автономної Республіки Крим та Закону України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (справа про

Конституцію Автономної Республіки Крим) від 16 січ. 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-03/conv> (дата звернення: 23.11.2018).

164. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 верес. 2005 р. № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05/conv/find?text=%EF%F0%E0%E2%EE%E2%E8%E9+%F0%E5%E6%E8%EC#o4> (дата звернення: 14.09.2018).

165. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 статті 2 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (справа про приватизацію державного житлового фонду) (м. Київ, 28 верес. 2000 р.) від 28 верес. 2000 р. № 10-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00/ed20180505/conv> (дата звернення: 27.06.2018).

166. Рубач Л. та ін. Громадянство: набуття та припинення / Центр правових досліджень Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я., 2006. 68 с.

167. Садовська О. М. Право на громадянство: європейська практика. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 верес. 2018 р.) / ОНУ ім. І. І. Мечникова, ЕПФ; відп. ред.: І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса: Фенікс, 2018. С. 521–526.

168. Салига К. С. Методологія наукового дослідження економічної ефективності інвестицій в інноваційні проекти. *Ефективна економіка*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_2_23 (дата звернення: 20.12.2015).

169. Селівон М. Критерії обмеження прав людини у практиці конституційного правосуддя. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 3. С. 35–52.

170. Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання: навч. посіб. Кременчук: Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського, 2011. 103 с.
171. Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигм. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. № 24. С. 217–223.
172. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
173. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 3-тє вид. Київ: Алерта ЦУЛ, 2011. 524 с.
174. Словник української мови: в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 5: Н–О / ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. 1974. 840 с.
175. Словник української мови: в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1: А–В / ред. тому: П. Й. Горещкий та ін. 1970. XXVII, 799 с.
176. Словник української мови: в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 3: З / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.
177. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 6. 832 с.
178. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
179. Солоненко О. М. Сучасні міжнародні стандарти забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 95–103.
180. Солоненко О. М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку: монографія. Київ: Ліра-К, 2017. 360 с.
181. Солоненко О. М. Функціональний аспект принципів права у правозастосовній діяльності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 10–16.

182. Софінська І. Конституційно-правове дослідження сучасних способів набуття громадянства. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 281–289.

183. Софінська І. Д. Людиноцентризм у громадянстві (на підставі рішень Європейського суду з прав людини). *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 386–389.

184. Софінська І. Д. Філософсько-правова доктрина громадянства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2019. 519 с.

185. Співробітництво між Україною та Радою Європи. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/cooperation> (дата звернення: 15.02.2017).

186. Статистика населення України. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp (дата звернення: 30.12.2019).

187. Стецик Н. В. Норма права та нормативно-правовий припис: загальнотеоретичні аспекти. *Публічне право*. 2016. № 4. С. 212–219.

188. Суботенко В. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про громадянство України» / за заг. ред. Л. М. Горбунової. Київ: «МП Леся», 2008.

189. Суржинський М. І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект: проект «наукова книга – 2011» (молоді вчені): монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. думка, 2011. 216 с.

190. Суржинський М. І. Принцип єдиного громадянства України: проблеми реалізації. *Європейська юридична освіта і наука: зб. матер. VII міжнар. наук.-практ. конф. (2–14 жовт. 2012 р.)* / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т права, Закарпат. держ. ун-т. Київ: Ліра-К, 2012. С. 67–70.

191. Суржинський М. І. Громадянство України як конституційно-правовий інститут: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2009. 20 с.

192. Суржинський М. І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект: проект «наукова книга – 2011» (молоді вчені): монографія /

НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. думка, 2011. 216 с.

193. Суржинський М. І. Міжнародно-правові стандарти у галузі громадянства: теоретичний аспект. *Держава і право*. Серія «Юрид. і політ. науки»: зб. наук. пр. 2007. Вип. 36. С. 211–217.

194. Суржинський М. І. Множинне (подвійне) громадянство та національна безпека України. *Сучасні проблеми правової системи України*: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26 листоп. 2015 р.) / М-во освіти і науки України, Київ. ун-т права. Львів: Галиц. вид. спілка, 2015. Вип. 7. С. 82–84.

195. Суржинський М. І. Поняття громадянства та конституційне регулювання його основних засад у пострадянських державах (порівняльний аналіз). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 93–97.

196. Суржинський М. І. Принципи громадянства в Україні та в окремих державах, що утворилися після розпаду Радянського Союзу (порівняльний аналіз). *Сучасні проблеми правової системи України*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2012 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т права. Київ: Ліра-К, 2012. Вип. 4. С. 132–135.

197. Суржинський М. І. Принципи громадянства: поняття, теоретичні проблеми систематизації та класифікації. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 443–447.

198. Суржинський М. І. Принципи громадянства: теоретико-правовий аналіз. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко, 2006. Вип. 32. С. 147–154.

199. Тарелкін Ю. П., Цикін В. О. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 196 с.

200. Тихомиров О. Методологія юридичної компаративістики: проблеми філософського осмислення. *Право України*. 2006. № 2. С. 32–35.

201. Тодика Ю. М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект: навч. посіб. Харків: Факт, 2002. 254 с.

202. Толкачова І. А. Конституційні засади розвитку інституту громадянства в Україні і країнах СНД: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2014. 20 с.

203. Увага: визнанням окремих довідок з ОРДЛО владу окупантів ніхто не легалізує. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2806155-uvaga-viznannam-okremim-dovidok-z-ordlo-vladu-okupantiv-nihtto-ne-legalizue.html> (дата звернення: 25.10.2019).

204. Україна втратила позиції у Глобальному індексі тероризму. URL: <https://ua.news/ua/ukraina-poteryala-pozitsii-v-globalnom-indekse-terrorizma/> (дата звернення: 25.10.2019).

205. Україна потрапила до двадцятки країн, що найбільше постраждали від тероризму. URL: <https://ua.news/ua/ukrayina-potrapila-do-dvadtsyatki-krayin-shho-najbilshe-postrazhdali-vid-terorizmu/> (дата звернення: 26.10.2019).

206. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: монографія / Укр. асоц. міжнар. права; Антонович М. М. та ін.; упоряд. і заг. ред. О. В. Задорожній. Київ: К.І.С., 2014. 1013 с.

207. Умови громадянства = The condition of citizenship: зб. ст. / ред.: Барт ван Стінберген. Київ: Укр. Центр духовн. культури, 2005. 262 с.

208. Федоренко В. Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні: наук. доп. НАПрН України, Київ. регіональний центр. Київ, 2015. 64 с.

209. Фенич Я. В. Адміністративно-правове забезпечення права на громадянство в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Держ. ВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019. 16 с.

210. Філософський енциклопедичний словник / під гол. ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

211. Харченко О. І. Порівняльна характеристика методологічних підходів в соціологічних дослідженнях. URL:

<http://www.socd.univ.kiev.ua/ru/library/porivnyalnaharakteristika-metodologichnih-pidhodiv-u-sociologichnih-doslidzhennyah> (дата звернення: 21.12.2015).

212. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356. 3 жовт.

213. Чернецька О. В., Шилінгов В. С. Юридична компаративістика як самостійна юридична наукова дисципліна. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 1. С. 23–28.

214. Чехович С. Б. Подвійне (множинне) громадянство: стан і проблеми нормативно-правового регулювання. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9 (83). С. 38–48.

215. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 груд. 2019 р. та середня чисельність у січні–листопаді 2019 р. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/news/op_popul.asp (дата звернення: 30.12.2019).

216. Чотири справи «Україна проти Росії» передані до Великої палати ЄСПЛ, які стосуються порушень прав людини в анексованому Криму і на Донбасі. URL: <https://mind.ua/news/20184637-chotiri-spravi-ukrayina-proti-rosiyi-peredani-do-velikoyi-palati-espl> (дата звернення: 29.10.2019).

217. Шаповал В. М. Окрема думка стосовно Висновку Конституційного Суду України (справа про внесення змін до статті 80 Конституції України). *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 6. С. 7–8.

218. Шаптала Н. К. Співвідношення принципів рівності і соціальної справедливості в податково-правовому регулюванні: дис. ... канд. юрид. наук, 2012. 194 с.

219. Шаян О. Подвійне громадянство в Україні: зміна, що вже давно на часі? *Українська правда*. 2015. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/9/5895554> (дата звернення: 24.11.2018).

220. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 5-те вид., стереотип. Київ: Знання, 2006. 308 с.

221. Щодня нас стає менше: три причини зменшення чисельності населення України. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20200131-shhodnya-nas-staye-menshetry-prychyny-zmshennya-chyselnosti-naseleennya-ukrayiny/> (дата звернення: 30.12.2019).

222. Юрген Габермас. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*: зб. ст. / під ред. Барта ван Стінбергена: пер. з англ., передмова та прим. Іваненко О. О. Київ: Укр. центр духовної культури, 2005. 264 с. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/haber.htm> (дата звернення: 30.12.2019).

223. Юридична енциклопедія: в 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.); ред.: М. П. Зяблюк, В. П. Горбатенко. [б. м.]: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д–Й. 744 с.

224. Юридичний аналіз законопроектів про колабораціонізм на відповідність міжнародно-правовим стандартам. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yurydychnyj-analiz-zakonoproektiv-pro-kolaboratsionizm-na-vidpovidnist-mizhnarodno-pravovym-standartam/> (дата звернення: 03.05.2019).

225. Юринець В. Є. *Методологія наукових досліджень*: навч. посіб. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2011. 178 с.

226. Юркевич Х. І. Порівняльно-правовий метод у конституційно-правових дослідженнях. *Підприємництво, господарство і право*: наук.-практ. господарсько-правовий журн. / Наук.-досл. ін-т приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака. Київ, 2019. Вип. 2. С. 156–160.

227. Янковський О. Чи є життя в Криму без російського громадянства? URL: <https://ua.krymr.com/a/News/27886048.html> (дата звернення: 10.02.2018).

228. Авакьян С. А. Конституционное право России. Учебный курс: учеб. пособие: в 2 т. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2014. 863 с.

229. Алеев Р. Юридический этимологический словарь. Москва: Векон, 2002. URL: <https://www.twirpx.com/file/155235/> (дата звернення: 02.10.2017).

230. Андриченко Л. В. и др. Конституционное право России: учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция»; под ред. В. А. Виноградова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 551 с.

231. Бабурина В. Л. Гражданство Российской Федерации: конституционно-правовая теория и практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Белгород. гос. нац. исслед. ун-т. Воронеж, 2017. 228 с.

232. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Киев: МАУП, 2004. 216 с.

233. Безруков А. В. Конституционное право России: учеб. пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юстицинформ, 2015. URL: http://www.consultant.ru/edu/student/download_books/book/bezrukov_av_konstitucionnoe_pravo_rossii/ (дата звернения: 20.11.2018).

234. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / отв. ред. Е. В. Шорохова; АН СССР; Ин-т психологии. Москва: Наука, 1989. 311 с.

235. Боровой объяснил интригу с признанием Путиным «паспортов» «Л/ДНР». URL: <https://www.facenews.ua/news/2017/350747/> (дата звернения: 23.07.2019).

236. Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве: монография. Москва: Международ. отношения, 1986. 160 с.

237. Ванюшин Я. Л. Конституционное право на гражданство и роль органов Федеральной миграционной службы в его реализации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Челябинский юридический институт. Челябинск, 2006. 25 с.

238. Варлен М. В. Гражданство: Россия и СНГ: учеб.-практ. пособие. Москва: Проспект, 2013. 328 с.

239. Венецианская комиссия одобрила лишение гражданства за терроризм. URL: <https://focus.ua/index.php/world/347276> (дата звернения: 25.10.2019).

240. Виноградов О. В. К вопросу о понятии и принципах гражданства Российской Федерации. *Вестник Санкт-Петербургской юридической академии*. Санкт-Петербург: НОУ ВПО «Санкт-Петербургская юрид. акад.», 2012. № 2 (15). С. 13–19.

241. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. Москва, 1997. 304 с.
242. Военная доктрина Российской Федерации, утвержденная Указом Президента РФ № 2976 от 26 дек. 2014 г. URL: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf> (дата звернения: 08.11.2018).
243. Гражданство Российской Федерации: информ.-справоч. сб. / авт.-сост. М. Л. Соловьева. Москва: ПАРАДИГМА, 2010. 440 с.
244. Декарт Р. Избранные произведения. Москва: Полит. лит., 1950. 712 с.
245. Загвязинский В., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогических исследований: учеб. пособие. 2-е изд., стереотип. Москва: Академия, 2005. 208 с. URL: <http://scibook.net/psihologii-issledovanie/metodologiya-metodyi-psihologo.html> (дата звернения: 12.09.2015).
246. Изотова Е. Н. Институт гражданства Российской Федерации: особенности становления, правовое регулирование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2015. 171 с.
247. Кинаш Н. Принцип сохранения гражданства Украины. *Legea și viața* («Закон и Жизнь»): междунар. науч.-практ. правовой журн. 2018. № 9/2 (321). С. 79–82.
248. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 2001. 520 с.
249. Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание. Киев: Наук. думка, 1979. 207 с.
250. Козюк М. Н. Правовое равенство в механизме правового регулирования. Волгоград: Изд-во Волгоград. юрид. ин-та МВД России, 1998. 89 с.
251. Комментарий к статье 4 ФЗ от 31 мая 2002 года № 62-ФЗ «О гражданстве Российской Федерации». URL: <https://zakoniros.ru/?p=11752> (дата звернения: 28.11.2018).
252. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 дек. 1993 г.). *Собрание законодательства РФ*. 2009. № 4. Ст. 445. 26 янв.

253. Новиков А. М., Новиков Д. А. *Методология*. Москва: СИНТЕГ. 2007. 668 с.

254. О внесении изменений в Федеральный закон «О гражданстве Российской Федерации» и статьи 8 и 14 Федерального закона «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации»: Федеральный закон от 29 июля 2017 г. № 243-ФЗ. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102076357&backlink=1&&nd=102440226> (дата звернения: 16.11.2019).

255. О гражданстве Российской Федерации: Федеральный закон от 31 мая 2002 г. № 62-ФЗ. *Российская газета*. 2002. № 100. 5 июня.

256. О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города Федерального значения Севастополя: Федеральный конституционный закон от 21 марта 2014 г. № 6-ФКЗ.

URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201403210014> (дата звернения: 05.03.2018).

257. Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке: Указ Президента Российской Федерации от 24 апр. 2019 г. № 183. URL: <https://rg.ru/2019/04/26/ukaz-dok.html> (дата звернения: 29.10.2019).

258. Огурцов А. П. *Идея. Новая философская энциклопедия*: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Науч.-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. Москва: Мысль, 2010. Т. 2. 634 с.

259. Орзих М. Конституционная свобода и равенство людей. *Юридический вестник*. 1998. № 2. С. 48.

260. Полежай П. Т. *Сущность права*. Харьков: Юрид. ин-т, 1964. 73 с.

261. Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе (Украина): Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 19 дек.

2016 г. № 71/205. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/71/205> (дата звернення: 08.09.2017).

262. Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе (Украина): Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 19 дек. 2017 г. № 72/190. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/190> (дата звернення: 03.03.2018).

263. Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму / под общ. ред. Т. Печончик. Киев, 2015. 83 с.

264. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (проблемы генезиса и теоретико-правового обоснования): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. СПб., 2002. 517 с.

265. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 4 окт. 2016 г. № 18-П «по делу о проверке конституционности части 1 статьи 4 Федерального конституционного закона “О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя” в связи с жалобой А. Г. Оленева». URL: <https://rg.ru/2016/10/14/postanovlenie-ks-dok.html> (дата звернення: 07.03.2018).

266. Псевдонаучное знание в современной культуре (материалы «круглого стола»). *Вопросы философии*. 2001. № 6. 125 с.

267. Рекомендательный законодательный акт «О согласованных принципах регулирования гражданства», одобренный Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ 29 окт. 1992 г. *Информационный бюллетень*. 1993. № 2. С. 20–21.

268. Скакун О. Ф. Место общего сравнительного правоведения в системе юридических наук и его официальный статус. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. наук. ст.; за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна; упоряд. О. В. Кресін, О. М. Редькіна, за участю К. О. Черниченка. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського; Київ. ун-т права НАН України, 2006. 432 с.

269. Солнцев А. М. Обязательство *erga omnes* в международном экологическом праве. *Вопросы экономики и права*. 2015. № 83. С. 39–43.

270. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург: Изд-во Гуманитар. ун-та, 2001. 265 с.

271. Тбилисская декларация и резолюции, принятые Парламентской ассамблеей ОБСЕ на двадцать пятой ежегодной сессии от 5 июля 2016 г. URL: <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2016-tbilisi/declaratio№-24/3373-tbilisi-declaration-rus/file> (дата звернения: 15.02.2018).

272. Территориальная целостность Украины: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 27 марта 2014 г. № 68/262 URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/68/262> (дата звернения: 04.05.2016).

273. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 368 с.

274. Украина не будет применять никаких санкций к своим гражданам, которые получают второй паспорт РФ, Петренко. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukraine-ne-budet-primenyat-nikakih-sanktsiy-k-grazhdanam-04042014201900> (дата звернения: 11.11.2019).

275. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва: Сов. энцикл., 1989. 815 с.

276. Хаммар Т. Государство, нация и двойное гражданство. *Российский бюллетень по правам человека*. 1994. № 3. С. 56–65.

277. Черданцев А. Ф. Толкование советского права. Москва: Юрид. лит., 1979. 160 с.

278. Шанский Н. М., Боброва Т. А. Школьный этимологический словарь русского языка: происхождение слов. 4-е изд., стереотип. Москва: Дрофа, 2001. 400 с.

279. Швейцария задумалась о лишении террористов гражданства. URL: <https://nashgazeta.ch/news/politique/20809> (дата звернения: 27.10.2019).

280. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. Москва: Знание, 1964. 48 с.

281. Этимологический словарь русского языка / сост. Г. А. Крылов. Санкт-Петербург: ООО «Полиграфуслуги», 2005. 432 с.
282. Юсубов Э. С., Макарецв А. А. Конституционное право России: учеб. пособие. Томск: Издательский Дом Том. гос. ун-та, 2015. Т. 1: Общая часть. 336 с.
283. Явлинский Г. Итог двух десятилетий Путина. URL: <https://www.rosbalt.ru/blogs/2020/01/16/1822791.html> (дата звернения: 16.01.2020).
284. Council of Europe: URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/home> (дата звернения: 10.02.2016).
285. Murray E. Russian's Annexation of Crimea and International Law Governing the Use of Force. URL: https://www.academia.edu/10068890/RUSSIA_S_ANNEXATION_OF_CRIMEA_AND_INTERNATIONAL_LAW_GOVERNING_THE_USE_OF_FORCE (26-11-2015) (дата звернения: 18.11.2019).
286. Rene de Groot and Olivier Vonk. nationality, Statelessness and ECHR's Article 8: Comments on *Genovese v. Malta*. *European Journal of Migration and Law*. 2012. Vol. 14. Issue 3. P. 317–325.
287. State of emergency: proportionality issues concerning derogations under Article 15 of the European Convention on Human Rights. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24680&lang=en> (дата звернения: 29.10.2019).
288. World Population Prospects 2019 • Data Booklet. URL: https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_DataBooklet.pdf (дата звернения: 30.12.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кінаш Н. Б. Сучасні наукові напрями дослідження принципів громадянства в умовах російської агресії. *Юридична Україна*. 2017. № 11–12. С. 14–21.
2. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства як фактор забезпечення національної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 63–66.
3. Кінаш Н. Б. Міжнародно-правові акти про принципи громадянства та їх дія на тимчасово окупованій території України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 393–404.
4. Кінаш Н. Б. Аналіз концептуальних підходів до методології принципів громадянства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 213–222.
5. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства: умова стабільного існування держави. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 4. С. 17–23.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства України в контексті європейської інтеграції. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи: матеріали круглого столу, присвяченого 17-й річниці прийняття Конституції України, спецвип. (м. Київ, 25 черв. 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 94–96.
7. Кінаш Н. Б. Правове значення принципів громадянства. *Наукові здобутки молодих науковців-правоохоронців: тези доп. підсумкової наук.-теорет. конф. (м. Київ, 28 берез. 2014 р.)*. Київ, 2014. С. 66–67.
8. Кінаш-Рібун Н. Б. Правові реалії подвійного громадянства для кримчан в Україні. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та*

практичні аспекти: тези VI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. у рамках відзначення Всеукраїнського тижня права (м. Київ, 24 груд. 2015 р.). Київ, 2015. С. 96–97.

9. Кінаш Н. Б. Принцип можливості зміни громадянства. *Верховенство права як гарантія конституційного ладу*: матер. засідання наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 5 груд. 2019 р.). Київ, 2020. С. 85–87.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Кинаш Наталия. Принцип сохранения гражданства Украины. *Международный научно-практический правовой журнал «Legea și viața» («Закон и Жизнь»)*. 2018. № 9/2 (321). С. 79–82.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
деяких правил та принципів громадянства, які
закріплені у міжнародно-правових документах

Універсального характеру	Регіонально-континентального характеру (Європейський континент)
1	2
<p>❖ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948:</p> <p>Ст. 15 Кожна людина має право на громадянство. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства або права змінити своє громадянство.</p> <p>❖ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966:</p> <p>Ст. 24 Кожна дитина має право на набуття громадянства.</p> <p>❖ Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989:</p> <p>Ст. 7 Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування. Держави-учасниці забезпечують здійснення цих прав згідно з їх національним законодавством та виконання їх зобов'язань за відповідними міжнародними документами у</p>	<p>❖ Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997:</p> <p style="text-align: center;">Глава II Загальні принципи, що стосуються громадянства</p> <p>Стаття 3. Юрисдикція держави</p> <p>1. Кожна держава визначає у своєму законодавстві, хто є її громадянами.</p> <p>2. Це законодавство визнається іншими державами тільки за умови його відповідності чинним міжнародним конвенціям, міжнародному звичаєвому праву та принципам права, які є загальноновизнаними стосовно громадянства.</p> <p>Ст. 4 Принципи</p> <p>Правила кожної держави-учасниці, які стосуються громадянства, ґрунтуються на таких принципах: а) кожна особа має право на громадянство; б) безгромадянства слід уникати; с) жодна особа не може бути безпідставно позбавлена громадянства; д) ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, ні зміна громадянства одним із подружжя під час перебування у шлюбі не впливають автоматично на громадянство другого з подружжя.</p> <p>Ст. 5 Заборона дискримінації 1. Правила держави-учасниці, які стосуються громадянства, не повинні містити розрізень або допускати практику, що призводять до дискримінації за ознакою статі, релігії, раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження. 2. Кожна держава-учасниця керується принципом заборони дискримінації своїх</p>

1	2
<p>цій галузі, зокрема, у випадку, коли б інакше дитина не мала громадянства.</p> <p>Ст. 8 Держави-учасниці зобов'язуються поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання.</p> <p>❖ Конвенція про скорочення безгромадянства від 30.08.1961:</p> <p>Ст. 1 Договірна Держава надає своє громадянство народженій на її території особі, яка в іншому разі була б апатридом. Таке громадянство надається: (a) при народженні, в силу закону або (b) при порушенні перед належним органом влади клопотання відповідною особою або від її імені в порядку, встановленому національним законодавством.</p> <p>Ст. 2 Знайда, виявлений на території Договірної Держави, має за відсутності доказів протилежного вважатися народженим на цій території від батьків, що мають громадянство цієї Держави.</p> <p>Ст. 8 Договірна Держава не позбавляє особу її громадянства, якщо таке позбавлення зробило б цю особу апатридом.</p>	<p>громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули свого громадянства пізніше.</p> <p style="text-align: center;">Глава V Множинне громадянство</p> <p>Ст. 16 Збереження попереднього громадянства Держава-учасниця не може зумовлювати набуття або збереження її громадянства відмовою від іншого громадянства або його втратою, якщо така відмова чи втрата є неможливою або не може розумно вимагатися.</p> <p style="text-align: center;">Глава VI Державонаступництво та громадянство</p> <p>Ст. 18 Принципи</p> <p>1. У випадках державонаступництва кожна відповідна держава-учасниця дотримується у питаннях громадянства принципів верховенства права, норм захисту прав людини та принципів, що викладені у статтях 4 і 5 цієї Конвенції та у пункті 2 цієї статті, зокрема з метою запобігання безгромадянству.</p> <p>2. Приймаючи рішення про надання чи збереження громадянства у випадках державонаступництва, кожна відповідна держава-учасниця, зокрема, враховує:</p> <p>а) справжність та дієвість зв'язку відповідної особи з державою; б) постійне місце проживання відповідної особи на час державонаступництва; в) волевиявлення відповідної особи; г) територіальне походження відповідної особи.</p> <p>3. Якщо набуття громадянства зумовлюється втратою громадянства іншої держави, застосовуються положення статті 16 цієї Конвенції.</p> <p>Ст. 20 Принципи, які стосуються негромадян</p> <p>1. Кожна держава-учасниця дотримується таких принципів: а) громадяни держави-попередниці, які постійно проживають на території, суверенітет над якою переходить до держави-наступниці, та які не набули її громадянства, мають право залишатися у цій державі; б) особи, зазначені у підпункті «а»),</p>

1	2
<p>❖ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 06.10.1999:</p> <p>Ст. 9 1. Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо набуття, зміни або збереження громадянства. Вони, зокрема, забезпечують, що ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не тягнуть за собою автоматичної зміни громадянства дружини, не перетворюють її на особу без громадянства і не можуть змусити її прийняти громадянство чоловіка.</p> <p>2. Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо громадянства їхніх дітей.</p>	<p>користуються рівними із громадянами держави-наступниці правами у тому, що стосується соціальних та економічних прав. 2. Кожна держава-учасниця може виключити осіб, зазначених у пункті 1, із числа тих, хто може працювати на державній службі, яка передбачає здійснення суверенних повноважень.</p> <p>❖ Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї від 16.09.1963¹:</p> <p>Ст. 3 Заборона вислання громадянина</p> <p>1. Нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави, громадянином якої він є. 2. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.</p>

¹ Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї від 16.09.1963. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059/conv

Сутність методів науково-теоретичного пізнання

Вид методу	Змістовна сутність методу
Абстрагування	Відокремлення істотного від неістотного.
Аналіз	Поділ предмета дослідження на складові з метою всебічного його вивчення.
Аналогія	Спосіб пізнання, за яким на основі подібності об'єктів за певними ознаками робиться умовивід щодо подібності їх за іншими ознаками.
Аргументація	Раціональний спосіб переконання шляхом обґрунтування та оцінювання доводів на захист певної тези.
Дедукція	Умовивід від загального до окремого.
Індукція	Умовивід від окремого до загального.
Інтерпретація	Розкриття змісту явища, тексту чи знакової форми, що сприяє їх розумінню.
Моделювання	Заміна реального процесу певною конструкцією, яка відтворює основні, найістотніші риси процесу, абстрагуючись від другорядних, неістотних.
Синтез	Об'єднання раніше виділених частин предмета в єдине ціле.
Системний підхід	Об'єкт дослідження розглядається як система, що об'єднує певну множину взаємодіючих елементів в єдине ціле; взаємозв'язок системи і її складових підпорядковується діалектиці цілого і частинного, загального і окремого.
Формалізація	Відображення об'єкта чи явища у знаковій формі.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 1
філософсько-правових
установок розуміння «принципи громадянства»

Україна	Російська Федерація
1	2
<p>1) вихідні засади; керівні ідеї, в яких відображається характер та сутність українського громадянства; керівні засади; основні, визначальні ідеї; вихідні положення;</p> <p>2) один з основних і найважливіших засобів пізнання сутності інституту громадянства; являють собою певні закономірності, які отримали наукове усвідомлення;</p> <p>3) найбільш повно відображають сутність громадянства як цілісного правового інституту;</p> <p>4) принципи певною мірою повинні бути керівними ідеями для практики;</p> <p>5) відображають об'єктивно існуючі закономірності розвитку суспільства, визначають характер, істотні риси громадянства, основу взаємозв'язків елементів його змісту.</p>	<p>1) фундаментальні засади; основні, вихідні положення (ідеї); основоположні начала;</p> <p>2) є головними засадами, що лежать в основі вольової свідомої діяльності людини, оскільки усвідомлюються людиною під впливом усієї сукупності суспільних відносин, що складаються на певному етапі розвитку суспільства, а також держави;</p> <p>3) призначення, сутність, керівні ідеї, що характеризують зміст інституту громадянства;</p> <p>4) характерна для принципів єдність суб'єктивного начала і об'єктивної сторони, знаходить вираз в єдності наукових ідей і тенденцій практики.</p>

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 2
теоретико-правових установок
розуміння «принципи громадянства»

Україна	Російська Федерація
1	2
<p>1) визначають істотні риси взаємовідносин між державою та особою;</p> <p>2) основа, яка зв'язує воєдино різноманітні складові громадянства;</p> <p>3) є найважливішими нормами, що визначають якісні особливості інституту громадянства;</p> <p>4) належать норми, які становлять основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю і відображають сутність і зміст громадянства України;</p> <p>5) будучи відображеними в законодавстві, принципи громадянства, по-перше, самі набувають регулюючого значення, а, по-друге, виступають як вихідні засади правового регулювання всіх відносин громадянства;</p> <p>6) відображають сутність та зміст інституту громадянства;</p> <p>7) знайшли своє відображення в нормах права; діють безпосередньо;</p> <p>8) є основою для практики державного будівництва у сфері громадянства;</p> <p>9) відтворюється поведінка особи, обсяг її свободи;</p> <p>10) забезпечують стабільність громадянства як правового інституту і специфічного правового явища.</p>	<p>1) загальні правила; визначають сутнісні риси відносини громадянства;</p> <p>2) норми-принципи громадянства мають узагальнений характер, регулюють найважливіші відносини;</p> <p>3) формування загальних вихідних засад правового регулювання всіх відносин громадянства;</p> <p>4) всі інші норми, що регулюють відносини громадянства Російської Федерації, повинні відповідати принципам громадянства;</p> <p>5) законності, підвалини цього правового інституту, утворюють межі, в яких складається механізм правового регулювання, і визначають подальший законотворчий процес.</p>

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 3
конституційно-правових установок
розуміння «принципи громадянства»

Україна	Російська Федерація
1	2
<p>1) закріплюються в Конституції України та чинному законодавстві України; встановлені Конституцією України, законами, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; основні принципи громадянства України встановлюються в Конституції України... Детальна регламентація основних конституційних принципів здійснюється Законом України «Про громадянство України» та іншими нормативно-правовими актами; принципи знайшли втілення в Конституції України 1996 р., у Декларації про державний суверенітет України, в Декларації прав національностей України, в законах України «Про національні меншини», «Про громадянство України»;</p> <p>2) норми цього інституту повинні відповідати зазначеним принципам;</p> <p>3) важливі для практичної діяльності у вирішенні питань громадянства України;</p> <p>4) встановлюють і регулюють поведінку учасників правовідносин з приводу набуття, припинення, збереження, зміни і охорони правового зв'язку громадянства України;</p> <p>б) основа законодавства про громадянство у взаємовідносинах між Українською державою і громадянами;</p> <p>7) є показником ступеня демократичності держави.</p>	<p>1) встановлені Конституцією Російської Федерації і законом про громадянство;</p> <p>2) закріплені в Конституції Російської Федерації та в ст. 4 Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації»;</p> <p>3) всі інші норми цього інституту повинні відповідати їм;</p> <p>4) затверджуються державою на законодавчому рівні;</p> <p>5) принципи громадянства є показником розвиненості і демократичності держави, усі інші законодавчі положення про громадянство повинні повністю їм відповідати;</p> <p>б) є показником розвиненості і демократичності держави;</p> <p>7) є базовими нормативними положеннями щодо всього законодавства про громадянство;</p> <p>8) формулюють основні права і юридичні обов'язки громадянина і держави в правовому стані громадянства;</p> <p>9) принципи громадянства прямо сформульовані в актах, а деякі впливають зі змісту їх положень.</p>

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 1
принципів громадянства, які
прямо закріплені у законі про громадянство України
та положеннях про принципи, що стосуються громадянства,
Європейської конвенції про громадянство

Україна	Європейська конвенція про громадянство
1	2
<p>Стаття 2. Принципи законодавства України про громадянство</p> <p>1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;</p> <p>2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;</p> <p>3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;</p> <p>4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;</p> <p>5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення</p>	<p style="text-align: center;">Глава II Загальні принципи, що стосуються громадянства</p> <p style="text-align: center;">Стаття 3. Юрисдикція держави</p> <p>1. Кожна держава визначає у своєму законодавстві, хто є її громадянами.</p> <p>2. Це законодавство визнається іншими державами тільки за умови його відповідності чинним міжнародним конвенціям, міжнародному звичаєвому праву та принципам права, які є загальновизнаними стосовно громадянства.</p> <p style="text-align: center;">Стаття 4. Принципи</p> <p>Правила кожної держави-учасниці, які стосуються громадянства, ґрунтуються на таких принципах:</p> <p>a) кожна особа має право на громадянство;</p> <p>b) безгромадянства слід уникати;</p> <p>c) жодна особа не може бути безпідставно позбавлена громадянства;</p> <p>d) ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, ні зміна громадянства одним із подружжя під час перебування у шлюбі не впливають автоматично на</p>

<p>шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;</p> <p>б) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;</p> <p>7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.</p>	<p>громадянство другого з подружжя.</p> <p style="text-align: center;">Стаття 5. Заборона дискримінації</p> <p>1. Правила держави-учасниці, які стосуються громадянства, не повинні містити розрізень або допускати практику, що призводять до дискримінації за ознакою статі, релігії, раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження.</p> <p>2. Кожна держава-учасниця керується принципом заборони дискримінації своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули свого громадянства пізніше.</p>
--	---

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 2
принципів громадянства, які
прямо закріплені у законі про громадянство

України	Російської Федерації
1	2
<p style="text-align: center;">Стаття 2. Принципи законодавства України про громадянство.</p> <p>1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;</p> <p>2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;</p> <p>3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;</p> <p>4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;</p> <p>5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства</p>	<p style="text-align: center;">Стаття 4. Принципи громадянства Російської Федерації і правила, що регулюють питання громадянства Російської Федерації.</p> <p>1. Принципи громадянства Російської Федерації і правила, що регулюють питання громадянства Російської Федерації, не можуть містити положень, які обмежують права громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної або релігійної приналежності.</p> <p>2. Громадянство Російської Федерації є єдиним і рівним незалежно від підстав його набуття.</p> <p>3. Проживання громадянина Російської Федерації за межами Російської Федерації не припиняє його громадянства Російської Федерації.</p> <p>4. Громадянин Російської Федерації не може бути позбавлений громадянства Російської Федерації або права змінити його.</p> <p>5. Громадянин Російської Федерації не може бути висланий за межі Російської Федерації або виданий іноземній державі.</p>

<p>України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;</p> <p>6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;</p> <p>7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.</p>	<p>6. Російська Федерація заохочує набуття громадянства Російської Федерації особами без громадянства, що мешкають на території Російської Федерації.</p> <p>7. Наявність у особи громадянства Російської Федерації або факт наявності у особи у минулому громадянства СРСР визначається на підставі законодавчих актів Російської Федерації, РРФСР або СРСР, міжнародних договорів Російської Федерації, РРФСР або СРСР, обставин, що діяли на день настання, з якими пов'язується наявність у особи відповідного громадянства.</p>
---	--

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 1
щодо удосконалення статті 25 Конституції України

Чинна редакція	Редакція з пропонуваними змінами
1	2
<p>1) Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.</p> <p>Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.</p> <p>Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.</p>	<p>1) Стаття 25. Громадянин України не може бути безпідставно позбавлений громадянства і права змінити громадянство України. Законне позбавлення громадянства України є виключно додатковим покаранням, яке може застосовуватися у кримінальному провадженні на індивідуальній основі в результаті судового розгляду. Не допускається позбавлення громадянства України за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками. Неможливо змінити громадянство України, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.</p> <p>Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.</p> <p>Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.</p>

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ № 2
щодо удосконалення принципів громадянства
у статті 2 Закону України «Про громадянство України»

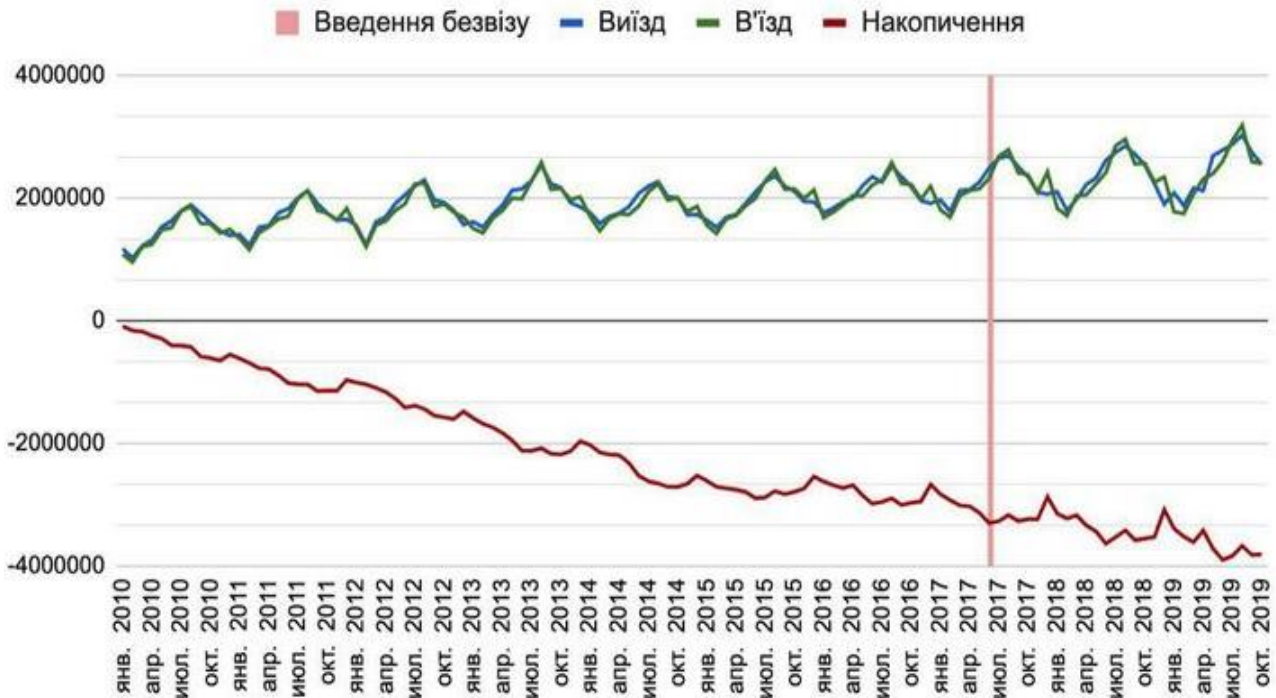
Чинна редакція	Редакція з пропонуваними змінами
1	2
<p>1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;</p> <p>2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;</p> <p>3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;</p> <p>4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;</p> <p>5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином</p>	<p>1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;</p> <p>2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;</p> <p>3) неможливості безпідставного позбавлення громадянина України громадянства України. Не допускається позбавлення громадянства України за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками;</p> <p>4) можливості зміни громадянства України на підставах та у порядку, що передбачені цим Законом;</p> <p>5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином</p>

<p>України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;</p> <p>6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;</p> <p>7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.</p>	<p>України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;</p> <p>6) заборони дискримінації громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;</p> <p>7) збереження громадянства України незалежно від місця перебування чи проживання громадянина України, а тож у разі його виїзду з України або виїзду на постійне чи тимчасове проживання за межі України.</p>
---	--

Таблиця 1

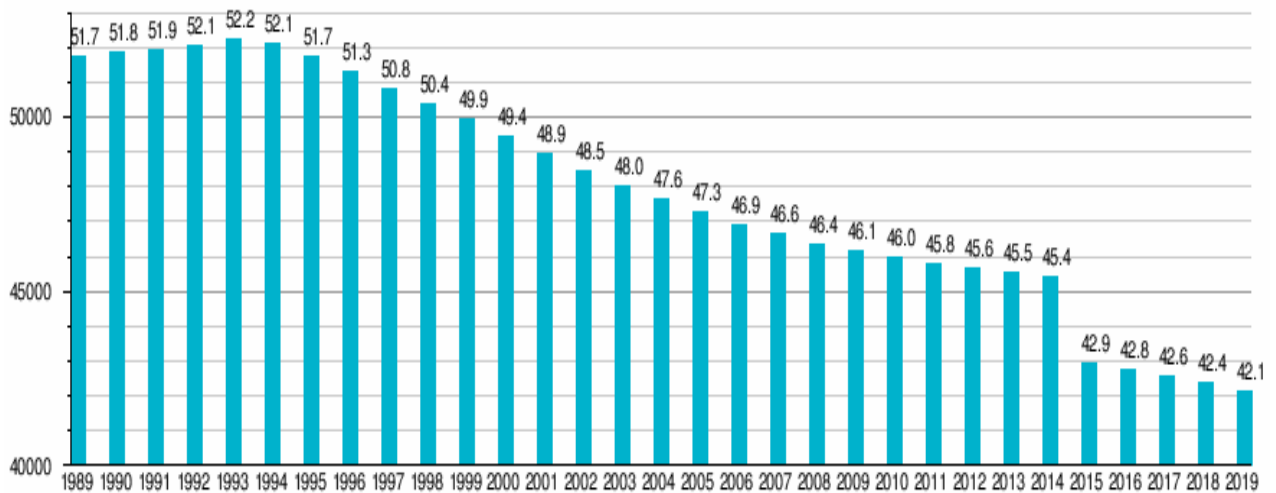
Міграційна статистика за 2010–2019 роки

Міграційна статистика за 2010–2019 роки. URL: <https://hromadske.ua/posts/majzhe-10-naselennya-v-uryadi-pidrahuvali-skilki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-vid-pochatku-desyatillitya>

Таблиця 2

Зміна чисельності населення України (1989–2019 рр.)

Зміна чисельності населення України (1989–2019 рр.). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

Таблиця 1

**Державна служба статистики України.
Статистика населення Автономної Республіки Крим
станом на 1 січня 2014 року**

Наявне населення – Регіон. Рік. Зміст. Тип місцевості	
	Населення – всього, осіб
	Міські поселення та сільська місцевість
Автономна Республіка Крим	
2014	1 967 259
Примітки: Дані станом на 1 січня відповідного року.	

Статистика населення України. URL:

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp

Таблиця 2

**Державна служба статистики України.
Статистика населення м. Севастополь
станом на 1 січня 2014 року**

Наявне населення – Регіон. Рік. Зміст. Тип місцевості	
	Населення - всього, осіб
	Міські поселення та сільська місцевість
м. Севастополь (міськрада)	
2014	385 870
Примітки: Дані станом на 1 січня відповідного року.	

Статистика населення України. URL:

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
нормативно-правових актів РФ (їх положень), які становлять загрозу
інституту громадянства України, та національних, які спрямовані на його
захист

Російська Федерація	Україна
1	2
<p>Федеральний конституційний закон «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» від 21.03.2014 № 6-ФКЗ (ред. від 27.12.2019)</p> <p>Стаття 4. Визнання громадянства Російської Федерації у громадян України та осіб без громадянства, які постійно проживають на території Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя</p> <p>1. З дня прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають на цей день на території Республіки Крим або на території міста федерального значення Севастополя, визнаються громадянами Російської Федерації, за винятком осіб, які протягом одного місяця після цього дня зголосяться зберегти наявне у них і (або) їх неповнолітніх дітей інше громадянство або залишитися особами без громадянства.</p> <p>2. Документи, що засвідчують особу громадянина Російської Федерації, видаються</p>	<p>Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207–VII</p> <p>Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території.</p> <p>4. Примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.</p> <p>Стаття 6. Забезпечення права громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, на отримання документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус.</p>

протягом трьох місяців з дня прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та освіти в складі Російської Федерації нових суб'єктів.

Федеральний закон «Про громадянство Російської Федерації» від 31.05.2002 № 62-ФЗ

Стаття 14. Прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку: Відмова від громадянства іноземної держави не потрібна, якщо це передбачено міжнародним договором Російської Федерації або якщо відмова від громадянства іноземної держави неможливий в силу не залежних від особи причин. Відмова громадянина України від наявного у нього громадянства України здійснюється шляхом направлення даним громадянином заяви про відмову від наявного у нього громадянства України в повноважний орган цієї держави. Документом, що підтверджує відмову громадянина України від наявного у нього громадянства України, є нотаріально завірена копія заяви даного громадянина про відмову від наявного у нього громадянства України.

Указ Президента Російської Федерації «Про визначення в гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку» від 24.04.2019 № 183

1. Установити, що особи, які постійно проживають на територіях окремих районів

2. Оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, у порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України.

Указ Президента України «Питання спрощення набуття громадянства України іноземцями та особами без громадянства, які брали (беруть) участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони України, та громадянами Російської Федерації, які зазнали переслідувань через політичні переконання» від 13.08.2019 № 594/2019

Розробити та внести на розгляд Верховної Ради України невідкладно проект закону України, спрямований на спрощення порядку набуття

Донецької та Луганської областей України, мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку відповідно до частини восьмої статті 14 Федерального закону від 31 травня 2002 № 62 ФЗ «Про громадянство Російської Федерації».

Указ Президента Російської Федерації від 29.04.2019 № 187 (ред. від 17.07.2019) «Про окремі категорії іноземних громадян і осіб без громадянства, які мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку»

Надати право:

- а) громадянам України, які не мають громадянства (підданства) іншої держави, що народилися і постійно проживали на територіях Республіки Крим та м. Севастополя, які виїхали за межі зазначених територій до 18 березня 2014 р., а також їхнім дітям, в тому числі усиновленими (удочеріння), подружжю і батькам;
- в) громадянам України та особам без громадянства, які мають дозвіл на тимчасове мешкання в Російській Федерації, вид на проживання в Російській Федерації (далі – дозвіл на проживання), посвідчення біженця, посвідчення про надання тимчасового притулку на території Російської Федерації або свідоцтво учасника Державної програми зі сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, що проживають за кордоном, які постійно проживали на територіях Донецької та Луганської областей України станом на 7 квітня 2014 р і 27 квітня 2014 року відповідно,

громадянства України громадянами Російської Федерації, які зазнали переслідувань через політичні переконання; забезпечити оптимізацію процесу розгляду заяв громадян Російської Федерації про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та прийняття в установленому порядку відповідних рішень.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території України» від 04.06.2014 № 289

1. Цей Порядок визначає особливості оформлення і видачі паспорта громадянина України, тимчасового посвідчення громадянина України, посвідки на постійне проживання, посвідки на тимчасове проживання, посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон, посвідчення біженця, проїзного документа біженця, посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту, проїзного документа особи, якій надано

<p>а також їхнім дітям, в тому числі усиновленими (удочеріння), подружжю і батькам.</p>	<p>додатковий захист, громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території України.</p>
---	---

**Національні (внутрішньодержавні)
заходи і процеси у захисті громадянства України**

Вид заходів і процесів	Змістовна сутність заходів і процесів
<p>Політико-правові рішення щодо стратегії дій української влади для реалізації захисту громадянства України</p>	<p>1. Приведення законодавства України у сфері громадянства у відповідність до норм і стандартів міжнародного права, зокрема до норм і принципів Європейської конвенції про громадянство, що сприятиме забезпеченню державної правової підтримки громадян України на тимчасово окупованій території.</p> <p>2. Постійний моніторинг стану, аналіз, належним чином систематизація юридичних (нормативно-правових) документів РФ у сфері автоматичного (примусового) та спрощеного надання українцям російського громадянства.</p> <p>3. Враховуючи наявний «російський нормативно-правовий» стан автоматичного (примусового) та спрощеного надання українцям громадянства Російської Федерації, оцінка ризиків та наслідків від даних зовнішніх умов і загроз для громадянства України та прийняття виважено фахових політико-правових рішень для реалізації його захисту відповідно до міжнародних та європейських стандартів у сфері прав людини.</p> <p>4. Створення єдиної державної системи обліку (державних реєстрів) громадян України, які отримали автоматичне (примусове) російське громадянство та за спрощеною процедурою для прийняття рішень щодо надання дотацій, субсидій, інших грошових виплат за рахунок бюджетів, фондів державного соціального страхування (забезпечення), Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, отримання податкової соціальної пільги, а також пільг і компенсацій.</p> <p>5. Запровадження порядку визнання та реєстрації юридичних фактів народження, смерті, укладання і розірвання шлюбу тощо, що відбулися на окупованих територіях з врахуванням «Намібійських винятків» та відповідної практики Європейського суду з прав людини із вжиттям заходів недопущення інфільтрації в Україну осіб, які не її громадян.</p>

6. Для скоординованості спроможностей реагувати на загрози громадянству України, доцільна розробка процедур залучення іноземних професійних суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів для формування експертних, робочих, консультативних груп з метою аналізу, оцінки ризиків інституту національного громадянства та розробки висновків, рекомендацій, методики, моделі рішень кваліфікації порушень права на громадянство, вчинених на тимчасово окупованій території України.

**Система фіксування порушень права на громадянство
на тимчасово окупованій території України**

Вид заходів і процесів	Змістовна сутність заходів і процесів
Створення єдиної державної системи фіксування юридично значущих обсягів інформації щодо порушень права на громадянство на тимчасово окупованій території України та її систематизація	<p>1) Розробка та впровадження на державному рівні єдиних підходів у сфері документування та систематизації порушень права на громадянство, що закладають основу для забезпечення практичного аспекту реалізації захисту громадянства України.</p> <p>2) Створення реєстрів російських паспортів, виданих органами і посадовими особами окупаційної влади на тимчасово окупованій території, та використання даних цих реєстрів з метою проведення розслідувань та як підстави до звернення за захистом права на українське громадянство до національних та відповідних міжнародних судових органів.</p> <p>3) Збір та забезпечення постійного надходження інформації з відкритих та інших джерел, на основі звернень, свідчень, тощо на умовах дотримання конфіденційності та захисту персональних даних, з приводу порушень права на українське громадянство, її верифікації та деталізація для вчасного реагування та застосування відповідних форм і методів реалізації захисту громадянства України.</p> <p>4) Збір та реєстрація заяв громадян України про відмову від наявного громадянства України, нотаріально завірена копія яких у передбаченому Федеральним законом «Про громадянство Російської Федерації» від 31.05.2002 р. № 62-ФЗ, порядку, повинні надсилати громадяни України до уповноваженого органу України, для отримання у спрощеному порядку російського громадянства, з метою створення реєстрів громадян України, які потенційно можуть бути особами, що набули громадянство (підданство) іншої держави або держав.</p>

Використання міжнародної правозахисної мережі на захист громадянства України за обставин тимчасово окупованої території України

Вид заходів і процесів	Змістовна сутність заходів і процесів
<p>Напрями міжнародної діяльності України щодо реалізації захисту громадянства України</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поглиблення міжнародного співробітництва для ознайомлення з позитивним досвідом захисту громадянства зарубіжними країнами за посередництвом міжнародних правозахисних інституцій для врахування його у реалізації захисту громадянства України. 2. Постійне, з боку держави, її офіційних органів апелювання до міжнародних інституцій, зокрема, як ООН, Рада Європи, ОБСЄ, Європейський Союз, НАТО, ЄСПЛ, Міжнародний кримінальний суд та окремих зарубіжних держав (США, Канади, ФРН та ін.) із заявами, зверненнями, вимогами, пропозиціями про засудження надання автоматичного (примусового) громадянства Росії та припинення спрощеного порядку надання українським громадянам російського громадянства на окупованій території. 3. Вимагати неухильного дотримання з боку інших держав визначених міжнародних санкцій щодо Росії, а також розширювати спектр санкцій за рахунок долучення міжнародних гуманітарних та правозахисних організацій до захисту права громадян України на громадянство на тимчасово окупованій території, яке передбачене Загальною декларацією прав людини та Європейською конвенцією про громадянство. 4. За посередництвом міжнародних урядових та неурядових інституцій у сфері захисту прав людини, підтримання Україною власних громадян, які залишаються жити на тимчасово окупованій території, заохочувати правові, культурно-освітні, соціальні і особисті зв'язки між цією територією та

Україною.

5. Безпосереднє індивідуальне звернення до ЄСПЛ з приводу захисту громадянства України, особами, які зазнали примусового нав'язування російського громадянства на тимчасово окупованій території у розрізі змісту ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, як складову змісту права на приватне життя.

6. Вжиття дипломатичних заходів щодо максимальної нейтралізації спроб та недопустимості фактів легалізації автоматичного (примусового) та спрощеного громадянства Російської Федерації, яке надане українським громадянам на міжнародному рівні.

7. Обстоювати зміцнення та розширення міждержавної практики застосування візових санкцій щодо громадян України, які автоматично (примусово) та у спрощеному порядку набули громадянства Росії на тимчасово окупованій території.

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
Комітет з питань правової політики
01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

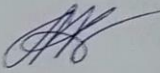
№ 04-26/10-753 (66019) "30" серпня 2020р.

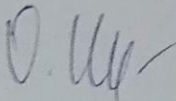
АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження
КІНАШ Н.Б. у законотворчу діяльність

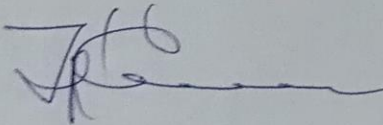
Комісія у складі: голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики Костіна А.Є., заступника голови Комітету Совгирі О.В. та заступника керівника секретаріату Комітету Колісника І.В., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ Кінаш Н.Б. на тему: «Реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні: конституційно-порівняльне дослідження», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України як основної форми права в нашій державі.

Цей акт наданий для подання в спеціалізовану вчену раду Д 26.007.04 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук у Національній академії внутрішніх справ.

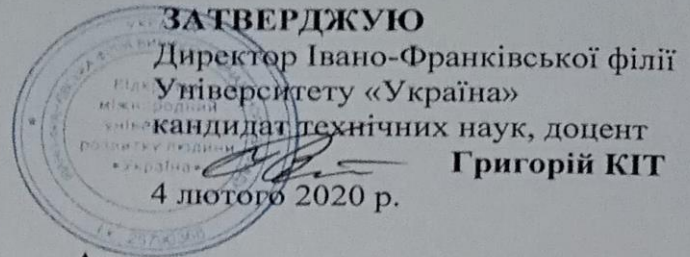
Голова Комітету **А.Є. КОСТІН**

Заступник голови Комітету **О.В. СОВГИРЯ**

Заступник керівника секретаріату Комітету **І.В. КОЛІСНИК**

Підпис А.Є. Костіна, О.В. Совгиря
підтверджую І.В. Колісника
сер 30/10 2020
Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
«30» 03 20 20 р.

е. Костіна

Акт

впровадження результатів дисертаційного дослідження

здобувача кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ Наталії Кінаш на тему: «Реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні: конституційно-порівняльне дослідження» поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

Комісія у складі:

завідувача кафедри «Право» Івано-Франківської філії Університету «Україна», кандидата юридичних наук, доцента Тимчишина А.М., доцента кафедри «Право», кандидата юридичних наук Важинського В.М., доцента кафедри «Право», кандидата юридичних наук Пилипіва Р.М. цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Наталії Кінаш на тему: «Реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні: конституційно-порівняльне дослідження» використовуються у процесі викладання навчальної дисципліни «Конституційне право».

Результати дисертаційного дослідження Наталії Кінаш відображено у таких публікаціях, що рекомендовані для вивчення здобувачами вищої освіти Івано-Франківської філії Університету «Україна»:

1. Кінаш Н. Б. Сучасні наукові напрями дослідження принципів громадянства в умовах російської агресії / Н. Б. Кінаш // Юридична Україна. - 2017. - № 11-12. - С. 14-21. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2017_11-12_4.
2. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства як фактор забезпечення національної безпеки України / Н. Б. Кінаш // Часопис Київського університету права. - 2017. - № 2. - С. 63-66. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2017_2_15.
3. Кінаш Н. Б. Міжнародно-правові акти про принципи громадянства та їх дія на тимчасово окупованій території України / Н. Б. Кінаш // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. - 2018. - № 1. - С. 393-404. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2018_1_35.
4. Кінаш Н. Б. Аналіз концептуальних підходів до методології принципів громадянства / Н. Б. Кінаш // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. - 2018. - № 3. - С. 213-222. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_3_20.
5. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства: умова стабільного існування держави / Н. Б. Кінаш // Наукові записки Інституту законодавства Верховної

Ради України. - 2018. - № 4. - С. 17-23
DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2018.04.03>

6. Кінаш Наталя. Принцип сохранения гражданства Украины // Международный научно-практический правовой журнал «Legeasiviata» ("Закон и Жизнь"). № 9/2 (321). 2018. С. 79-82
<http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2018/9-2/19.pdf>

7. Кінаш Н. Б. Принципи громадянства України в контексті європейської інтеграції // Конституційна реформа в Україні: досвід проблеми, перспективи: матеріали круглого столу, присвяченого 17-тій річниці прийняття Конституції України: спецвип., 25 червня 2013 р. – К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. С. 94-96.

8. Кінаш Н. Б. Правове значення принципів громадянства // Наукові здобутки молодих науковців-правоохоронців [Текст] : тези доп. підсумкової наук.-теорет. конф. (Україна, м. Київ, 28 березня 2014 року). – К.: ННПФПМГБВВ НАВС, 2014. – С. 66-67.

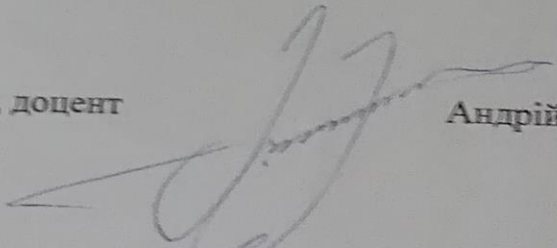
9. Кінаш-Рібун Н.Б. Правові реалії подвійного громадянства для кримчан в Україні // Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти: тези VI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції у рамках відзначення Всеукраїнського тижня права (Київ, 24 груд. 2015 р.) – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 96-97.

10. Кінаш Н. Б. Принцип можливості зміни громадянства // Верховенство права як гарантія конституційного ладу [Текст]: матеріали засідання науково-практичного круглого столу (Київ, 5 грудня 2019). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 85-87.

Члени комісії:

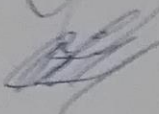
Завідувач кафедри
«Право»

кандидат юридичних, доцент

 Андрій ТИМЧИШИН

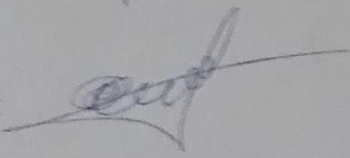
Доцент кафедри
«Право»

кандидат юридичних наук

 Володимир ВАЖИНСЬКИЙ

Доцент кафедри
«Право»

кандидат юридичних наук

 Руслан ПИЛИШИН

ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ
В ІВАНО - ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ВІДДІЛ

76000 м. Івано-Франківськ, вул. Гнатюка, 29, тел./ факс (0342) 53-15-85
E-mail: 2610@dmsu.gov.ua, сайт: <https://dmsu.gov.ua/ivano-frankivsk>, код згідно з ЄДРПОУ 37794486

06 лютого 2020р.

Акт
впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кінаш Наталії Богданівни
у діяльність міграційної служби

Цим актом засвідчується впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ Наталії Кінаш на тему: «Реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні: конституційно-порівняльне дослідження».

Представлені науково-теоретичні пропозиції, висновки та узагальнення слугували теоретичною основою під час підготовки методичних матеріалів та семінарів-тренінгів для працівників міського відділу управління державної міграційної служби в Івано-Франківській області.

Науково-теоретичні авторські пропозиції рекомендовані для розробки тестового оцінювання рівня кваліфікаційної підготовки працівників міського відділу управління державної міграційної служби в Івано-Франківській області.

Начальник

Івано-Франківського міського відділу ДМС

Василь НЕПЕЛЯК